

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

NIEUWE REEKS DEEL LXII GENT 2008
NR 2 (JULI-DECEMBER)

VERHANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Bestuur van de vzw Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent:

Voorzitter:

Prof. dr. MARC BOONE, Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester:

Prof. dr. ANNE-LAURE VAN BRUAENE, Universiteit Gent,
Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Redactiesecretaris:

Dr. JELLE HAEMERS, Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Bestuursleden:

LEEN CHARLES, Stadsarchief Gent, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge
Dr. JOHAN DAMBRUYNE, Rijksarchief Beveren, Kruibekesteeweg 39/1,
9120 Beveren

Prof. dr. GITA DENECKERE, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

MARIE CHRISTINE LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie,
Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge

Prof. dr. JOOST VAN DER AUWERA, Vakgroep Kunst-, muziek-, en theaterwetenschappen,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Ere-bestuursleden:

Baron RAOUL VAN CAENEGEM (ere-voorzitter)

Prof. dr. HILDE DE RIDDER-SYMOENS

Dr. JOHAN DECAVELE

Gelieve alle correspondentie te richten aan prof. dr. Marc Boone
(Marc.Boone@UGent.be) of aan prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene
(AnneLaure.VanBruaene@UGent.be)

Ontwerp kaft: Nina Hoste

Afbeelding kaft: Henri Pirenne (1862-1935), foto van Edmond Sacré
(uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Gent)

Lidmaatschap:

Jaarlijks lidgeld: 18,75 euro

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: 21,25 euro

(te storten op de rekening van de Maatschappij: 000-0370680-43)

*Uitgave met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en van de Provincie
Oost-Vlaanderen.*

ISSN: 0779-8482

TBA 3 AA5

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS – DEEL LXII

NR 2 (Juli-December)

GENT 2008

INHOUD

Medewerkers aan dit nummer	183
Katrijn DEPUYDT, De pastoriewoningen van de Sint-Niklaasparochie in Zwijnaarde	185
Leen DE MEY, Nederpolder 4, Gent. Een huizenonderzoek, toegesplitst op 'het leven achter de gevel' (1360-1577)	223
Jan VERDEE, De betekenis en de rol van de Gentse dominicanen in de bestrijding van de reformatie	259
Jelle HAEMERS & Botho VERBIST, Het Gentse gemeenteleger in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Een politieke, financiële en militaire analyse van stadsmilities	291
Jo TOLLEBEEK, Pirenne en Fredericq. Over historiografische ambities omstreeks 1900	327
Marie Christine LALEMAN & Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2007-2008	349
Naamindex bibliografie van de geschiedenis van Gent	407

MEDEWERKERS AAN DEZE JAARGANG

Leen De Mey (°1986) studeerde in september 2008 af als Master in de Geschiedenis aan de universiteit van Gent. Het artikel in deze Handelingen is gebaseerd op haar masterscriptie 'Een huizenonderzoek voor het huis Nederpolder 4 in Gent met nadruk op de middeleeuwen' (UGent, 2008). Ze zei de UGent echter nog geen vaarwel en is in 2008-09 student aan de faculteit Rechtsgeleerdheid.

Katrijn Depuydt (°1982) is kunsthistorica en Master in de Monumenten- en Landschapszorg. Momenteel werkt zij als deskundige op de dienst Cultuur van de gemeente Asse waar zij verantwoordelijk is voor erfgoed en toerisme. Daarnaast doet ze als zelfstandige bouwhistorisch onderzoek. Zo onderzocht ze recent nog verschillende huizen aan de Vrijdagmarkt, Langemunt en de Onderstraat in Gent.

Jelle Haemers (°1980) is als postdoctoraal medewerker verbonden aan het IUAP-project (VI, 32) 'Stad en samenleving in de Lage Landen, 1200-1800', Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, UGent. Hij publiceert voornamelijk over stadsgeschiedenis en de sociale en politieke geschiedenis van de laatmiddeleeuwse samenleving. In 2008 ontving hij voor zijn wetenschappelijke curriculum de Frans Van Cauwelaertprijs van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. In 2009 publiceerde hij onder meer *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*. (Studies in European Urban History (1100-1800), 17) Turnhout, Brepols Publishers.

Marie Christine Laleman (°1952) studeerde kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de Universiteit Gent, specialiseerde zich in middeleeuwse archeologie, architectuur en bouwtechniek. Ze werd in 1973 als wetenschappelijk medewerker aangesteld bij de Stad Gent en heeft sinds 1977 de leiding van de stadsarcheologische werking. Thans staat zij aan het hoofd van de Dienst Stadsarcheologie in De Zwarte Doos. De belangrijkste wetenschappelijke projecten, veelal interdisciplinaire samenwerkingsverbanden, hebben betrekking op middeleeuwse archeologie en architectuur, stadsgeschiedenis, de ontwikkeling van Gent, stadsarcheologie en resultaten van archeologisch onderzoek in Gent. Als gastdocent verzorgt zij lessen in stadsarcheologie en bouwarcheologie aan de Universiteit Gent.

Valérie Meillander (°1963) studeerde geschiedenis, richting nieuwe tijden aan de Universiteit Gent. Zij maakte een eindverhandeling over mentaliteitsgeschiedenis rond sterven en rouwen in de 17de en 18de eeuw. Zij is consulente bij het Stadsarchief Gent en er verantwoordelijk voor de leeszaal, de inventarisatie, de bibliotheek en de redactie van @rchieflink.

Jo Tollebeek is gewoon hoogleraar Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij was eerder gasthoogleraar aan de University of Pennsylvania en titularis van de Francqui Leerstoel aan de Universiteit Antwerpen. Hij publiceert over de geschiedenis van de historiografie en de historische cultuur en over universiteitsgeschiedenis. Recent verschenen onder meer *The City on the Hill. A History of Leuven University, 1968-2005* (2006, met Liesbet Nys), *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (2008) en *België, een parcours van herinnering* (2008, redactie met Geert Buelens, Gita Deneckere, Chantal Kesteloot en Sophie de Schaepdrijver).

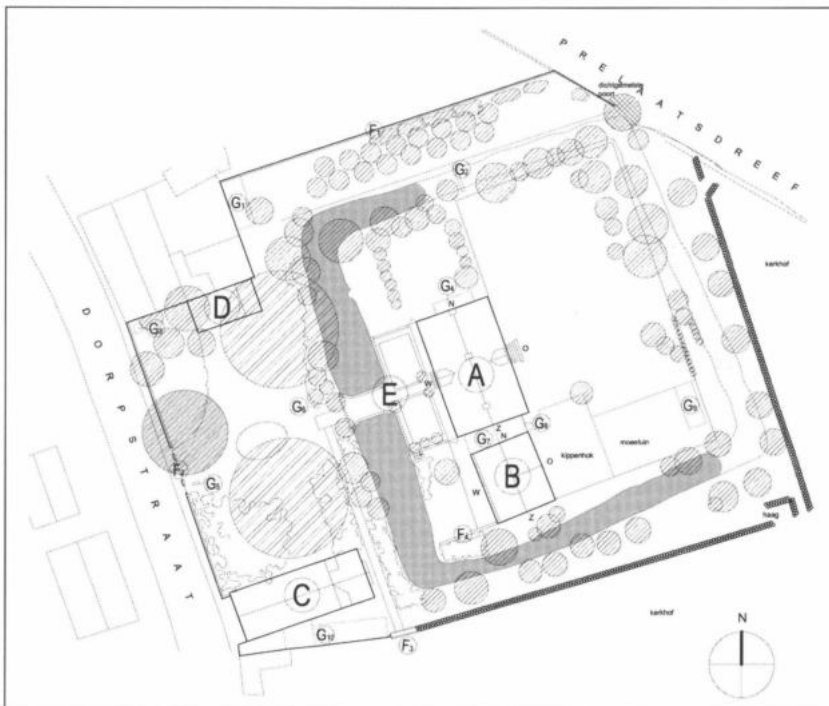
Botho Verbist (°1984) studeerde als licentiaat in de geschiedenis af in 2006 aan de Universiteit Gent met de verhandeling 'Van Nancy tot Cadzand. Het Gentse gemeenteleger van 1477 tot 1492'. In 2009 werd hij medewerker van het IUAP-project 'Stad en samenleving in de Lage Landen, 1200-1800', Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen. Hij focust zijn wetenschappelijk onderzoek op de materiële cultuur en sociale ongelijkheid in de stedelijke samenleving van de zestiende eeuw.

Jan Verdée (°1986) is als Master in de geschiedenis afgestudeerd in 2008. Het artikel in deze Handelingen is gebaseerd op zijn masterscriptie 'De rol van de Gentse dominicanen tijdens de reformatie' (UGent, 2008). In het academiejaar 2008-09 studeert hij Master in de algemene economie.

DE PASTORIEWONINGEN VAN DE SINT-NIKLAASPAROCHIE IN ZWIJNAARDE

Katrijn Depuydt

In dit artikel wordt de bouwgeschiedenis van de pastoriewoningen van de Sint-Niklaasparochie in Zwijnaarde geschetst, van aan het ontstaan tot in de twintigste eeuw, aan de hand van historische, iconografische, cartografische en archivalische bronnen en een onderzoek in situ. Uit de studie blijkt dat beide pastoriewoningen in deze parochie een grote historische en kunsthistorische waarde bezitten. Ze hebben zowel een belangrijke sociaal-culturele waarde als een voorname herkenningfunctie in de dorpsstructuur van Zwijnaarde. Met het oog op een eventuele herbestemming van deze gebouwen wordt de uitgebreide geschiedenis van de site (met nadruk op de periode 1600-2000) in dit artikel gereconstrueerd. De pastorale site van de gemeente Zwijnaarde (ten zuiden van Gent) wordt in het oosten begrensd door de dreef naar het kasteel van Zwijnaarde. In het zuiden liggen de kerk en het kerkhof en in het westen ligt de

Afbeelding 1: Overzicht van de pastorale site van Zwijnaarde.

Legende: (A) achttiende-eeuwse pastorie, (B) oude pastorie, (C) zondagsschool, (D) garageboxen, (E) brug over de omwalling (Plan: Herwig Beyaert).

Dorpstraat. De site is opmerkelijk aangezien er zowel een oude als een achttiende-eeuwse pastorie aanwezig zijn. Aan de achterzijde van beide gebouwen ligt een grote tuin. Dit geheel ligt binnen een vierkante omwalling en is aan de hand van een brug aan de westzijde bereikbaar vanaf een voorhof. Op dit voorhof staan in het noorden vier garageboxen. In het zuiden bevinden zich de oorspronkelijke zondagsschool, het gevang en een elektriciteitscabine. De volledige site is ommuurd met een ingang aan de Dorpstraat.

1. Van de tweede helft van de veertiende eeuw tot en met de restauratiewerkzaamheden in 1656

De oude pastorie heeft een geschiedenis die vermoedelijk teruggaat tot de tweede helft van de veertiende eeuw. In deze periode, tot 1559, behoorde de pachorie tot het oude bisdom Doornik. Twee verschillende bronnen, te dateren in 1640 en 1720, getuigen van het bestaan van een missaal uit april 1350 waarin verwezen wordt naar de oude pastorie. Het eerste document, te dateren in 1640 vermeldt dat de pastoor een stuk grond van twee morgens groot (= 533 roeden of 7917,61 m²) zou hebben ontvangen, op last van twee diensten in de week. Op dat stuk grond werd, volgens dit document, het priesterhuis gebouwd:

‘Octobris 1642 [...]. In quodam antiquo missali invenitur quaedam antiqua fundatio duorum iugerum terrae, quae relictā fuere pastoratui cum onere duarum missarum per hebdomadam et in illis est fabricata domus pastoralis’.¹
 Oktober 1642 [...]. In een oud missaal vond men een oude schenking van twee morgens grond, die aan het priesterschap overgelaten was op last van twee diensten per week, en op die grond werd het priesterhuis gebouwd.

In een beschrijving van de eigendommen van de pastorie in 1720, wordt eveneens verwezen naar een oud missaal, gedateerd in april 1350. Hierin zou staan geschreven dat de pastorie belast is met een wekelijkse requiemmis met twee oraties ter ere van Willem Uytendhove (waarschijnlijk een telg van het Gentse patriciërs geslacht van de familie ‘Utenhove’). Hij zou het ‘priesteragie goet’ aan de pastoor hebben geschonken:

‘Item dat de cure belast is met eene wekelijkse misse van requiem met twee oraties gefondeert bij heer Willem Uytendhove den welcken daer vooren heeft gegeven het priesteragie goet (...) synde geschreven in den auden parquemijnen missael in tjaer 1350 de eesten dagh van april als wanneer dat dese fondatie is geschiet tot lavenisse van syne ende syne vriendens zielen’.²

¹ M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623 – 1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, pp. 335

² GENT, Rijksarchief Gent (RAG), nr. 004/4ZWI, nr. 21: Specificatie (1720).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

Uit beide citaten blijkt dat er in een missaal van april 1350 geschreven staat dat er een stuk grond van twee morgens groot aan de pastoor geschonken werd door Willem Uytendhove, in ruil voor een wekelijkse requiemmis met twee oraties. Op deze grond werd het priesterhuis gebouwd. Dit kan vermoedelijk betekenen dat er een eerste pastorie gebouwd werd in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw. Het is echter moeilijk deze informatie na te gaan aangezien het missaal waarover sprake is in beide citaten niet werd teruggevonden. Dit komt enerzijds doordat de archieven van het oude bisdom Doornik verloren zijn gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog.³ Anderzijds zijn de archieven van de Sint-Pietersabdij te Gent, de tiendenheffer van de parochie Zwijnaarde vanaf 1345, over deze periode ontoereikend.

Vanaf 1559 behoort de parochie Zwijnaarde bij het bisdom Gent. In een opsomming van de beneficiën van dit bisdom staat Zwijnaarde ingeschreven bij het dekenaat Deinze met een beneficie van vijftien stuivers.⁴ Eerste specifieke vermeldingen van de pastorie van Zwijnaarde werden gevonden op datum van 1614. In twee archiefdocumenten staat geschreven dat de pastorie goed hersteld werd:

'Habet presbyterium bene reparatum'.⁵

Er is een goed herstelde pastorijs.

'Domus pastoralis est bene reparata'.⁶

Het priesterhuis is goed hersteld.

Deze vermeldingen kunnen worden gekaderd in de periode van herstel na de vele troebelen in de zestiende eeuw. De beeldenstorm van 1566 heeft namelijk in Gent en in diverse andere steden van het bisdom Gent veel schade toegebracht, zoals de plundering van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bij de Sint-Pietersabdij in augustus 1566. De daaropvolgende dagen werd ook het platteland rond Gent, Deinze, Oudenaarde, Ronse en omgeving geplunderd.⁷ Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat ook Zwijnaarde onder deze plunderingen geleden heeft, gezien de nabije ligging van dit dorp bij de stad Gent. Nog in de zestiende eeuw, meer bepaald in 1578, bij de gewapende opstand van de geuzen in Gent en omstreken, werd het kasteel van de abten van de Sint-Pietersabdij in Zwijnaarde geplunderd. Dit kasteel ligt vlakbij de pastoriesite. De Potter en Broeckaert vermelden nog andere aanvallen op de gemeente Zwijnaarde:

³ Telefonisch gesprek met dhr. Ludo Collin, bisdom Gent.

⁴ GENT, RAG, nr. 20, nr. B134, (1612), fol. 134v.

⁵ GENT, RAG, nr. 20, nr. B134, (1612), fol. 97r.

⁶ GENT, RAG, nr. 20, nr. B61bis (1614).

⁷ J. DECAVELE, 'Het Calvinistische Gent (1577 – 1584)', in: M. CLOET, *Het bisdom Gent (1559 – 1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 47.

'Korts daarop kwam eene ruitersbende zich in het dorp vestigen, bedreef er, zooals overal te dier tijde, de stoutmoedigste aanslagen tegen de vrijheid en den eigendom der burgers, en dreef het grootste deel van deze op de vlucht. Eerst den 6 Mei 1580, toen de soldaten vertrokken waren, dorsten de arme boeren het wagen met hunne huisraad en vee naar hunne haardsteden terug te keeren. Het land was echter nog in te hevige opschudding, en de beweging der heen- en wedertrekkende legers nog te menigvuldig, dan dat de bewoners des platten lands zich ongestoord aan hunnen arbeid konden overgeven. Den 24 October des zelfden jaars stak de vijand eene hofstede in Zwijnaarde in brand, en op den 19 Mei volgende vielen de Malcontenten in het dorp, zich niet alleen veroorloovende alles aan te slaan wat de boeren ter markt stuurden, en zich van hunne paarden meester maken, maar bovendien trachtende verscheidene personen gevangen te nemen, en het bestaande eenen weerloozen ouderling ten schandelijkste te mishandelen'.⁸

In de daaropvolgende jaren wordt de pastorie in de decanale visitatieverslagen niet vermeld.⁹ Dit kan wijzen op een periode van relatieve rust tijdens het Twaalfjarige Bestand tot 1621. In 1623 wordt vermeld dat de pastoor een eigen huis bezit waarin hij woont:

'Ego tamquam pastor habeo domum propriam quam inhabito'.¹⁰

Ik heb als pastoor een eigen huis waarin ik woon.

Op 2 juni 1626 bezocht bisschop Triest Zwijnaarde voor een eerste maal. In zijn visitatieverslag omschrijft hij de pastorie als een aangenaam gebouw, gelegen naast de kerk en omgeven door water. De pastoor woont er samen met zijn zus:

'Habitat in presbyterio vicino ecclesiae amoeno et aqua circumdato cum sonore sua'.¹¹

Hij woont in een pastorij naast de kerk, een aangenaam gebouw door water omgeven, samen met zijn zus.

Hoewel Triest geen melding maakt van enige schade aan de pastorie, blijkt uit een decanaal visitatieverslag van datzelfde jaar dat er toch schade moet geweest zijn aangezien de pastorie volgens dit verslag goed hersteld werd:

⁸ J. BROECKAERT, F. DE POTTER, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent, deel 8: Zeevergem, Zeveneeken, Zeveren, Zomergem, Zulte, Zwijnaarde*, Gent, 1864 – 1870, p. 17.

⁹ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B64 (1617) en GENT, RAG, Nr. 20, nr. 65, (1618).

¹⁰ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B2105/1.

¹¹ M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623 – 1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, p. 57

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

'Domus pastoralis est bene reparata quare moderno'.¹²

Het priesterhuis is goed hersteld (?).

Vanaf het jaar 1629 wordt geregeld de aandacht gevestigd op nodige herstellingen aan de pastorie. In 1629 meldde bisschop Antonius Triest dat, hoewel de pastorie degelijk en comfortabel is, het dak aan dringende restauratie toe is.¹³ Er werden tijdelijke herstellingen uitgevoerd op kosten van de pastoor in de jaren 1630 en 1631-1632.¹⁴ Deze kleine reparaties voldeden echter niet, waardoor een reparatie van het volledige dak zich opdrong. Volgens de onderhandelingen die gevoerd werden tussen de deken van de dekenij Deinze en de baljuw van de parochie Zwijnaarde zou deze volledige herstelling mede gedragen worden door de parochianen van Zwijnaarde.¹⁵ De uitvoering van de werken sleepte echter aan. Het duurde nog tot 1656 vooraleer de werken aan het dak startten. De parochie leverde namelijk een voldoende grote bijdrage voor de volledige herstelling ervan.¹⁶ In de parochiale rekeningen van 1667 werd een bedrag van elf pond ingebracht. Een bedrag dat door de parochianen verzameld werd in juni 1656 als geldelijke hulp voor de restauratiewerken aan de pastorie.¹⁷

In de 'Flandria Illustrata' van Sanderus, te dateren rond 1641 – 1644, staat een afbeelding van de pastorie van Zwijnaarde (zie afbeelding 2). Zoals in de visitatieverslagen vermeld, ligt de pastorie naast de kerk.¹⁸ Op de prent van Sanderus staat een gebouw in hoevetype met één bouwlaag afgebeeld. Centraal in de voorgevel bevindt zich een deur met links daarvan een drietal kleine vensteropeningen. Op het dak staan duidelijk drie dakvensters aan de voorgevel. De zuidelijke zijgevel is een tuitgevel en toont drie vensteropeningen op de begane grond en een vierde venster op zolderniveau. Het dak is, zoals gebleken uit de visitatieverslagen, gedekt met stro en heeft twee schouwen.¹⁹ Aan de noordzijde van dit bouwvolume is er nog een kleine schuur aangebouwd, eveneens met schouw. De pastorie zou ook beschikken over een grote tuin:

¹² GENT, RAG, Nr. 20, nr. B71 (1626).

¹³ M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623 – 1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, p. 142

¹⁴ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B75 (1630) en GENT, RAG, Nr. 20, nr. B76 (1631 – 1632).

¹⁵ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B75 (1630).

¹⁶ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B96 (1655).

¹⁷ GENT, RAG, Nr. 34/II, nr. 1546 (1667).

¹⁸ M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623 – 1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, pp. 493 – 494 en p. 57.

¹⁹ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B84 (1640).

'26 Maii 1652 [...] Domus pastoralis vicina ecclesiae, muro cincta, amoenolo loco cum horto spatioso.²⁰

26 mei 1652 [...] Het priesterhuis bevindt zich naast de kerk, wordt door een muur omgeven, heeft een mooie ligging en een grote tuin.

Op de prent van Sanderus wordt de omheining in het westen onderbroken door een poortopening, overdekt met een zadeldak. De poort is met een brug over een lager gelegen deel dat tijdelijk water bevatte, verbonden met een tweede poort die direct uitgeeft op de straat. De aanwezigheid van water dat de pastorie zou omringen, is echter niet duidelijk weergegeven op de prent. Enkel de hoger gelegen verbinding tussen beide poorten doet denken aan een eventuele overbrugging boven een lager gelegen waterpartij. In het vermelde visitatieverslag van bisschop Antonius Triest is er wel sprake van water dat de volledige site omringt.

Afbeelding 2: Detail van de prent van Sanderus waarop rechts de kerk van Zwijnaarde en links de pastorie zijn afgebeeld, 1641 (Stadsarchief Gent).

Van deze periode zijn er nog enkele sporen te zien. Gezien de vroege geschiedenis van deze pastorie en de beperkte feitelijke gegevens over de uitgevoerde werkzaamheden is het moeilijk een exacte datering te geven. In de volgende paragrafen wordt getracht een overzicht te geven van de sporen die algemeen gedateerd kunnen worden in deze vroegste periode. Ten eerste dateert de zuidelijke zijgevel van de pastorie uit deze periode. De bakstenen zijgevel werd opgebouwd in kruisverband. De stenen hebben een afmeting van vijftientig

²⁰ M. CLOET, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623 – 1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Leuven, 1976, pp. 493 – 494.

centimeter lang, zes centimeter hoog en twaalf centimeter diep en zijn daarmee de grootste bakstenen die gebruikt werden in dit gebouw. Dit formaat is gebruikelijk op het einde van de middeleeuwen tot het begin van de zeventiende eeuw.²¹ Om deze reden worden zij ook aanzien als de oudste sporen in deze pastorie. In dit oudste metselverband zijn nog duidelijke sporen te vinden van drie vensteropeningen. Uiterst links in de gevel zijn witte natuurstenen boven- en onderdorpels van een bolkozijn aanwezig. Daarnaast bevinden zich centraal in de gevel nog witte natuurstenen negblokken van een kruisvenster met rechts nog twee luikduimen. De vensteropening wordt overspannen door een ontlastingsboog die opgebouwd is uit een dubbele bakstenen rollaag in koppen. Dit is typisch voor de vijftiende – begin zestiende eeuw. Tenslotte bevinden zich centraal in de gevel op zolderniveau nog sporen van een bakstenen ontlastingsboog, opgebouwd uit een enkele rollaag in koppen.

Ten tweede zijn er op de zolderverdieping, aan de kant van de westelijke voor-gevel, sporen die erop wijzen dat er een dakvenster geweest is. Deze sporen bevinden zich in de zuidwestelijke hoek en kunnen overeenkomen met het meest rechtse dakvenster zoals te zien is op de prent van Sanderus. Ook aan de oostelijke achtergevel zijn er op dit niveau sporen van twee dakvensters. Onder de planken vloer van de zolder is nog de vermoedelijk oorspronkelijke moer- en kinderalkconstructie bewaard. Op de zijkanten van deze kinder- en de moerbalken zijn duidelijke schilderingen te zien. Deze sjabloonschilderingen werden aangebracht in blauwe kalkverf op een wit gekalkte ondergrond en zijn te dateren op het eind van de zestiende – begin zeventiende eeuw.

Ten derde dateert de oostelijke binnengevel eveneens van deze eerste periode. De bakstenen gevel in kruisverband werd opgebouwd uit bakstenen met een formaat van tweeëntwintig centimeter lengte, vijf en halve centimeter hoogte en tien en halve centimeter diepte. De muur is afgewerkt met een dagstreep in de voegen. Dit wijst erop dat deze binnengevel ooit een buitengevel was. Ook deze gevel is doorbroken door verscheidene venster- en deuropeningen. Vermeldingswaardig is de rechthoekige deuropening met een gedeeld bovenlicht en bepleisterde, bakstenen dagkanten. Het gedeelde bovenlicht heeft een moneel met een kwartholprofilering. Elk bovenlicht is voorzien van twee overhoeks geplaatste dievenijzers, zodat in totaal zes verticale stroken ontstaan. Tussen deze dievenijzers werd een horizontaal loodnet gespannen waarin tot op heden nog resten glas aanwezig zijn. Elke verticale strook werd bovenaan afgesloten met een loodverbinding in een boogvorm. Het gedeelde bovenlicht en het deurkalf worden ondersteund door een ijzeren staaf ingewerkt in twee consoles. De deuropening is gevuld met een opgeklampte deur-in-deur constructie van vier stroken breed.

Ten vierde zijn er sporen van een roodschildering in het interieur ter hoogte van de kooflijst op de noordelijke muur. Deze sporen dienen echter verder

²¹ G. EVERAERT, 'Baksteen', uit: G. EVERAERT, *Hersteltechnieken exterieur* (cursus gegeven aan de opleiding Monumenten- en landschapszorg, Hogeschool Antwerpen), academiejaar 2006 – 2007, p. 15.

onderzocht te worden. De aanwezigheid van het valse plafond en de erbarmelijke toestand ervan, lieten niet toe de sporen nader te onderzoeken.

2. Restauratiewerkzaamheden uitgevoerd in opdracht van pastoor Balthasar De Cnoop in de jaren 1677 tot 1679

Balthasar De Cnoop werd pastoor van de parochie Zwijnaarde in het jaar 1670.²² In oktober 1677 schreef De Cnoop in een brief aan de bisschop van Gent dat hij, met toestemming van de vicarissen voor een som van vierhonderd gulden de pastorie, die zich in een verwaarloosde staat bevond, wou restaureren en doen heropleven. De Cnoop zou deze vierhonderd gulden terugbetalen door om de drie jaar honderd gulden te betalen, bovenop zijn jaarlijkse 'croisen':

'Supplierende vertoont reverentelyck heer ende meester Balthazar de Cnoop pastoor den prochie van Swijnaerde hoe dat hij ledent eenighe maenden bij consente vande Eerweerdige heeren vicarissen generael desen bisdoms heeft opgelicht tot laste vande goederen van sijne pastoryie de somme van vier hondert guldenen capitael omme daermede het huys pastoreel het gene gheheelijck was ghedevaliseert te restaureren ende te stellen in behoerlijcken staet op expresse conditie dat hy alle dry jaeren boven de jaerlijcsche croisen van diere van het capitael saude aflegghen tot hondert guldens'.²³

Pastoor De Cnoop moest de gemaakte onkosten verantwoorden tegenover de vicarissen van Gent aan de hand van verslagen. De verslagen vermelden doorgaans de naam van de leverancier van bouwmaterialen of van de arbeider, samen met het geleverde bouw materiaal of zijn geleverde arbeid. Er wordt nergens gespecificeerd waarvoor de bouwmaterialen werden gebruikt. In een verslag van pastoor De Cnoop, voorgelegd aan de vicarissen van Gent in het jaar 1676, werden uitgaven geregistreerd voor een totale waarde van zesenzestig pond, dertien schellingen en vier penningen. Met dit geld werden over verschillende jaren dertigduizend Franse Armentières bakstenen aangekocht. Pieter Polman leverde kalk en 'eennighe clomkens met eennighe pannes'.²⁴ Met 'clomkens' worden waarschijnlijk klompstenen bedoeld: een soort kleine, harde, meestal grijze, baksteen die vaak gebruikt werd voor haardsteden.²⁵

²² J. BROECKAERT, F. DE POTTER, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent, deel 8: Zevegem, Zeveneken, Zeveren, Zomergem, Zulte, Zwijnaarde*, Gent, 1864 – 1870, p. 25.

²³ GENT, RAG, nr. 20, nr. B2105/3 (15/10/1677).

²⁴ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (19 maart 1677).

²⁵ E.J. HASLINGHUIS, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, Houten/Zaventem, 1986, p. 207.

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

Onder 'pannes' kunnen daktegels of dakpannen verstaan worden die bijvoorbeeld gebruikt werden om muren af te dekken. Verder werd Pieter de Somer betaald om herstellingen aan het metselwerk uit te voeren, en werd er zowel betaald om 'saevet' te steken als voor het wegdoen en wegvoeren van grind en aarde. Het is niet geweten wat er bedoeld wordt met 'saevet' steken. De werklieden kregen als traktatie van de pastoor een ton bier die geleverd werd door Jacobus Vooclieghele.²⁶

Pastoor De Cnoop kwam echter niet toe met de gekregen vierhonderd gulden. Uit zijn brief blijkt namelijk dat hij zelf honderd gulden extra had bijgelegd voor nog meer werken aan de pastorie, maar ook aan de brug.²⁷ De extra werken aan de pastorie hielden onder andere in dat de pastorie vergroot werd met 'een kamer die van wegens heer en Mr. Balthazar de Cnoop in sijn leven ook pastor van Swijnaerde aen het curenhuijs is gevoeght geweest'²⁸, en het 'aenmaeken van een nieu afghetreck dienende voor een keuken, haudt stal en bottelrije'.²⁹ Met 'een nieu afghetreck' wordt bedoeld dat de pastorie uitgebreid werd met een bijgebouw waarin een keuken, een houtstal en een opslagplaats voor flessen werd ondergebracht. Door deze uitbreiding moest ook het dak aangepast worden en werd de zolderverdieping van het al bestaande volume opgelicht om de nodige werken te kunnen uitvoeren. Voor de uitvoering van deze werken werd in het jaar 1678 witte natuursteen aangekocht bij Verlaeme Pieters. Het ijzerwerk werd gekocht bij twee verschillende smeden: Jan Curterinckx uit Zwijnaerde en Jan Luytens uit Gent.³⁰ Diezelfde Luytens leverde in 1679 ook nagels.³¹ Er werd ook 'bert' aangekocht bij twee verschillende leveranciers: Balthasar Bautel en Heijndrick Van Poucke.³² 'Bert' is 'gekloofd of gezaagd eikenhout voor dakbeschot'.³³ Daarnaast werd er ook een slot geleverd en bert voor de deur. Er werd ook 'deilen' geleverd door Jan Simoens en Reijnjier Stevens.³⁴ 'Deilen' is grenenhout en werd onder andere, volgens de rekening van 1679, verbruikt door Simoen Wreijmers voor de voordeur.³⁵ Daarnaast werd er ook een eikenboom en twee dennenbomen geleverd en timmerhout door Adriaan Poelman. Zowel in 1678 als 1679 werd er glas gemaakt door Jan Bossuyt.³⁶ Pieter de Poortere werd als timmerman betaald en Jaques Ledari voor het halen van kalk en bier. Er werden nog arbei-

²⁶ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (19 maart 1677).

²⁷ GENT, RAG, nr. 20, nr. B2105/3 (15/10/1677).

²⁸ GENT, RAG, nr. 20, nr. B2105/3 (1754).

²⁹ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (18 januari 1679).

³⁰ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1678).

³¹ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (18 januari 1679).

³² GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1678).

³³ E.J. HASLINGHUIS, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, Houten/Zaventem, 1986, p. 51.

³⁴ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1678).

³⁵ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (18 januari 1679).

³⁶ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1678) en GENT, RAG, nr. 004/4ZWI nr. 21 (18 januari 1679).

ders betaald voor het verleggen en vernieuwen van een deel van het dak met stro, voor het dekken van het dak, het maken van dakvensters en voor metselwerken.³⁷ Specifiek voor de brug werden planken geleverd alsook ijzerwerk en nagels. Gislain de Costere werd betaald voor het zagen en het maken van de brug en er werd een arbeider betaald voor het beslaan van de vleugel van de brug.³⁸ Voor al de arbeiders werkzaam aan de pastorie werd bier geleverd vanuit Gent. In het jaar 1679 werden nog bouwmaterialen aangekocht als drieduizend Franse Armentières bakstenen en kalk geleverd door Jan Poelman. Joos de Curte werd betaald voor uitgevoerde metselwerken en Joos Vijncke voor het herstellen van de 'cassijne in de middel camer', dit is het schrijnwerk van een houten venster in de middelste kamer.³⁹

De oude pastorie, in haar huidige toestand, toont duidelijke sporen van de uitgevoerde werken. Ten eerste komt de bijgevoegde kamer waarover sprake is in de archiefteksten overeen met de zuidoostelijke ruimte die toegevoegd werd aan de pastorie. Het is duidelijk dat dit een latere uitbreiding is aan het oorspronkelijke rechthoekige bouwvolume door de zichtbare bouwnaad in de zuidelijke zijgevel. De afwerking van de oostelijke binnenmuur met dagstreep, een afwerking voor een oorspronkelijke buitengevel, ondersteunt deze veronderstelling. De aanbouw heeft een oppervlakte van 19,7 m². De gevel werd opgebouwd uit bakstenen in kruisverband met een lengte van tweeëntwintig centimeter, een hoogte van vier en half tot vijf en halve centimeter en een diepte van tien en halve centimeter. De noordelijke muur heeft in de hoek een rechthoekige deuropening met een houten latei en bakstenen dagkanten. De aanwezigheid van de aanslag met steensponning aan de buitenzijde, één duim onderaan de buitenzijde van de deuropening en een holte in de dagkant wijzen op de aanwezigheid van een deur die naar buiten draaide.

In diezelfde noordelijke muur bevinden zich ook sporen van een vensteropening, later dichtgemetseld met baksteen. Deze rechthoekige vensteropening met rechte dagkanten heeft een onder- en bovendorpel van hout. De bovendorpel vertoont nog vijf gaten waarin oorspronkelijk de overhoeks geplaatste dievenstaven zaten. In de oostelijke muur wordt de gevel doorbroken door één deuropening en twee vensteropeningen. De deuropening is van latere datum. Dit is te zien aan de rand van de gevel die oorspronkelijk afgewerkt werd met imitatie hoekblokken. De deuropening doorsnijdt dit imitatiewerk volledig. Dit is ook de reden waarom de aanpalende vensteropening inspringt in de rechter benedenhoek. Het is niet duidelijk van wanneer deze aanpassing dateert. De vensteropeningen in diezelfde oostgevel zijn beide kruisvensters die later opgevuld werden met baksteen.

In het jaar 1679 moest pastoor De Cnoop zijn eerste afbetaling doen van honderd gulden bovenop zijn jaarlijkse 'croisen'. Uit een brief naar de bisschop

³⁷ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1678).

³⁸ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1678).

³⁹ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (18 januari 1679).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

van Gent blijkt De Cnoop echter niet in staat deze schuld af te betalen. Ten eerste omdat hij door de oorlog, die al twee tot drie jaar duurde, weinig inkomsten heeft gehad. Ten tweede omdat hij tijdens deze oorlog de Franse troepen moest uitbetalen en onderhouden:

'Ter eersten om het groot verlies dat hij geleden heeft, nu deze twee a drij jaeren van oorloge, soo in sijne thienden, als andere emolumentie, soo dat hij vande sel niet ofte seer weijnigh heeft ontfangen ten anderen, naer alle dese miserien, soo heeft den suplnt noch genootsaeckt gewees te onderhouden ende betaelen de groote ende excessive solde der sonnegaerde gedurende het beleggh deser stede (alles sonder eenigh vergelt ofte recompense)'.⁴⁰

Vlaanderen werd namelijk vanaf september 1677 herhaaldelijk opgeschrikt door Franse invallen door Lodewijk XIV. Ook Gent en omstreken hadden te lijden onder deze oorlogsprikelen. Op 1 maart 1678 begon de belegering van de stad Gent die op 9 maart werd ingenomen.⁴¹ Om deze redenen vraagt pastoor De Cnoop uitstel van betaling tot het jaar 1683. De bisschop staat deze verlenging toe tot het jaar 1685.⁴² Balthasar De Cnoop sterft echter voordat de schulden afbetaald werden. In de Staten van de parochie van 18 augustus 1682 wordt Petrus van Huffele genoemd als pastoor van Zwijnaarde.⁴³

In het jaar 1683 werd de parochie Zwijnaarde volledig opgetekend in een landboek.⁴⁴ Van dit landboek volgden hetzelfde jaar nog twee kopieën, waarvan één door Meijman.⁴⁵ Een derde kopie kwam er in het jaar 1689.⁴⁶ De vier afbeeldingen geven, hoewel schematisch, een beeld van de pastorie na de aanpassingen in opdracht van pastoor De Cnoop. In tegenstelling tot de afbeelding van A. Sanderus uit 1641 – 1644, staat de omwalling op de vier kaarten duidelijk en met een gelijke vorm afgebeeld. De omwalling loopt volledig rond de pastorie in een bij benadering vierkante vorm. In de noordoostelijke hoek heeft ze een grote uitstulping. De pastorie bevindt zich binnen deze omwalling, vlak tegen de westelijke rand. De pastorie zelf vertoont grote gelijkenissen met de afbeelding van Sanderus. De woning is een hoevetype van één bouwlaag met een zadeldak, twee schouwen en een tuitgevel aan de zuidelijke gevel. Op geen van de vier versies werd de nieuwe aanbouw aan de achterge-

⁴⁰ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (4 september 1679).

⁴¹ M. CLOET, 'F. Van Horenbeke en I.A. De Grobbendonck (1677 – 1680) : twee zeer korte episcopaten', in: M. CLOET, *Het bisdom Gent (1559 – 1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 86

⁴² GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (4 september 1679).

⁴³ GENT, RAG, nr. 20, nr. B57 (18 augustus 1682).

⁴⁴ GENT, RAG, 34/II, nr. 1772 (1683).

⁴⁵ GENT, RAG, Kaartenarchief, nr. 426 (1683) en GENT, RAG, Kaartenarchief, nr. 2559 (1683).

⁴⁶ GENT, RAG, Kaartenarchief, nr. 427 (1689).

vel, gebouwd in opdracht van pastoor De Cnoop, en de aangebouwde schuur aan de noordelijke zijgevel, zoals te zien was op de prent van Sanderus, opgetekend. Dit is niet zo verwonderlijk aangezien de vier kaarten vrij schematisch zijn, de kaarten kopieën van elkaar of van een ongekend basisdocument zijn en alle versies getekend werden met zicht op het zuidwesten, waardoor het noorden en het oosten zo goed als onzichtbaar worden.

Op het einde van de zeventiende eeuw moet de pastorie er bij benadering als volgt hebben uitgezien: een langwerpig gebouw van één bouwlaag met een uitbouw aan de oostzijde en eventueel een aangebouwde schuur aan de noordgevel. De voorgevel had een centrale deuropening met links en rechts daarvan één of meerdere vensteropeningen. De zuidelijke tuitgevel werd doorbroken door een langwerpige vensteropening, met eventueel een kleinere vensterdoorbreking op zolderniveau. Het dak was gedekt met stro en had aan de voorgevel drie dakvensters en aan de achtergevel waarschijnlijk twee dakvensters. De uitbouw aan de oostgevel werd in het noorden doorbroken door een vensteropening voorzien van overhoeks geplaatste dievenstaven en een deuropening, in het oosten door twee kruisvensters en in het zuiden door een kleine vensteropening. Dit geheel werd omwijd door een bijna rechthoekige omwalling met een uitstulping in het noordoosten. Over de omwalling lag een houten brug naar het voorhof dat in directe verbinding stond met de straat. Door dat voorhof liep een aangelegde weg naar de kerk. De pastoriesite met voorhof had in totaal een oppervlakte van driehonderd negentig roeden (= 5793 m²).

3. Restauratiewerkzaamheden uitgevoerd in opdracht van pastoor Petrus Jacobus De Grave van 1719 tot 1736

Petrus Jacobus De Grave werd pastoor van de parochie Zwijnaarde in het jaar 1719. In zijn specificatie van landen, goederen en tienden die toebehoren aan de pastorie van Zwijnaarde, omschrijft hij de pastoriesite. De pastoorwoning is gelegen binnen een omwalling. Voor deze omwalling, in het voorhof gelegen ten westen van de pastorie en aansluitend op het kerkhof bevindt zich een boomgaard en een groentetuin. De volledige pastoriesite is ten noorden omgeven door een klein stuk land en ten oosten door een groot stuk land. Beide landen behoren toe aan het pastorale goed. In het zuiden is de pastoriesite afgesloten door het kerkhof en in het westen door de straat. De volledige site heeft een oppervlakte van 572 roeden (= 8497 m²).⁴⁷

In het jaar 1719 werd de pastoriesite vergroot. Ongeveer de helft van het kleine stuk land ten noorden van de site gelegen, werd bij de pastoriesite

⁴⁷ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 5 (1719 - 1736) en GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 2 (1720).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

gevoegd.⁴⁸ De noordwestelijke hoek van de omwalling werd uitgebreid om zo de omwalling rond deze pastorie vierkant te maken. Dit werk kostte De Grave ongeveer driehonderd gulden:

'Maer alsnu vermeerdert met omtrent heeft van het voornoemde cleen bulckxken mits de voorseyde heer Petrus Jacobus De Grave pastoor deser prochie te jaere 1719 gemaect heeft dese nieuwen wal in tselve cleen bulckxken ense alsoo den voorseyden bewalden hof van het curen huys in syn vierkante gebracht heeft tsyne koste omtrent drie hondert guldens om syne selve recommanderende ende inde gebeden van syn naecommers'.⁴⁹

Naast bovenvermelde werken, liet De Grave ook werken uitvoeren aan het zadeldak van de pastorie. De Grave had gehoord van verscheidene branden in andere plattelandspastorieën door de grote brandbaarheid van het strooien dak. Dit was voor hem voldoende reden om het strooien dak van de pastorie van Zwijnaarde te dekken met pannen. Voor een som van ongeveer vierenvijftig gulden verstevigde hij de houten dakconstructie van het oorspronkelijke strooien dak met eikenhouten balken. In een brief vermeldt De Grave dat hij reeds de westkant, dus de voorzijde, van het dak gedekt heeft met pannen en dat hij eveneens bereid is de achterzijde ervan op eigen kosten te dekken.⁵⁰ De huidige omwalling heeft dezelfde vierkante vorm als toen zij in 1719 door pastoor De Grave aangepast werd. De werken aan het dak uitgevoerd in opdracht van De Grave zijn vandaag niet meer zichtbaar door latere aanpassingen.

4. Restauratiewerkzaamheden uitgevoerd aan de pastorie in opdracht van de abt van de Sint-Pietersabdij tussen 1736 en 1738

Uit onderzoek ter plaatste blijkt dat er in de jaren '30 van de achttiende eeuw meerdere werken aan het interieur en het exterieur van de pastorie hebben plaatsgevonden. Op het hoofdgestel van de voorgevel staat de datum 173?. Het vierde cijfer van deze datum is niet leesbaar, aangezien hij van het hoofdgestel verdwenen is. In een visitatieverslag van 30 juni 1738 staat geschreven dat de woning van pastoor J. De Cauwer heropgebouwd werd in opdracht van de Sint-Pietersabdij. Het jaartal 1738 geldt bijgevolg als terminus ante quem.

⁴⁸ Het kleine stuk land ten noorden heeft een oppervlakte van ongeveer tweeenzeventig roeden (= 1070 m²). Ongeveer de helft hiervan werd aan de pastoriesite bijgevoegd om de omwalling vierkant te maken. Dit zijn ongeveer zesendertig roeden (= 535 m²).

⁴⁹ GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 5 (1719 - 1736) en GENT, RAG, nr. 004/4ZWI, nr. 21 (1720).

⁵⁰ Het dekken van de voorzijde en de achterzijde van het dak van de pastorie kostten pastoor De Grave 400 gulden.

In een brief van pastoor J. De Cauwer aan de bisschop van Gent, te dateren in 1754, staat geschreven:

‘As men maer en wilt insien in wat een slechte gesteltenisse den overleden suppliant het curen gelaeten en uitgewoont heeft, het laetste sekerlijck niet en conde bewoont worden sonder eerst een considerabel reparatie of restauratie gedaen te hebben (...) om nu noch volmaeckter kennisse te geven van de slechte gesteltenisse waer in den overleden suppliant het curenhuijs gelaeten heeft, soo wort alhier te kennen gegeven als dat door den suppliant eerw. heer prelaet over de vijf hondert ponden groten betaelt sijn soo over reparatie als restauratie in het voorsejde curen huijs’.⁵¹

Uit dit citaat blijkt dat pastoor De Grave de pastorie tijdens zijn priesterschap niet onderhouden heeft waardoor het volledig onbewoonbaar was voor de opvolger, pastoor J. De Cauwer. Na de dood van De Grave, in 1736, heeft de abt van de Sint-Pietersabdij vijfhonderd pond betaald voor de restauratie en reparatie van diezelfde pastorie. De datum 1736 geldt bijgevolg als terminus post quem.

Welke werken er specifiek zijn uitgevoerd, kan enkel afgeleid worden uit sporen ter plaatse en een summiere beschrijving in de brief van De Cauwer aan de bisschop van Gent. Ten eerste werden werken uitgevoerd aan de omwalling die door De Grave rechthoekig gemaakt was in 1719. De werken hielden in dat de oevers van de omwalling opnieuw verstevigd werden en dat de bodem werd uitgediept. Deze werken werden uitgevoerd in opdracht van pastoor De Cauwer en kostten elf pond.⁵²

Ten tweede werden er werken uitgevoerd aan de voorgevel. Deze gevel in clasicerende barokstijl is opgebouwd uit bakstenen met een afmeting van twintig cm lengte, negen en half cm hoogte en vier cm diepte. De voordeur ligt in een vooruitspringend middenrisaliet. Links en rechts van deze deuropening werden consoles aangebracht die het hoofdgestel ondersteunen. Elke console is volledig symmetrisch en opgebouwd uit voluten en acanthusbladeren. Het geheel wordt onderaan afgesloten met een kwast. Op het hoofdgestel komt, zoals eerder vermeld, een deel van de datum voor. Links van deze deuropening, nog steeds in het middenrisaliet, zijn er sporen van een kruisvenster. Niet alleen de aanwezigheid van de afgeschuinde middenstijl wijst hierop, maar ook de luikduim die zich nog in de muur bevindt. Vermoedelijk was deze vensteropening zelfs ooit een deuropening, gezien de duidelijke bouwnaad tot aan de grond. De rechter zijrisaliet wordt tot op heden doorbroken door twee vensters, ingevuld met zesvlakkenramen. Links en rechts van beide vensters zijn, onder de recenter aangebrachte bepleistering van de rechte dagkanten, nog sporen van geordende bakstenen te zien die oorspronkelijk imitatie negblokken vormden.

⁵¹ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B2105/3 (14 januari 1754).

⁵² GENT, RAG, Nr. 20, nr. B2105/3 (14 januari 1754).

Afbeelding 3: Voorgevel van de oude pastorie in classicerende barok, aangepast in de periode 1736-1738 (Foto: Katrijn Depuydt).

Ten derde werden werken uitgevoerd aan het pannendak dat in opdracht van pastoor De Grave was geplaatst. Uit een brief van pastoor De Cauwer aan de bisschop van Gent blijkt dat dit werk niet naar behoren was uitgevoerd. Volgens De Cauwer werden de pannen rechtstreeks op de dakconstructie van het oorspronkelijke strodak aangebracht, zonder deze constructie voldoende te verstevigen. Dit had als gevolg dat de houten dakconstructie onvoldoende sterk was om het zware gewicht van de pannen te dragen met waterinsijpeling als gevolg:

‘Soo heeft hij voor het leggen van pannen meer naedeel als voordeel gedaen aen sijn naesaeten aengesien hij geen veranderinge in heeft gedaen aen de keperagie die geensins bestant en was van het gewicht der panhen te cunnen draegene’.⁵³

Pastoor De Cauwer besloot het dak te laten nakijken door twee kenners ter zake: metser De Wilde en timmerman Van Drissche. Na inspectie besloten beide mannen dat het dak volledig vervangen moest worden. Beiden hebben het dak vervolgens volledig afgebroken en heropgebouwd. Daarvoor werden er dertig eikenhouten bomen verzaagd en gebruikt.⁵⁴ De huidige dakconstructie dateert nog van deze bouwfase. Het dak heeft aan de voorzijde de vorm van een mansardedak en aan de achterzijde de vorm van een zadeldak. De dakconstructie is een gordingenkap, oorspronkelijk opgebouwd uit vier spanten die

⁵³ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B2105/3 (14 januari 1754).

⁵⁴ GENT, RAG, Nr. 20, nr. B2105/3 (14 januari 1754).

een ruimte van zes traveeën breed overkapte⁵⁵. Elk spant is op verscheidene plaatsen voorzien van gesneden telmerken.

Ten vierde werden werken uitgevoerd aan het interieur van de pastorie. Op de zolderverdieping is tegen de zuidelijke wand een schouw geplaatst. De schouwmantel en -boezem zijn opgebouwd uit baksteen en werden bepleisterd. De schouwboezem is voorzien van stucwerk in de vorm van een rechthoekige, geprofileerde lijst die bovenaan afgesloten wordt met een rondboog. Centraal in deze lijst is een trompe-l'oeil schildering in zwarte kleur aangebracht in de vorm van een Latijns kruis. De afgeschuinde zijden van de schouwboezem zijn voorzien van fijn geprofileerd lijstwerk. Aan de aflijning van de bepleistering en beschildering van deze schouw is duidelijk af te leiden dat er nog een lage vlieringzolder aanwezig moet zijn geweest. Tussen spant twee en drie was de trap ingebouwd. De sporen van de trapboom zijn nog duidelijk te zien.

In de centrale kamer van het gelijkvloers zijn de oorspronkelijke plafondafwerkingen nog zichtbaar. Deze kamer was vermoedelijk opgedeeld in twee ruimtes. Aanwijzingen hiervoor zijn de nog zichtbare sporen aan de zuidelijke tussenmuur in de zone tussen het valse plafond, de oorspronkelijke plafondafwerking en de opdeling van de plafondafwerking in twee aparte vlakken. De meest westelijke plafondafwerking is opgebouwd uit een vrij zwaar, gestuct lijstwerk vermoedelijk in de vorm van een vierlob. De aanwezigheid van het valse plafond en de zwaar gehavende staat van de plafondafwerking liet verder onderzoek niet toe. Het meest oostelijke plafond is afgewerkt met rechthoekig lijstwerk.

De meest zuidelijke ruimte van het gelijkvloers was gezien de rijke afwerking vermoedelijk het salon van de pastorie. Het houten plafond is opgebouwd uit moer- en kinderbalken. De oorspronkelijke structuur hiervan is te zien onder de plankenvloer van de zolderverdieping. De moerbalk staat loodrecht georiënteerd op de voorgevel en verdeelt het plafond in twee verdiepte vlakken. Deze vlakken werden in deze bouwperiode bepleisterd en afgewerkt met stucwerk. Beide vlakken hebben een gelijke afwerking: een keellijst vormt de overgang tussen de muur en het plafond en wordt omsloten door een rechthoekig getrokken lijst. Binnen deze lijst bevindt zich een tweede rechthoekig getrokken lijst met een halfronde uitbreiding aan de korte zijden.

In deze ruimte staat een haard tegen de zuidelijke wand. De schouwboezem is uitgewerkt in régencestijl en is gedecoreerd met stucwerk. Een rechthoekige geprofileerde lijst wordt bovenaan in een rondboog afgesloten door een uitgewerkt medaillon. Bovenaan in het medaillon, op de kooflijst, staat een rocaille afgebeeld. Daaronder bevindt zich een ingewikkeld monogram dat aan alle zijden omgeven wordt door C-motieven. Onderaan wordt het monogram afgesloten door een kwastje. Links en rechts van het medaillon, op de buiging van de lijst, staan twee draken afgebeeld (de precieze betekenis van deze figuur is

⁵⁵ Huidig zijn er nog maar drie spanten met telmerken aanwezig en telt de pastorie nog maar vier traveeën.

niet duidelijk). De schouwboezem wordt op beide schuine zijden gedecoreerd met rechthoekig lijstwerk, bovenaan afgesloten met een bladmotief en een kwastje. De schoorsteenmantel is opgebouwd uit baksteen. Aan de voorzijde wordt de schouw balk ondersteund met een ijzeren staaf om het bovenliggende gewicht op te vangen. De schouw balk wordt bovenaan bedekt met een houten tablet. Dit is een latere aanpassing.

5. De bouw van de nieuwe pastorie in 1790 – 1793

Uit de rekeningen van de Sint-Pietersabdij blijkt dat in de periode 1790 – 1793 een nieuwe pastorie in Zwijnaarde werd gebouwd. Deze nieuwe pastorale woonst werd opgericht in opdracht van de laatste abt van deze abdij, Martinus Van de Velde⁵⁶, en gebeurde onder leiding van religieus bouwmeester Van Gastel⁵⁷, verbonden aan deze abdij.⁵⁸ Het is niet verwonderlijk dat enkele jaren voor de Franse revolutie, op het einde van de achttiende eeuw, een nieuwe pastorie gebouwd werd. Deze periode was namelijk een hoogtepunt in de geschiedenis van de abdij met veel macht en rijkdom veruiterlijkt door uitbreidingen en vernieuwingen aan de abdijsgebouwen en de parochiale eigendommen.⁵⁹

De nieuwe pastorie van Zwijnaarde werd ten noorden van de oude pastorie gebouwd, binnen dezelfde omwalling. De nieuwe pastorie is een classicistisch bakstenen gebouw van zeven traveeën, twee bouwlagen en een zadeldak voorzien van leien waarvan de nok evenwijdig ligt met de straat. De plattegrond

⁵⁶ Martinus Van De Velde, laatste abt van de Sint-Pietersabdij van 1789 tot en met 1796, uit: G. DECLERCQ, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1998, p. 221.

⁵⁷ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (1790 - 1793).

⁵⁸ Beide pastorieën zullen in de volgende tekst van elkaar onderscheiden worden door de termen 'oude pastorie' (de vermoedelijk veertiende-eeuwse pastorie met latere aanpassingen zoals hiervoor besproken) en 'huidige pastorie' (gebouwd in de periode 1790 – 1793).

⁵⁹ In de achttiende eeuw werd de Sint-Pietersabdij verscheidene malen vernieuwd en uitgebreid. Onder abt Standaert (1730 – 1759) in de eerste helft van de achttiende eeuw werden onder andere de kloostergebouwen uitgebreid, de refter heringericht en het dormitorium omgebouwd tot bibliotheek. De opvolgende abt, Gudwaldus Seiger (1760 – 1788) in de tweede helft van de achttiende eeuw, is voornamelijk gekend omwille van zijn rijke en losbandige levensstijl. Onder Seiger werd er heel wat gebouwd of verbouwd. Niet alleen kreeg de abdij onder andere een nieuwe infirmerie en werd het abtspaleis luxueus vergroot en heringericht, ook een heel aantal pastorieën werden verbouwd of nieuw gebouwd zoals de pastorieën van Afsnee, Mariakerke en Zaffelare. De opvolgende abt, Martinus Van De Velde volgde eenzelfde parcours, voordat op 1 september 1796 de Franse regering de religieuze orden afschafte. Uit: D. LIEVOIS, 'De Sint-Pietersabdij van 1584 tot haar opheffing', in: G. DECLERCQ, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1998, pp. 85 – 92.

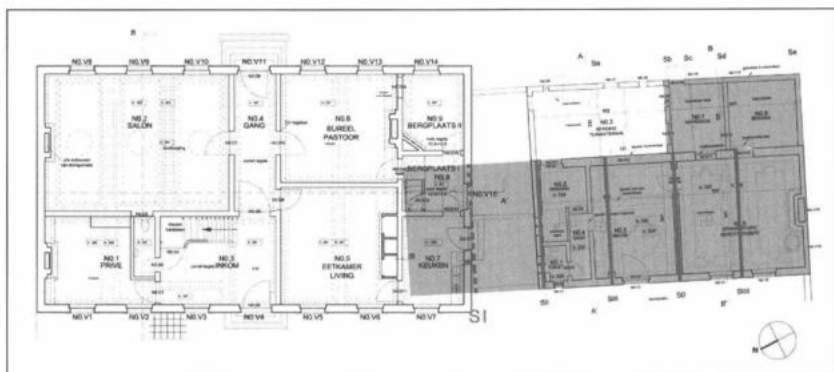
heeft een rechthoekige vorm. Het gelijkvloers wordt centraal doorbroken door twee deuropeningen, één in de westelijke voorgevel en één in de oostelijke achtergevel. Een centrale gang verbindt beide deuropeningen. Ten noorden, links van de gang liggen de ontvangstruimten met aan de tuinzijde het belangrijkste salon. Aan de zuidzijde, rechts van de gang liggen de private ruimtes van de pastoor, met vooraan aan de westzijde de voormalige keuken en het schotelhuis. Op de eerste verdieping loopt de gang van noord naar zuid en verdeelt de eerste verdieping in een oostelijk en een westelijk gedeelte. Aan de oostzijde, de tuinzijde, lagen oorspronkelijk de slaapkamers van de onderpastoor, de pastoor, de bisschop en vermoedelijk de kamer van de kamernecht van de bisschop. Aan de westzijde, de straatzijde, lagen de kamers van het gevolg van de bisschop. De zolderverdieping is één open ruimte.⁶⁰

Aangezien de nieuwe pastorie zeven traveeën telt en de oppervlakte binnenin de omwalling beperkt is, werden twee traveeën aan de noordzijde van de oude pastorie afgebroken. Dit is duidelijk te zien aan de huidige toestand van de oude pastorie. Enerzijds is de voorgevel asymmetrisch. Dit doet vermoeden dat de voorgevel uit de jaren '30 van de achttiende eeuw onvolledig is. Aan deze noordzijde bevindt zich geen zijrisaliet zoals die aan de zuidzijde wel aanwezig is. Dit zijrisaliet heeft een afmeting van twee traveeën breed. Anderzijds wordt dit vermoeden gestaafd door het onderzoek naar de telmerken van de spanten van de oude pastorie. In de noordelijke buitenmuur werd het spant met telmerk II ingemetsd. De volgende spanten, naar het zuiden toe, dragen telmerken III en IIII. Dit houdt in dat het spant met telmerk I ontbreekt en de oude pastorie oorspronkelijk twee traveeën groter was. De veronderstelling dat de afbraak van beide traveeën gebeurde bij de aanvang van de bouw van de huidige pastorie, in het jaar 1790, is niet verwonderlijk gezien de grote afmetingen van deze nieuwe pastorie en de beperkte oppervlakte binnen de omwalling.

Vermoedelijk werd, ter compensatie van deze twee verloren traveeën aan de oostzijde van de oude pastorie, in de noordoostelijke hoek, een tweede uitbreiding gebouwd. Deze hypothese werd echter nooit gestaafd door archiefbronnen. De uitbreiding heeft een oppervlakte van 20,85 m² en is opgebouwd uit bakstenen in kruisverband. De oostzijde van deze uitbreiding wordt doorbroken door drie vensteropeningen. De noordelijke muur van deze uitbouw wordt doorbroken door een rechthoekige deuropening met rechte dagkanten en een houten bovendorpel. Het bijgebouw werd overdekt met een zadeldak dat aanleunt tegen het mansardedak van het oorspronkelijke volume. Het zadeldak is gedekt met dakpannen.

⁶⁰ Deze indeling van de ruimtes, gelegen rond een centrale gang die een opdeling maakt tussen privé en ontvangstruimtes, werd ook in andere pastorijen toegepast. De pastorie van Zaffelare die herbouwd werd in de jaren 1744 en 1790, vertoont eenzelfde opdeling als de pastorie in Zwijnaarde.

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

Afbeelding 4: Situering van de achttiende-eeuwse pastorie tegenover de oude pastorie en de afbraak van twee traveeën van de oude pastorie (Plan: Herwig Beyaert).

Aan de hand van de teruggevonden rekeningen in de archieven van de Sint-Pietersabdij kan in beperkte mate een overzicht worden gegeven van het verloop van de bouw van de nieuwe pastorie. De rekeningen vermelden altijd de leverancier van de geleverde bouwmaterialen of de geleverde arbeid. Daarenboven wordt soms vermeld waarvoor de bouwmaterialen gebruikt werden of welke werken werden uitgevoerd. Slechts een beperkt aantal rekeningen werden teruggevonden zodat er soms lacunes zijn in de opeenvolging van de werken. Zo is bijvoorbeeld de exacte aanvang van de werken niet gekend. De vroegste rekening dateert van begin augustus 1790 en houdt een levering in van twaalf steenmanden door meester mandenmaker Van Mol.⁶¹ Steenmanden werden gebruikt om de bakstenen in grotere hoeveelheden bij zich te hebben en te kunnen gebruiken. In diezelfde periode wordt op regelmatige tijdstippen grote hoeveelheden kalk geleverd door Herman Frères en Sœurs.⁶² In de veronderstelling dat de kalk gebruikt werd voor een kalkmortel zou dit kunnen betekenen dat de wanden van de pastorie begin augustus nog in opbouw waren. Er werden echter geen rekeningen gevonden over de levering van de gebruikte hoeveelheid bakstenen. Tezelfdertijd werd wel vermelding gemaakt van twee arbeiders, Joseph Gevaert en Francois Huet, die in dienst waren bij meester steenhouwer Henrius Spillebaut en werk leverden om de Doornikse kalksteen te bewerken.⁶³

Eind augustus – begin september worden nogmaals door dezelfde steenhouwer Henrius Spillebaut zes 'soseijnsche gemolurde trappen' met afgeronde hoeken en zijstukken geleverd.⁶⁴ Hieronder moeten geprofileerde treden, met afgeronde hoeken en zijstukken, gemaakt uit blauwe hardsteen van Ecaussines

⁶¹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (4 augustus 1790).

⁶² GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (augustus en oktober 1790).

⁶³ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (augustus, september, oktober, november en december 1790).

⁶⁴ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (augustus, september, oktober, november en december 1790).

begrepen worden.⁶⁵ Daarnaast werden nog vier dorpels voor de keldervensters en negentien dorpels met profilering, gemaakt uit dezelfde blauwe hardsteen, geleverd.

Van deze werkzaamheden zijn in de huidige pastorie nog veel sporen. Het metselwerk van de vier zijden van de pastorie is nog te dateren in deze periode. De wanden zijn opgebouwd uit bakstenen in kruisverband. Op de huidige bakstenen zijn nog resten van een rode schilderlaag aangetroffen. De vier wanden zijn aan de onderzijde voorzien van een plint in Doornikse kalksteen. De natuursteen werd echter tegen de groefleger geplaatst, waardoor zij nu een lichte vorm van afbladering vertoont.

Op kelderniveau zijn er in totaal vier kelderopeningen, één aan de westelijke voorgevel en drie aan de oostelijke achtergevel. Het keldervenster aan de voorzijde is afgesloten met vier dievenijzers, de drie vensters aan de achterzijde met vijf dievenijzers. Allen hebben ze een blauwe hardstenen onderdorpel.

Alle geveldoorbrekingen worden vandaag omgeven door een band in simili pierre, een latere aanpassing.⁶⁶ Vermoedelijk werden zij oorspronkelijk omgeven door een geschilderde imitatie witte natuursteenband.

De voor- en de achtergevel hebben verder een gelijke opbouw. Beide gevels zijn doorbroken door een centraal gelegen deuropening. Ten noorden en ten zuiden daarvan wordt de gevel doorbroken door telkens drie rechthoekige vensteropeningen. De eerste verdieping van beide gevels is doorbroken door zeven vensteropeningen. Ter hoogte van de tweede verdieping wordt het dak bekroond met dakvensters.

Alle vensterinvullingen dateren van een latere periode, met uitzondering van twee vensters, gelegen in de oostelijke achtergevel op de eerste verdieping. Deze rechthoekige vensteropeningen zijn ingevuld met een zesvlakkenraam en is ingezet in een houten vast raamkader met houten roeden. Alle ruiten zijn mondgeblazen glas, vermoedelijk van een latere datum. In het exterieur is het kruis van het raam vlak afgewerkt met daarop rondstaafprofielen. Ter hoogte van de kruising van beide rondstaven is een kubus aangebracht, typisch voor deze periode.⁶⁷ Beide raamvleugels zijn opgehangen aan knieren en sluiten aan de hand van een draaiende sluitbalk.

⁶⁵ G. EVERAERT, 'Natuursteen', uit: G. EVERAERT, *Hersteltechnieken exterieur* (cursus gegeven aan de opleiding Monumenten- en landschapszorg, Hogeschool Antwerpen), academiejaar 2006 – 2007, p. 7

⁶⁶ Het is uit het gevoerde archiefonderzoek niet duidelijk geworden wanneer deze simili pierre banden werden aangebracht. Het vermoeden groeit dat dit gebruikelijk was, gezien de vensteropeningen van de pastorie van Zaffelare een zelfde afwerking met simili pierre banden kent. Ook hier is het niet gekend wanneer deze banden werden aangebracht.

⁶⁷ G. EVERAERT, 'De tijd van de vernieuwing achttiende eeuw', in: *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 1993, pp. 75, 79 en 81

Afbeelding 5: Voorgevel van de achttiende-eeuwse pastorie (Foto: Katrijn Depuydt).

Van eind augustus tot en met november 1790 werd verscheidene malen hout geleverd. Enerzijds werd rond grenenhout uit Riga en Noords vurenhout geleverd door Bernardus Speelman.⁶⁸ Dit hout werd vermoedelijk gebruikt voor het bouwen van stellingen. Anderzijds werd eikenhout geleverd, dat volgens de rekeningen gebruikt werd voor kinderbalken, gordingen en grote kepers.⁶⁹ Nog in november 1790 werden er 15650 leien geleverd door J. De Lapaille, meester tegel- en leienlegger. Zij werden door vier van zijn knechten gelegd.⁷⁰ In het begin van het jaar 1791 leverde L. De Smet verscheidene soorten nagels als late nagels, seskens nagels, oortjens nagels en latijzers.⁷¹ Latijzers of lat-spijkers zijn spijkers die gebruikt worden bij bekappingen, om de latten op de kepers te bevestigen.⁷² Wat de exacte betekenis van late, seskens en oortjens nagels is, is niet gekend. Vermoedelijk zijn het benamingen van spijkers met een verschillende afmeting en puntscherpte. De huidige dakconstructie dateert nog van deze bouwperiode. Het is een gordingenkap van vijf spanten, allen voorzien van gesneden telmerken. De leien werden in de jaren '70 van de twintigste eeuw vernieuwd.

⁶⁸ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (september 1790).

⁶⁹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (september en november 1790).

⁷⁰ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (november 1790).

⁷¹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (januari en februari 1791).

⁷² Zie CD-ROM, *Middel Nederlands. Woordenboek en teksten*, Den Haag/Antwerpen, 1998.

Eind november, begin december 1790 werd materiaal geleverd om de goten en de afvoeren te installeren. Er werd getrokken lood geleverd voor de goot en 'soldeer' om deze verschillende loden onderdelen aan elkaar te bevestigen en waterdicht te maken. Daarnaast leverde dezelfde leverancier, Jacobus Dehondt, loodgieter en blikslager in Gent, nog vijftienvijftig wijde blikken buizen voor de regenpijpen en de afvoer van dit regenwater. Alles werd geïnstalleerd door twee knechten die gedurende vier dagen hieraan werkten.⁷³ Eind december leverde dezelfde loodgieter een loden pomp, een koperen kraan en bijhorende buizen voor de aanvoer van water. Alles werd geplaatst door twee knechten die hier gedurende eveneens vier dagen aan werkten.⁷⁴ Het huidige goten- en afvoersysteem dateert van een latere datum.

In de maanden februari en maart 1791 werd vermoedelijk gestart met de inrichting van het interieur van de huidige pastorie. Van de Weghe, meester steenhouwer, leverde rauwe plaaster⁷⁵, Herman Frères en Soeurs leverde kalk⁷⁶ en Philippe De Vlieghe leverde zowel witte als bruine haren.⁷⁷ Deze vier elementen werden gebruikt voor de stucdecoratie van de plafonds. De witte en bruine haren die geleverd werden, waren vermoedelijk koeharen. Koeharen werden al vanaf de zeventiende eeuw doorheen de pleistermortel gemengd. De haren hadden twee voordelen: de pleisterlaag is door deze koeharen gewapend en is daardoor beter bestand tegen krimp-scheuren. Daarnaast ontstaat door deze haren een betere hechting tussen de mortel die tussen de pleisterlatten zit en de mortel van het plafond zelf. De kleur van het koehaar voor de eerste laag, de raaplaag, is onbelangrijk aangezien zij nog overdekt wordt door een toplaag. Daarom werd het bruine haar gebruikt voor de raaplaag, terwijl het witte haar gebruikt werd voor de toplaag.⁷⁸

De plafdafwerking die vandaag in de huidige pastorie aanwezig is, is grotendeels nog origineel. Zowel op het gelijkvloers als de eerste verdieping bestaan alle plafonds uit een moer- en kinderbalkconstructie waarbij de moerbalk het plafond telkens in verschillende verdiepte vlakken opdeelt. De vlakken zijn ingevuld met rechthoekig lijstwerk. In sommige ruimtes vertonen de vlakken uitgespaarde hoeken die ingevuld zijn met een decoratief motief. Een goed voorbeeld hiervan is het plafond van de kamer van de onderpastoor op de eerste verdieping. Het plafond is opgebouwd uit moer- en kinderbalken. De moerbalk wordt ondersteund door een decoratieve console in bloemmotief. De vlakken zijn ingevuld met rechthoekig lijstwerk. De hoeken van de binnenste

⁷³ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (november, december 1790).

⁷⁴ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (november, december 1790).

⁷⁵ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (februari en maart 1791).

⁷⁶ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (maart 1791).

⁷⁷ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (maart, april, mei, juni, juli en september 1791).

⁷⁸ G. EVERAERT, 'Pleister', uit: G. EVERAERT, *Bijzondere technieken conservatie en restauratie interieurafwerking* (cursus gegeven aan de opleiding Monumenten- en landschapszorg, Hogeschool Antwerpen), academiejaar 2006 – 2007, p. 12.

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

lijst zijn uitgespaard en ingevuld met een bloemmotief. De plafondaferking van de kelder is een gedrukt, bepleisterd tongewelf, voorzien van een geschilderde afwerkingslaag.

In de maanden maart, april, mei en juni 1791 leverde Henrius Spillebaut dakstenen en werkten zijn knechten Joseph Gevraert en Geuille Clavier aan de brug die naar de pastorie leidt, meer bepaald aan het kappen van de dakstenen van de brug. Daarenboven leverden ze een paardeneetbak uit blauwe hardsteen van Soignies.⁷⁹ In juni 1791 leverde dezelfde Spillebaut een trap met zijstukken en afgeronde hoeken uit blauwe hardsteen van Soignies. Die trap dient als overgang van de pastorie naar de achterhof.⁸⁰ In september 1790 werden ook al zes trappen van eenzelfde materiaal met afgeronde, geprofileerde hoeken door dezelfde leverancier aan de pastorie geleverd.⁸¹ Deze trappen dienden vermoedelijk voor de drie treden aan de voordeur en de drie treden gelegen aan de zuidelijke zijgevel. De trappen die in 1791 geleverd werden, dienden zoals de rekening zegt voor de vier treden aan de oostelijke achtergevel. Vandaag zijn aan deze gevel vijf treden zichtbaar. De onderste trede werd in de negentiende eeuw toegevoegd.

In november 1791 leverde dezelfde steenleverancier zeezand voor het slijpen van de vloeren in de pastorie.⁸² Vermoedelijk werd dit zeezand gebruikt om de marmeren tegels van de inkomhal te snijden of te polieren. Vandaag ligt in deze ruimte nog steeds een marmeren vloer. Hij dateert van de negentiende eeuw. Vermoedelijk liggen enkele marmeren tegels, die oorspronkelijk in deze inkomhal lagen, nog ingewerkt in de vloer tussen de huidige en de oude pastorie. Deze marmeren tegels hebben een afmeting van veertig centimeter op veertig centimeter. Er werd zowel zwartkleurige marmer, *Noir de Mazy* als witte marmer, *Carrara marmer*, gebruikt. De witte tegels liggen in de vorm van een Grieks kruis, omgeven door de zwarte tegels. Het is niet zeker dat dit het oorspronkelijke patroon van de vloer van de inkomhal is.

De vloeren van de kelder zijn opgebouwd uit gesmoorde Boomse tegels met een afmeting van zestien centimeter op zestien centimeter met een voeg van één centimeter, geplaatst in halftegelverband. De brede voeg doet vermoeden dat deze tegels, vermoedelijk in de negentiende eeuw, werden hervoegd. Oorspronkelijk waren de voegen van een dergelijke vloer namelijk uiterst dun. Dit kwam door het legproces van dergelijke tegels waarbij de tegel op een mortelbed tegen de voorgaande werd aangedreven. De uitpuilende mortel

⁷⁹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (maart, april, mei, juni en november 1791).

⁸⁰ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (maart, april, mei, juni en november 1791).

⁸¹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (augustus, september, oktober, november en december 1790).

⁸² GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (maart, april, mei, juni en november 1791).

werd direct na de correcte plaatsing weggeschraapt.⁸³ De vloeren van het oorspronkelijke schotelhuis tonen nog de oorspronkelijke vloerafwerking. Beide vloeren zijn gedekt met rood gebakken tegels met een afmeting van dertien en halve centimeter op dertien en halve centimeter, gelegd in halftegelverband met een voeg van één millimeter. De tegels hebben nog hun oorspronkelijke dunne voeg. De overige vloeren van de ruimtes van de pastorie waren afgewerkt met houten planken. Op de gelijkvloerse verdieping zijn de houten planken nog aanwezig onder de recente linoleum. Ook in de kamers op de eerste verdieping zijn de oorspronkelijke planken op verscheidene plaatsen nog behouden. Op de zolderverdieping liggen de grenenhouten plankenvloeren nog vrij. Ze hebben een breedte die schommelt tussen de tweeëntwintig en halve centimeter en vijfentwintig centimeter.

Nog in het jaar 1791 leverde Pieter Vermaere, meester timmerman, vierentwintig deuren. Daarnaast leverde hij ook 'duymdele', hout met een dikte van een duim (ongeveer 2,7 cm)⁸⁴, en 'eensne delen', hout met een dikte kleiner dan vijf centimeter⁸⁵, met bijhorende nagels.⁸⁶ In diezelfde periode leverde Emanuel Robert, meester slotmaker van Waarschoot, een nachtslot voor de deur van de wijnkelder met bijhorende vijzen.⁸⁷ In de kelder zijn echter geen oorspronkelijke deuren meer aanwezig. Een paar aanwezige duimen, grendelgaten en aanslagen van deuropeningen wijzen nog op de vroegere aanwezigheid van deuren die de kelder in verschillende compartimenten opdeelde.

Op de gelijkvloerse verdieping zijn de meeste deuren nog oorspronkelijk. Zij hebben dezelfde vormgeving: een brede rechthoekige deuropening waarvan het houten deurkozijn aan één zijde verdiept is en voorzien is van verdiepte panelen. De deuropening wordt aan beide zijden omgeven door een licht geprofileerde deuromlijsting in verstek, beschilderd met eikimitatie, wat er op wijst dat ze van grenenhout zijn. De deuropening is ingevuld met een enkele grenenhouten paneel deur. Beide zijden hebben twee panelen gevat in licht geprofileerde lijsten en zijn beschilderd met een eikimitatie. De deuren zijn voorzien van een messing oplegslot met dag- en nachtschoot. De dagschoot beweegt aan beide zijden aan de hand van een ovalen, messing draaiknop. De nachtschoot beweegt door een sleutel die maar in enkele gevallen bewaard is. De deur wordt aan het kozijn opgehangen met twee fitsen. Andere deuren vertonen gelijkaardige elementen, maar hebben negentiende-eeuwse aanpas-

⁸³ G. EVERAERT, 'Vloer- en wandtegels', uit: G. EVERAERT, *Bijzondere technieken conservatie en restauratie interieurafwerking* (cursus gegeven aan de opleiding Monumenten- en landschapszorg, Hogeschool Antwerpen), academiejaar 2006 – 2007, p. 9.

⁸⁴ G. EVERAERT, 'Hout', uit: G. EVERAERT, *Hersteltechnieken exterieur* (cursus gegeven aan de opleiding Monumenten- en landschapszorg, Hogeschool Antwerpen), academiejaar 2006 – 2007, p. 7.

⁸⁵ L. LIEVEVROUW – COOPMAN, *Gents woordenboek*, Gent, 1950.

⁸⁶ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (1791).

⁸⁷ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (1791).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

singen zoals: oplegsloten met overval en messing klinken, recentere eik imitatieschildering, andere profileringen van de deur en de deuroplijstingen enz. Een uitzonderlijke deur op het gelijkvloers is de achterdeur: een brede opgeklampte, houten, enkele draaideur waarvan de steekklampen niet diagonaal, maar horizontaal werden ingebracht. Bovenaan is de deur voorzien van een bovenlicht in twee delen. De volledige deur werd aan de binnenzijde donkerbruin geschilderd. De buitenzijde is wit geschilderd. Op de deur is centraal aan de binnenzijde nog een groot, donkerbruin geschilderd, oplegslot aanwezig. Een recent slot in messing is ingebracht. Onderaan en bovenaan sluit de deur met twee schuifsloten, eveneens bruin geschilderd. De deur is opgehangen aan twee grote knieren.

Op de eerste verdieping hebben de meeste deuren eenzelfde vormgeving als de oorspronkelijke deuren op het gelijkvloers. Vaak hebben zij aan de zijde van de kamer een later aangebrachte witte schilderlaag.

Op de eerste verdieping bevindt zich eveneens een merkwaardige deur. De deur maakt een afscheiding tussen de traphal, die toegang geeft tot de oorspronkelijke kamers van de pastoor en de onderpastoor, en de gang die toegang geeft tot de kamers van de bisschop en zijn gevolg. De deur is een heel zwaar uitgewerkte, opgeklampte, houten deur uit drie planken, verbonden door twee klampen. Aan de zijde van de traphal vertoont zij een eik imitatieschildering, aan de zijde van de gang is zij wit geschilderd en voorzien van vele nagels, verdeeld in twee patronen. Bovenaan is het patroon in een diagonaal kruis duidelijk zichtbaar, onderaan is het diagonale kruis omgeven door meerdere andere nagels zodat het patroon verstoord wordt. De deur is opgehangen aan een tweeledig kruisgeheng. Zij dienen eveneens ter versterking van de opgeklampte houten planken. De reden waarom deze deur extra beslaan werd met nagels en zwaar is uitgewerkt, is vermoedelijk omdat deze deur net de afscheiding maakte tussen het bisschoppelijke gedeelte van de pastorie en het pastorale gedeelte. Vermoedelijk werd de deur bij afwezigheid van de bisschop en zijn gevolg volledig gesloten zodat onbevoegde personen deze ruimtes niet konden betreden.

In februari 1792 vervoerde Joannes De Meijer, meester metser van Zwijnaarde, timmerhout voor de pastorie.⁸⁸ In juli van datzelfde jaar leverde Joseph van Ceulebroeck, meester timmerman, planken van kerselarenhout met een dikte van twee en halve duim (ongeveer 6,75 centimeter) en van één duim (ongeveer 2,7 centimeter).⁸⁹ Uit de rekeningen is niet duidelijk waarvoor dit hout gebruikt werd. Kerselarenhout wordt in de bouw voornamelijk gebruikt voor snijwerk, meubels, mesheften en borstelhouten.⁹⁰ In datzelfde jaar werden nog

⁸⁸ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (februari 1792).

⁸⁹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (1792).

⁹⁰ G. EVERAERT, 'Hout', uit: G. EVERAERT, *Hersteltechnieken exterieur* (cursus gegeven aan de opleiding Monumenten- en landschapszorg, Hogeschool Antwerpen), academiejaar 2006 – 2007, p. 3

1400 'calseijden', beter gekend als kassei- of straatstenen, door Joannes De Meijer, meester metser van Zwijnaarde, geleverd aan de pastorie.⁹¹ De stenen werden vermoedelijk gebruikt voor de aanleg van een plankier rondom de huidige pastorie en de bedekking van het wegdek van de nieuw aangelegde brug. Deze kasseien werden in de twintigste eeuw vervangen. In 1793 werd door meester steenhouwer, Henrius Spillebaut, 'sosijnsche planqnagel' geleverd voor het maken van zes kapitelen.⁹² Met 'sosijnsche' wordt, zoals eerder vermeld, blauwe hardsteen uit Ecaussines bedoeld. Wat er onder 'planqnagel' moet worden verstaan, is niet duidelijk. Uit de rekeningen blijkt wel dat deze stenen gebruikt werden voor het maken van zes kapitelen. In de achttiende-eeuwse pastorie werden echter geen kapitelen teruggevonden.

Zoals eerder vermeld, werden niet alle rekeningen van de bouw van deze nieuwe pastorie teruggevonden. In geen enkele rekening wordt een vermelding gemaakt van de trappen en de schouwen in het interieur. De huidige pastorie telt in totaal vier belangrijke trappen, waarvan drie dateren uit deze periode. Een eerste trap maakt een verbinding ter hoogte van het gelijkvloers naar de kelder. Deze steektrap met kwartdraai en een klein bordes in de draai telt in totaal 1+8 treden. De trap is aan beide zijden tussen muurwerk besloten en opgebouwd uit baksteen. De aantreden zijn bedekt met blauwe hardstenen tegels. Het verticale stootbord werd gecementeerd. De hardstenen tegels tonen nog sporen van een frijnslag.

Een tweede trap bevindt zich tussen het gelijkvloers en de eerste verdieping. Deze eikenhouten steektrap met kwartdraai en een klein bordes in de draai telt 13+9 treden. De trap is aan één zijde besloten door muurwerk, de andere zijde is in een boom ingewerkt. De trap wordt aan de linkerzijde afgesloten door een trapleuning, steunend op negenentwintig en half gedraaide balusters tot aan de eerste verdieping die naar boven toe versmallen. De trapleuning heeft een afgeronde handlijst die aan de buitenzijde hol geprofileerd is. Ter hoogte van het bordes werd gebruikt gemaakt van wrongstukken.

Een derde trap maakt een verbinding tussen de eerste verdieping en de zolderverdieping. De eikenhouten steektrap met kwartdraai telt zestien treden. De trap is aan één zijde besloten door muurwerk, de andere zijde is in een boom ingewerkt. De trap wordt aan de linkerzijde afgesloten door een trapleuning, steunend op balusters die naar boven toe versmallen. Ter hoogte van de kwartdraai wordt geen gebruikt gemaakt van wrongstukken, maar wordt de trap onderbroken aan de hand van twee hoofdbalusters. De hoofdbalusters hebben eenzelfde vorm als de gedraaide balusters en zijn bekroond met een bol op een zware balk.

In geen enkele rekening staat een vermelding van de schouwen van de huidige pastorie. De pastorie telt in totaal negen schouwen die echter niet allemaal in deze periode te dateren zijn.

⁹¹ GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (1792).

⁹² GENT, RAG, 34/II, nr. 1615 5° (1793).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

De schouw in het voormalige salon is rijkelijk gedecoreerd. De schouwboezem is opgebouwd uit baksteen, werd bepleisterd, is voorzien van stucwerk en is in de twintigste eeuw geel geschilderd. De schouwboezem wordt omrand met lijsten die in een beige kleur geschilderd zijn. Centraal in de lijsten is decoratief stucwerk aangebracht in de vorm van een mandje met daarin een hark, een spade en een gieter omgeven door bloemen, fruit en bloemenslingers, hangend aan een lint dat bovenaan met een strik wordt afgesloten. Dit motief is een typisch Lodewijk XVI-motief. De schouwmantel is gemaakt uit Saint-Anne marmer. De schouw balk wordt centraal versierd met een bloemenmotief vervaardigd uit witte Carrara marmer. Het rechthoekige bloemenmotief is opgebouwd uit een bloementuil met bladeren die worden samengebonden met een lint in een strikvorm. Uiterst links en rechts wordt de schouw balk gedecoreerd met een vierkant dat ingevuld is met een rozet in Carrara marmer. De haardmond is momenteel ingevuld met pleisterwerk.

De schouw in de private ruimte van de pastoor is eveneens rijkelijk gedecoreerd met stucwerk. De schouwboezem is opgebouwd uit baksteen, werd bepleisterd, is voorzien van stucwerk en is recent wit geschilderd. Een kroonlijst, opgebouwd uit twee horizontale banden, bekroont de schouwboezem. Beide banden, waarvan de onderste hoger is dan de bovenste, zijn gedecoreerd met opstaande bladmotieven. De schouwboezem is links en rechts gedecoreerd met twee gecanneleerde pilasters die bekroond worden door een afhangend druivenblad. Deze pilasters ondersteunen een horizontale band gedecoreerd met bladwerk. Tussen beide pilasters zijn twee spiraalvormige blad- en bloemranken afgebeeld, onderaan samengebonden met een lint. Het middelpunt van beide spiralen is een kleine bloem, waaruit een kandelaar vertrekt die tot boven de spiraal komt en waarop telkens één vogeltje zit. Beide vogeltjes hebben het kopje gericht naar een centrale bloementuil. Onder de spiraalvormige ranken zijn vermoedelijk twee strohalmen samengebonden met een lint. De schouwmantel is gemaakt uit de Gris St. Edouard marmer van Vodelée in België. De schouw balk wordt centraal versierd met een bladermotief vervaardigd uit witte Carrara marmer. Het rechthoekige bladermotief is opgebouwd uit twee spiraalvormige bladerranken die samenkomen in een centraal bladmotief. Links en rechts van dit bladmotief is een verdiept marmeren paneel aangebracht. De uiteinden van de schouw balk zijn gedecoreerd met een vierkant, ingevuld met een rozet in Carrara marmer. De schouw wangen zijn gecanneleerd. De cannelures zijn onderaan ingevuld met Carrara marmer. De haardmond is ingevuld met pleisterwerk.

Een derde schouw bevindt zich in zuidoostelijke ruimte van het gelijkvloers. Deze schouw is eenvoudiger gedecoreerd. De schouwboezem is opgebouwd uit baksteen, werd bepleisterd en is voorzien van stucwerk. Rechthoekige lijstwerk omzoomt de schouwboezem. Centraal op de boezem is decoratief stucwerk aangebracht in de vorm van in een ovaal, opgebouwd uit rietstengels die omwonden zijn met een lint. De rietstengels hangen op aan een lint dat wordt beëindigd in een strik. De schouwboezem is in de twintigste eeuw pastelgroen geschilderd. De schouwmantel is gemaakt uit baksteen die zwart

geschilderd is. De houten schouw balk is eveneens zwart geschilderd. De haardmond is momenteel ingevuld met vermoedelijk bakstenen die bepleisterd werden en pastelgroen geschilderd zijn.

De schouwen in de ruimtes van de eerste verdieping kennen allemaal negentiende-eeuwse aanpassingen. De schouw mantels van al deze schouwen werden in het jaar 1878 vernieuwd en zijn in diverse marmersoorten uitgewerkt. De schouwboezems van de schouwen zijn wel nog van deze bouwperiode en vertonen eveneens typische Lodewijk XVI-elementen zoals rechthoekig lijstwerk en uitspringende hoeken.

6. Het einde van de achttiende eeuw: de scheiding tussen kerk en staat en de gevolgen

Op 1 oktober 1795 werden onze gewesten bij Frankrijk geannexeerd. Net als in Frankrijk werd een scheiding doorgevoerd tussen kerk en staat. De kerk werd uit alle sectoren gebannen, waar zij voorheen grote of volledige inspraak had. Dit hield onder andere in dat een burgerlijke stand werd ingevoerd met de overdracht van de parochieregisters. Liefdadigheidsinstellingen werden omgevormd tot openbare instellingen en kwamen onder toezicht van een lokale overheid. De eredienst mocht enkel gehouden worden binnen de kerkgebouwen en alle uiterlijke symbolen van eredienst moesten uit het straatbeeld verdwijnen. Kerkelijke goederen werden aangeslagen, abdijen en niet-actieve kloosters opgeheven en feodale rechten als de tienden werden afgeschaft. Het decreet van 2 november 1789 hield in dat alle kerkelijke goederen genationaliseerd werden. Dit had tot gevolg dat heel wat pastorieën, pastorale goederen, seminaries enz. openbaar verkocht werden. Enkel de beëdigde pastoors mochten hun pastorie blijven bewonen.⁹³ Deze antiklerikale maatregelen zette ook bij de katholieke bevolking kwaad bloed. De volksopstanden, beter gekend als de Boerenkrijg, waren hier een uiting van.

Het zou duren tot het Concordaat van 15 juli 1801 vooraleer de godsdiensttroebelen afnamen. Dit Concordaat werd afgesloten tussen paus Pius VII en Napoleon Bonaparte die zich als eerste consul had uitgeroepen. Het Concordaat hield een wederzijdse erkenning in: de paus erkende de Franse Republiek en Napoleon erkende de katholieke godsdienst. Als gevolg hiervan werd de vrijheid van eredienst hersteld en voorzag de Staat in een bezoldiging van de katholieke geestelijkheid in ruil voor de genationaliseerde en verkochte kerkelijke bezittingen tijdens de Franse Revolutie. Frankrijk, waartoe onze gewesten ook behoorden, werd heropgedeeld in bisdommen en decanaten. Bij de decanale hervorming van het bisdom Gent onder bisschop Jan Frans Van De

⁹³ L. PRENEEL, 'Het bisdom Gent van 1795 tot 1801; Antiklerikale maatregelen', in: M. CLOET, *Het bisdom Gent (1559 – 1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, pp. 245 – 250.

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

Velde behoorde Zwijnaarde tot het decanaat Oudenaarde.⁹⁴

Met de wet van 8 april 1802 werden alle niet-vervreemde goederen, waartoe de parochiekerken en de pastorieën behoren, overgedragen aan de gemeenten en ter beschikking gesteld van de kerkelijke overheid. Artikel 72 van deze wet vermeldt dat de pastorieën en hun aanhorende tuinen werden teruggegeven aan de pastoors en kerkelijke dienaars. Wanneer geen pastorie meer aanwezig is, dient het gemeentebestuur de pastoor te voorzien in een woning met tuin:

Art. 72 : 'Les presbytères et les jardins attenants, non aliénés, seront rendus aux curés et aux desservants des succursales. A défaut de ces presbytères les conseils généraux des communes sont autorisés à leur procurer un logement et un jardin'.⁹⁵

Dit hield echter niet in dat de pastoor eigenaar werd van deze pastorie. Artikel 74 van diezelfde wetgeving verhindert namelijk dat personen met een kerkelijke titel of bedienaars van de eredienst eigenaar kunnen worden. De bedienaars van de eredienst hadden de pastorie slechts tijdelijk onder zich, tot de kerkfabriek weer werd opgericht.

Na de uitvaardiging van deze wetten ontstond een grote onduidelijkheid wie nu eigenaar was van deze generationaliseerde pastorieën of presbyteriums. De gemeenten beriepen zich op de wet van 2 november 1789 waardoor alle kerkelijke goederen, waaronder pastorieën, eigendom werden van de gemeente. De kerkfabrieken baseerden zich op de wet van 8 april 1802 waarin de pastorieën terug naar de kerkbedienaars en de kerkfabrieken werden overgedragen. Vandaag bepaalt de wetgeving dat presbyteriums, dit zijn oude pastorieën met bijhorende tuinen die volgens de wet van november 1789 generationaliseerd werden, gemeentelijke goederen zijn en dus eigendom zijn van de gemeente.⁹⁶

7. De negentiende eeuw en de twintigste eeuw

Na de Franse Revolutie was het presbyterium van Zwijnaarde eigendom van de gemeente Zwijnaarde. De kerkfabriek was verantwoordelijk voor het 'dagelijkse onderhoud' ervan. In de archieven van de kerkfabriek van Zwijnaarde zijn rekeningen en verslagen van vergaderingen van de kerkfabriek teruggevonden van zowel de negentiende als de twintigste eeuw. De rekeningen vermelden vaak de naam van de leverancier van bouwmaterialen of van de geleverde arbeid. Zelden vermelden ze waarvoor de geleverde bouwmaterialen dienen of welke arbeid specifiek geleverd werd. De verslagen

⁹⁴ E. LAMBERTS, 'Jan Frans Van De Velde', in: M. CLOET, *Het bisdom Gent (1559 – 1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, pp. 309 – 313.

⁹⁵ Wet 8 april 1802, artikel 72 – met dank aan dhr. Willem Remue voor de verkregen informatie.

⁹⁶ Met dank aan dhr. Willem Remue voor de verkregen informatie.

KATRIJN DEPUYDT

geven dan weer een specifiekere beschrijving van de genomen beslissingen en de uitgevoerde werken. Gezien de grote hoeveelheid vermeldingen met soms een beperkte informatiewaarde worden in de volgende paragrafen de grootste werkzaamheden op een chronologische wijze aangehaald en samen behandeld met het gevonden kaartenmateriaal.

Op de kaart van Ph. Vandermaelen⁹⁷, te dateren in het jaar 1827, en het primitief kadasterplan⁹⁸ van 1835, staat het presbyterium van Zwijnaarde afgebeeld. Binnen een vierkante omwalling liggen twee bouwvolumes. Het grootste en meest noordelijke volume is de huidige pastorie. Het kleinste en meest zuidelijk gelegen volume zijn de resten van de oude pastorie. De noordoostelijke hoek van de omwalling doorsnijdt de dreef naar het kasteel van Zwijnaarde. In het jaar 1842 wordt deze hoek gedeeltelijk opgevuld zodat de dreef een recht toegangspad vormt naar het kasteel en niet meer doorbroken wordt door de omwalling van het presbyterium.⁹⁹ Het resultaat van deze ingreep is duidelijk te zien op zowel de kaart van P.C. Popp¹⁰⁰ als in de Atlas Buurtspoorwegen.¹⁰¹ In het jaar 1842 beschrijft pastoor Van Acker, pastoor in Zwijnaarde vanaf het jaar 1836, het volledige presbyterium in het Stokregister. Na een beschrijving van de site, wordt de kamerindeling van de huidige en de nieuwe functie van de oude pastorie besproken:

‘Van het kerkhof komt men in de pastoreele erve groot in gronde bij na de twee gemeten en bestaende uyt eenen voorhof met den ingang op straete, uyt een pastoreel huys en eenen agterhof. Het pastoreel huys met den agterhof omrinckt van eenen schoonen wal (waer van den overkant ook toebehoord aen de pastorye) is nieuw gebouwen onder mijnheer Anno als dan pastor in 't jaer 1700 negentig, het heeft schoone kelderingen, eenen beneden en twee stagien. Den beneden heeft dry ruyme plaetsen, twee kleyne en eene spacieuse keuke met waschhuys. De eerste stegie heeft vier schoone logeerkamers met vier kleyne. Eyndelyck op de tweede stegie worden er bevonden vyf kleyne kamerkens met eenen gerieflyken zolder. Nevens het nieuw pastoreel huys staet nog een groot deel van het oud, het welk men nu heeft weten te gebruyken voor zondagsschool en congregatie en het overig voor huyselyk gerief’.¹⁰²

⁹⁷ BRUSSEL, N.G.I., *Ph. Vandermaelen, Topografische kaart van België 1846 - 1854* (schaal 1 : 20000 in 250 bladen), kaartblad 7.7.

⁹⁸ GENT, KADASTER, *Primitief kadasterplan*, Gemeente Swynaerde, Sectie B, 2de blad, (1835).

⁹⁹ GENT, KADASTER, nr. 223, (1842), art. 101 (203).

¹⁰⁰ GENT, UGENT KAARTENZAAL, Kaartenarchief, nr. 1492, (1842 - 1879).

¹⁰¹ Zie internet: www.gisoost.be Kaartnummer 294 - D - 007, 1845.

¹⁰² ZWIJNAARDE, AKF, *Stokregister*, (1842).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

De oorspronkelijke ruimte-indeling van de huidige pastorie komt grotendeels overeen met de ruimte-indeling van vandaag, met uitzondering van de keuken. Vandaag bevindt de keuken zich op de plaats waar oorspronkelijk de wasplaats was. Het huidige salon is de oorspronkelijke keuken.

De oude pastorie werd gebruikt als zondagsschool, als vergaderzaal voor de congregatie en als plaats voor huiselijk materiaal. Hiervan zijn nog duidelijke sporen aanwezig, die verwijzen naar de huishoudelijke activiteiten die na 1793 in de oude pastorie plaatsvonden. Rechts van de schouw is er ronde vorm, vermoedelijk opgebouwd uit vuurvaste bakstenen, met daarin een metalen ketel waarin het linnen gekookt werd.¹⁰³ Aan de achterzijde werd een bakstenen verbinding gemaakt met de schouw die er naast ligt. Men stookte dus vuur onder de ketel, waarin het te koken linnen in water zat. De rook van het vuur werd rechtstreeks naar buiten afgevoerd via de schouw. In het jaar 1852 werd J.B. De Backer betaald voor een levering van kalk dat gebruikt werd voor het herstellen van de trap en het plankier van de pastorie.¹⁰⁴ Vermoedelijk gaat het hier om de ingangstrap aan de voorzijde van de pastorie en de kasseien daar rond. In december 1870 werd metser Livin De Meyer betaald voor het leggen van een houten vloer in de pastorie.¹⁰⁵ In een andere rekening staat vermeld dat een nieuwe houten vloer in de kleine eetkamer in de pastorie werd gelegd.¹⁰⁶ Eén jaar later werden weer nieuwe planken in de pastorie gelegd, zonder vermelding in welke ruimte zij gelegd werden.¹⁰⁷ Op 14 september 1874 wordt ten zuiden, op de voorhof van de pastorie nabij de muur van het kerkhof, de nieuw gebouwde zondagsschool ingehuldigd. De school werd gebouwd in opdracht van baron Theodorus Coppens die alle kosten betaalde.¹⁰⁸ Het is een bakstenen gebouw van één bouwlaag met zadeldak in neoromaanse stijl. Op een gevelsteen staat vermeld: 'Aan den H. Jozeph, Baron Th. Coppens, 1874'.¹⁰⁹ Een maand later kreeg de pastoor de toelating van de kerkfabriek om de marmeren vloer van de gang en de vestibule van de huidige pastorie te vervangen door een nieuwe marmeren vloer.¹¹⁰ In mei 1875 werd

¹⁰³ Dit is niet na te gaan, gezien de huidige afwerking van de volledige kamer met vaste tapijten.

¹⁰⁴ ZWIJNAARDE, AKF, *Ontvangsten en uitgaven (1842 - 1874)* (14 april 1852), fol. 19v.

¹⁰⁵ ZWIJNAARDE, AKF, *Ontvangsten en uitgaven (1842 - 1874)* (8 december 1870), fol. 55r.

¹⁰⁶ ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (1870).

¹⁰⁷ ZWIJNAARDE, AKF, *Kerkraad Zwijnaarde. Begroting 1828 - 1882, Rekeningen 1813 - 1881* (1871).

¹⁰⁸ ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (1874); ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (september 1874) en GENT, KADASTER, nr. 223, (1875), art. 65 (205).

¹⁰⁹ C. BOGAERT, K. LANCLUS, M. VERBEECK, *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* (Deel 4nd Stad Gent Fusiegemeenten), Gent, 1982, p. 407.

¹¹⁰ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 - 1952* (oktober 1874).

de vloer gelegd door dhr. Bataille Van Bazyk.¹¹¹ De vloer is nog steeds aanwezig in de huidige pastorie. Hij is opgebouwd uit overhoeks geplaatste witte Carrara en zwarte Noir de Mazy marmeren vloerstenen. De oude marmeren vloer werd, zoals eerder vermeld, gedeeltelijk verlegd in de ruimte tussen de oude en huidige pastorie.

In april 1878 gaf de kerkraad toestemming om de kelderruimtes van elkaar te scheiden, de zuidelijke kelders te cementeren en een nieuwe ingang tot deze kelders te voorzien langs het achterhuis of schotelhuis.¹¹² De zuidelijke kelderruimtes stonden in de wintermaanden steeds onder water.¹¹³ Om het zuidelijke gedeelte van de kelder toegankelijk te maken werd in het schotelhuis op het gelijkvloers een trap ingebracht. Deze dubbele scheluwetrap van acht treden is aan één zijde besloten door muurwerk, de andere zijde is open. De trap is opgebouwd uit baksteen. De aantrede is gedekt met blauwe hardstenen tegels. De tegels tonen nog sporen van een frijnslag. De onderste aantrede is een recuperatiesteen van een grafzerk. Het verticale stootbord werd gecementeerd. In deze periode werden vermoedelijk ook de vloeren van de kelders, opgebouwd uit blauw/grijs gesmoorde Boomse tegels, opnieuw gevoegd. De rechthoekige deuropening op het gelijkvloers naar de kelder is ook te dateren in deze periode. De deuropening is ingevuld met een enkele grenenhouten paneeldeur, opgehangen met twee knieren. Beide zijden van de deur hebben twee panelen. Een twintigste-eeuws schuifslotje sluit de deur.

In diezelfde periode werden door pastoor Zeyp, pastoor in Zwijnaarde sinds 1874, alle planken vloeren van de eerste verdieping, behalve die van twee kleine kamers, uitgebroken, geschaafd en opnieuw geplaatst. Op de plaatsen waar lacunes waren, werden nieuwe planken ingebracht.¹¹⁴ Pastoor Zeyp liet ook vijf nieuwe marmeren schouwenmantels plaatsen.¹¹⁵ Op het gelijkvloers werd één nieuwe mantel geplaatst en op de eerste verdieping vier. De schouwmantel op het gelijkvloers werd geplaatst in de noordoostelijke ruimte en werd gemaakt uit Franse Brèche d'Argentré marmer. De schouwbalk wordt centraal versierd met een rozet vervaardigd uit witte Carrara marmer. Onder de schouwbalk werd een witte marmeren lijst aangebracht. De schouwbalk wordt ondersteund door twee consoles in Carrara marmer die op twee schouwwangen geplaatst werden. Deze consoles zijn opgebouwd uit drie delen. De eerste twee delen zijn gedecoreerd met rechthoekige verdiepte panelen. Het derde, onderste deel, is gedecoreerd met een hartmotief waarbinnen drie uitgetrokken ruitvormige inkervingen zijn aangebracht. De stookvloer is vooraan afgesloten met een marmeren Brèche d'Argentierplaat. De overgang van de schouwmantel naar de muur werd bepleisterd en beschilderd met een imitatie marmerschikking.

¹¹¹ ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (mei 1875) en ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae*, (1875).

¹¹² ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (7 april 1878).

¹¹³ ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (september 1878).

¹¹⁴ ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (november 1878).

¹¹⁵ ZWIJNAARDE, AKF, *Memorailiae eventua parochiae* (november 1878).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

In het jaar 1881 werd de blauwe hardstenen trap aan de achterdeur voorzien van een extra trede om makkelijker naar de achtertuin en de groentetuin te kunnen gaan.¹¹⁶ Vier jaar later, in 1885, werd volgens de mutatieschetsen van het kadaster, aan de noordwestelijke hoek van de huidige pastorie een volume toegevoegd.¹¹⁷ Dit volume stond dwars op de huidige pastorie en liep tot aan de westzijde van de omwalling. Het is echter niet gekend waarvoor dit nieuwe volume gebruikt werd, noch uit welke bouwmaterialen het werd opgebouwd. In de rekeningen van de kerkfabriek van de jaren 1883, 1884 en 1885 werden geen arbeiders betaald voor de plaatsing van dit volume. Alleen in december 1885 werd aan Livinus De Meyer, metsers in Zwijnaarde, een som van 41 fr. betaald voor het uitvoeren van kleine herstellingen aan de pastorie.¹¹⁸

In 1886 werden nieuwe dekstenen geplaatst op de muren van de brug over de omwalling.¹¹⁹ De muren brokkelden af door een te hoge vochtigheid. In 1902 werden de kasseien van het brugdek en rond de pastorie opgebroken en werd een plankier uit cementstenen gelegd. De opgebroken kasseien werden voor het grote hekken aan de straatzijde gelegd.¹²⁰ In het jaar 1908 werd aan de zuidelijke muur van de oude pastorie een nieuw volume geplaatst.¹²¹ Dit volume staat dwars op de oude pastorie en komt tot aan de westelijke kant van de omwalling. In de rekeningen en de verslagen van de kerkfabriek werden geen aanwijzingen gevonden die wijzen op de bouw van dit nieuwe volume. In situ is van deze uitbreiding één muur aan de zuidwestelijke hoek van de oude pastorie behouden. Deze muur is opgebouwd uit bakstenen in kruisverband. Op de mutatieschetsen is eveneens te zien dat de ruimte tussen de oude en de huidige pastorie in deze bouwphase overdekt werd. Tot op heden is deze tussenruimte voorzien van een dakbedekking uit kunststof polycarbonaat golfplaten.

In 1910 werd een nieuwe vloer gelegd in de twee keukenruimtes. De grote keukenschouw werd aangepast en de trap, vermoedelijk die aan de zuidelijke zijgevel, werd hersteld.¹²² De vloer werd opgebouwd uit gele en zwarte cementtegels. De zwarte tegels vormen een band met uitgespaarde hoeken rond de ruimte. De haardmond van de grote keukenschouw werd in deze periode ingevuld met vuurvaste bakstenen of klompstenen. De stenen waren vermoedelijk oorspronkelijk de vuurvaste stenen waaruit de komfornen opgebouwd waren. Links en rechts in de schouwmantel werden twee kasten ingebracht die worden afgesloten met twee paneeldeurtjes. De paneeldeurtjes zijn beschilderd met een vrij lichte eikimitatie aan deze zijde van de ruimte en de houten geprofileerde schouwbalk. Dit doet vermoeden

¹¹⁶ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (2 januari 1881).

¹¹⁷ GENT, KADASTER, nr. 223 (1885), art. 161 en 162 (204).

¹¹⁸ ZWIJNAARDE, AKF, *Inkomsten en uitgaven 1874 – 1931* (23 december 1885).

¹¹⁹ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (3 oktober 1886).

¹²⁰ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (5 oktober 1902).

¹²¹ GENT, KADASTER, nr. 223 (1908), art. 73 en 74 (203 en 204).

¹²² ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (3 april 1910).

dat al de deuren en de schouwbank een nieuwe beschildering kregen in 1910. In de achterwand van het rechtse kastje zijn nog sporen van een vroegere opening, vermoedelijk de broodoven. In 1911 werden herstellingen uitgevoerd aan de voorgevel van de pastorie.¹²³ In de kerkraad werd onderhandeld over de mogelijke herstellingswijzen. Uiteindelijk werd geopteerd om de voorgevel te herstellen in de oorspronkelijke rode bakstenen als waaruit zij opgebouwd werd.¹²⁴ Het is niet duidelijk welke herstellingswerken werden uitgevoerd.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd beslist de pastorie en de kerk van Zwijnaarde te voorzien van elektrische verlichting indien dit door de gemeente Zwijnaarde zou worden aangelegd.¹²⁵ Hiervoor moest een elektriciteitscabine worden opgericht waarin de nodige machinerie kon worden geplaatst. Er werd een overeenkomst gesloten tussen de kerkfabriek en het gemeentebestuur waarin besloten werd dit gebouw op te richten in de voorhof van de pastorie, meer bepaald in de zuidwestelijke hoek, naast de zondagsschool.¹²⁶ Op de kadastrale mutatieschetsen blijkt dat tussen de straat en het nieuwgebouwde elektriciteitsgebouw nog een langwerpige volume gebouwd is. Dit volume had volgens de kadastrale gegevens een functie als gevangenis.¹²⁷ Het is niet duidelijk wanneer de gevangenis gebouwd werd.

De zondagsschool deed in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog niet alleen dienst als zondagsschool, maar eveneens als vergaderruimte van de Congregatie en als vak- en tekenschool.¹²⁸ Volgens een mondelinge getuigenis van Dhr. André Vlerick werden er lessen gegeven door een architect om meestermetser te worden. De mensen kregen een opleiding om zelfstandig plannen te tekenen en te lezen om op basis daarvan een huis te kunnen bouwen.¹²⁹

Tijdens deze oorlog, in het jaar 1916, werd het dak van de oude pastorie herlegd door Alfons Bohijn en Heirbrant, timmerman en ondernemer in Zwijnaarde. Waar nodig werden de pannelatten vervangen en het dak werd gedekt met honderd dertig rode en twintig blauwe pannen.¹³⁰

In 1917 werd in de vergaderingen van de kerkraad gemeld dat de pastorie schade heeft door de Eerste Wereldoorlog. De herstellingen werden echter uitgesteld omdat er 'ornementen zijn aan te kopen en herstellingen te doen aan kerk en pastorie welke ter oorzaak van den oorlog nog een jaar verschoven worden'.¹³¹ Op het einde van de Eerste Wereldoorlog, in het jaar 1918 werd Zwijnaarde gedurende tien dagen geteisterd door Duitse troepen die het dorp beschoten. Gevolg van deze beschieting was een vernielde kerk, een vernield

¹²³ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (2 april 1911).

¹²⁴ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (2 juli 1911).

¹²⁵ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (2 juli 1916).

¹²⁶ GENT, KADASTER, nr. 223 (1917), art. 39 (205).

¹²⁷ GENT, KADASTER, nr. 223 (1917), art. 39 (205).

¹²⁸ ZWIJNAARDE, AKF, *Liber memorialis 1904 - 1973* (z.d.).

¹²⁹ Mondeling gesprek met dhr. André Vlerick, mei 2007.

¹³⁰ ZWIJNAARDE, AKF, *Ontvangsten en uitgaven* (21 juli 1916).

¹³¹ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (7 januari 1917).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

kasteel en grote schade aan de pastorie, het godshuis en andere woningen in Zwijnaarde:

‘Op ’t einde van den oorlog, vooraleer de gemeente te verlaten, hebben de Duitschen den toren van den kerk doen ontploffen zoodanig dat de kerk onbruikbaar is, en er als vernield en gedurende 10 dagen hebben ’t dorp beschoten het groot en alomgekend kasteel van de edele heer Della Faille in brand geschoten, pastory, klooster, godshuis en al de huizen van ’t dorp en aanpalende hebben groote schade’.¹³²

De rekeningen en de verslagen vermelden echter niet welke schade de pastorie door deze beschietingen heeft opgelopen. In 1919 werd in de verslagen van de kerkraad aangehaald dat de oorlogsschade aan de kerk en aan de pastorie dient hersteld te worden.¹³³ Het duurde tot 1920 vooraleer de herstellingen uitgevoerd werden. In de rekeningen van dat jaar komt een betaling voor van 648 frank en 10 cent¹³⁴ aan A. De Martelaere.¹³⁵

Doordat de kerk zwaar beschadigd was, startten de werken aan de zondags- en tekenschool in december 1918 om er tot na de wederopbouw van de kerk van Zwijnaarde, de eucharistievieringen te laten doorgaan. Een koor en een sacristie werden aan het gebouw toegevoegd door architect Taeye van Gent. Vanaf de eerste zondag van maart 1919 vonden er misvieringen plaats.¹³⁶ Dit gebouw houdt aan deze gebeurtenis nog steeds de bijnaam ‘’t kerksken’ over.¹³⁷ In het jaar 1926 werden ’t kerksken en de nabijgelegen elektriciteitscabine herbestemd tot feestzaal en school.¹³⁸

Er is weinig gekend over de werkzaamheden aan de pastorie in de volgende jaren. In 1928 gebeurden kleine herstellingen aan de kelder¹³⁹ en in 1959 werd R. De Seranno betaald voor de levering van hout en werk aan een bovenkamer in de huidige pastorie.¹⁴⁰ In 1960 werd de pastorie aangesloten op stadsgas¹⁴¹ en in 1961 werd de zolder voorzien van verlichting.¹⁴² Tenslotte werd de zuidwestelijke hoek van de omwalling gedeeltelijk gedempt. Op die manier ont-

¹³² ZWIJNAARDE, AKF, *Verslag over de parochie gedurende den oorlog van 1914 – 1918* (1914 - 1918).

¹³³ ZWIJNAARDE, AKF, *Verslagen van de kerkraad 1871 – 1952* (5 januari 1919).

¹³⁴ Dit bedrag komt overeen met ongeveer 16,06 euro. Dit is voor deze periode een heel groot bedrag te bedenken dat in het jaar 1916 een dagloon van een arbeider 15 frank of 0,02 euro bedroeg.

¹³⁵ ZWIJNAARDE, AKF, *Ontvangsten en uitgaven*, z.n (14 juli 1920).

¹³⁶ ZWIJNAARDE, AKF, *Liber memorialis 1904 - 1973* (1 december 1918).

¹³⁷ Mondeling gesprek met dhr. André Vlerick, mei 2007.

¹³⁸ GENT, KADASTER, nr. 223, (1926), art. 235 en 236 (205c en 205e).

¹³⁹ ZWIJNAARDE, AKF, *Ontvangsten en uitgaven (1901 – 1933)* (5 juli 1928), p. 164.

¹⁴⁰ ZWIJNAARDE, AKF, *Ingediende rekeningen betalingsbevel (1957 – 1961)* (1959).

¹⁴¹ ZWIJNAARDE, AKF, *Ingediende rekeningen betalingsbevel (1957 – 1961)* (1960).

¹⁴² ZWIJNAARDE, AKF, *Ingediende rekeningen betalingsbevel (1957 – 1961)* (1961).

stond een rechtstreekse doorgang van het terrein binnen de omwalling naar de school en feestzaal.¹⁴³ Een topografische kaart van 1966, toont opnieuw een volledig doorlopende omwalling in de zuidwestelijke hoek.¹⁴⁴ In 1969 werd een bouwvergunning goedgekeurd voor het plaatsen van drie garageboxen op het voorhof van de pastorie.¹⁴⁵ De werken waren eind januari 1970 beëindigd. De boxen werden geplaatst aan de noordzijde van het voorhof, waar oorspronkelijk een sanitair blok stond.¹⁴⁶ In daaropvolgende jaren werd een vierde garage ten oosten van de drie bestaande boxen gebouwd door de toenmalige pastoor, zonder een geldige bouwvergunning. De vierde garage werd in 1988 geregulariseerd. In 1970 werd een centrale verwarming in de huidige pastorie geïnstalleerd. Er werd een ondergronds reservoir met een inhoud van ongeveer zeventuizend liter geleverd en aangekoppeld door het bedrijf Vandenberg uit Gent. In datzelfde jaar werd de pastorie voorzien van sanitaire installaties. Een volledig nieuwe badkamer werd op de eerste verdieping geplaatst. Daarvoor bevond de badkamer op zolderniveau.¹⁴⁷ In 1979 werd een toilet-ruimte voorzien in de oude pastorie.¹⁴⁸

Volgens de mutatieschetsen van 1982 werd de omwalling in de zuidwestelijke hoek terug volledig opengemaakt, hoewel een topografische kaart van 1966 dit reeds aantoonde. Nog opvallend aan deze mutatieschets is de afwezigheid van de twee dwarse volumes, aangebouwd in 1885 en 1908. Ook kreeg de vroegere gevangenis een nieuwe functie als onderdeel van het cultureel centrum dat zich in de oorspronkelijke zondagsschool bevond. De vroegere elektriciteitscabine werd opbergplaats.¹⁴⁹

8. Besluit

Aan de hand van de gevoerde literatuurstudie, het iconografische, cartografische en archivalische onderzoek en het onderzoek in situ werd de bouwgeschiedenis van beide pastoriewoningen van de Sint-Niklaasparochie in Zwijnaarde gereconstrueerd. De oude pastorie is een goed voorbeeld van een gelaagd gebouw. De huidige pastorie daarentegen is eerder een voorbeeld van een vrij gaaf bewaard gebouw. Beide pastorieën tonen aan in welke rijk gedecoreerde woningen een pastoor van een plattelandsdorp als Zwijnaarde woonde. Dit maakt dat beide gebouwen een grote historische en kunsthistorische waarde bezitten. Beide pastorieën hebben daarbij een belangrijke sociaal-

¹⁴³ GENT, KADASTER, nr. 223 (1961), art. 909, 910 en 911 (203, 204 en 205).

¹⁴⁴ GENT, UGENT, Kaartenarchief, nr. 1588 (1966).

¹⁴⁵ ZWIJNAARDE, T.D., nr. 20052816 (1969).

¹⁴⁶ ZWIJNAARDE, T.D., nr. 20052816 (1969).

¹⁴⁷ ZWIJNAARDE, T.D., nr. 861/3.2 (dd. 1968 – 1970).

¹⁴⁸ ZWIJNAARDE, AKF, *Ingediende rekeningen. Betalingsbevel*, z.n. (27 maart 1979).

¹⁴⁹ GENT, KADASTER, nr. 223 (1982), art. 238, 239, 240, 241 en 242 (203, 204 en 205).

PASTORIEWONINGEN IN ZWIJNAARDE

culturele waarde als herkenningspunt in de dorpsstructuur van Zwijsnaarde. De belangrijkste voorwaarden voor herbestemming van deze site zijn dan ook het behoud van het woonkarakter, van de eenheid van de site, van de belangrijke interieurelementen en specifiek voor de oude pastorie, van de gelaagdheid.

NEDERPOLDER 4, GENT

Een huizenonderzoek, toegespitst op 'het leven achter de gevel' (1360-1577)

Leen De Mey

1. Inleiding

Dit artikel situeert zich binnen het kader van huizenonderzoek in Gent. Sinds 1992 is hiervoor een methode op punt gesteld die voor elk huis binnen de Gentse Kuip kan worden gebruikt. Als eerste stap in het onderzoek moest uiteraard worden beslist welk huis of welk huizenblok het onderwerp zou zijn van dit onderzoek. Uiteindelijk viel de keuze op een huis in de Nederpolder met nummer 4, een middeleeuws Steen.¹ De ligging van het huis was één van de aantrekkelijke aspecten om deze woning als onderwerp te nemen. Het Steen is gelegen in de Nederpolder, het verlengde van de Hoogpoort die een belangrijke middeleeuwse straat was. Het huis lag evenwel niet altijd in de Nederpolder, hoe vreemd dit ook mag klinken voor een *'ertvast en nagelvast'* staand huis.² Uit bronnen blijkt dat de Hoogpoort tot omstreeks het begin van de 19de eeuw tot net na Nederpolder 4 reikte.³ Vandaag loopt de Hoogpoort tot voor de Kleine Sikkel. In alle documenten met betrekking tot het onderzochte huis wordt het als een huis op de Hoogpoort vermeld. Het gebouw ligt tevens op de rand van de halfcirkelvormige omwalling die in de 10de eeuw haar functie verloor en in de nabije omgeving van het huis bevindt zich de Sint-Baafskathedraal. Een volgend overtuigingspunt was het archeologisch onderzoek dat recent in het huis werd uitgevoerd door de Dienst Stadsarcheologie van Gent. Het huizenonderzoek is immers een interdisciplinaire methode waarbij historici, archeologen en bouwhistorici elk hun steen bijdragen. Dit onderzoek belicht echter vooral de historische kant van het huis, hoewel het archeologische en het bouwhistorische aspect soms toch even wordt aangekaart. Van een volledige interdisciplinariteit is hier echter geen sprake.

Via de methode voor huizenonderzoek kunnen de eigenaars en bewoners van een bepaald huis worden achterhaald. Voor de eigenaars en bewoners heeft het

¹ Daniel Lievois, historicus en van bij het begin betrokken bij de Gentse methode voor huizenonderzoek, deed verschillende voorstellen, één ervan was huis Nederpolder 4.

² Rijksarchief Gent (RAG), fonds Sint-Baafs, inventaris 11, K 9826.

³ In de Franse aanwijzende tabel (Stadsarchief Gent (SAG), MA, reeks DD, nr. 1 en 2) is het huis gelegen op de Hoogpoort, zij het wel dat 'Nederpolder' er tussen haakjes is bijgeschreven. In de Hollandse aanwijzende tabel (SAG, MA, reeks DD, nr. 14) en in de oorspronkelijk aanwijzende tabel (AGK) behoort het huis tot de Nederpolder. Tussen de Hollandse en Franse periode verschuift de grens tussen de Nederpolder en de Hoogpoort.

bezitten of huren van een Steen in de Nederpolder een bijkomende betekenis. Dit kadert binnen het aspect van de sociale geschiedschrijving waarin onderzoek wordt gedaan naar de sociale status en de sociale structuur van een bevolking. Sinds de jaren 60 van vorige eeuw ging men een woning of een huis als een verklikker van sociale status beschouwen, als een statussymbool. Welk huis men bezit of bewoont en waar dit in de stad is gelegen, is eerst en vooral afhankelijk van de financiële middelen van de eigenaar of huurder. Maar men schaft zich tevens een huis aan dat voldoet aan de sociale waardering die een persoon aan zichzelf geeft en van zijn tijdgenoten, al dan niet standgenoten, krijgt. Ook het streven naar een sociale status kan worden weerpiegeld in een woning. Het huis toont dus zowel de financiële middelen als het statusbesef van de eigenaar of huurder.⁴ De bedoeling was om aan de hand van de bewoners uiteindelijk de betekenis van het huis te achterhalen en ook de eventuele redenen om zich dit huis aan te schaffen. Om hierover tot een conclusie te komen, worden de familiale, professionele en sociale eigenschappen van de eigenaars tot 1577 belicht.

2. De weg naar resultaat.

De methode die werd aangewend om de geschiedenis van het onderzochte huis te reconstrueren is de Gentse methode voor huizenonderzoek. Het boek *'Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent'*⁵ vormde het startschot van dit onderzoek en diende als leidraad doorheen talrijke bronnen.

2.1 Huizenonderzoek in Gent, karakteristieken.

De methode voor huizenonderzoek is zoals reeds gezegd een interdisciplinaire methode. Een waardevol resultaat kan alleen worden bereikt als er zowel een materieel als een papieren onderzoek plaatsvindt. Het huis moet met andere woorden zowel archeologisch als archivalisch worden bestudeerd wat een samenwerking vraagt tussen archeologen, historici en bouwhistorici.⁶ Historicus Daniel Lievois die van bij het begin betrokken was bij het Gentse huizenonderzoek, stelt dat de vraag naar wat de hoofdwetenschap en wat de hulpwetenschap is, irrelevant is in het kader van onderzoek naar huizen. Elk van de drie wetenschappen belicht immers een ander facet van de geschiedenis

⁴ M. Boone, 'Stadsarcheologie, bouwgeschiedenis en sociale geschiedenis. Een slotbeschouwing', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 16 (1992), 2, p. 40; J. Hannes, 'De woning als statussymbool. Een bespreking', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971), p. 361, M. Dumon, *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van schepenregisters van de Keure, 1493-1503*, Gent, 1987, pp. 1-2.

⁵ L. Charles, G. Everaert, M.C. Laleman en D. Lievois, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001, 192 p., en de daarin opgenomen bibliografie.

⁶ L. Charles e.a., *Erf, huis en mens*, p. 8.

van een huis.⁷ Ik moet toegeven dat hier het interdisciplinaire aspect gedeeltelijk ontbreekt. De eerste stappen van het bouwkundig onderzoek in het huis Nederpolder 4 zelf, werden nog niet gepubliceerd. Bouwkundige gegevens kunnen via geschreven bronnen worden verkregen. Deze weg geeft echter niet al de gewenste informatie bloot. De wetenschappelijke en technische kennis die bouwdeskundigen leveren is immers evenzeer belangrijk binnen het kader van een onderzoek naar een woning.⁸ Archeologisch onderzoek werd daarentegen reeds in februari 2007 uitgevoerd, en wordt voortgezet bij komende renovatiewerken.

2.2 Administratieve cultuur als eerste stap.

De eerste stap van het onderzoek is van genealogische aard. Via de Gentse methode voor huizenonderzoek (een retrogressieve methode) werd eerst geprobeerd om, beginnend in 1835, zo ver mogelijk in de tijd terug te gaan. De lijst van eigenaars en bewoners die werd bekomen, was de 'kapstok' waaraan het verdere onderzoek werd opgehangen. De samenstelling van de lijst gebeurde door het raadplegen van kadastrale en prekadastrale bronnen. Via deze bronnen kon rechtstreeks worden teruggegaan tot 1672. Achtereenvolgens werden het Hollands kadaster, het Frans kadaster, de Oostenrijkse registers van het huisgeld, de Spaanse registers van het huisgeld en de Prijzije van 1672 geraadpleegd.⁹ Reeds in deze fase van het onderzoek dook een probleem op. Het voordeel was dat er twee aanwijzende tabellen van het Franse kadaster voorhanden waren waarin de straten Nederpolder en Hoogpoort voorkwamen. Maar in de eerste aanwijzende tabel (SAG, MA, reeks DD, nr. 1) was er geen vermelding van het Franse huisnummer, enkel het Oostenrijkse huisnummer van de huizen werd vermeld. Daar ik echter nog niet beschikte over het Oostenrijkse huisnummer van Nederpolder 4, ik zou dit in het Franse kadaster ontdekken, kon ik het huis niet terugvinden. Ik dacht in de tweede aanwijzende tabel (SAG, MA, reeks DD, nr. 2) de oplossing te vinden. Maar hier was het huis Nederpolder 4 spoorloos verdwenen. Via de Atlas Napoléon (1811-1813)¹⁰ die deelplannen bevat waarop ik het huis kon situeren, ontdekte ik het Oostenrijkse huisnummer. Vervolgens vond ik het huis terug in de Franse aanwijzende tabel, niet in de Nederpolder maar in de Hoogpoort¹¹. Ook hier stak echter een moeilijkheid de kop op. Het huis dat in de Atlas Napoléon als Nederpolder 4 en met Oostenrijks huisnummer (zonder wijkletter) 255 werd aangeduid kwam in de Franse aanwijzende tabel overeen met het huis dat ernaast is gelegen, nr. 2 of de Kleine Sikkel. Nederpolder 4 had in deze bron het huisnummer Q254. Door vergelijking van het kadastraal inkomen (599

⁷ D. Lievois, 'Bouwhistorisch onderzoek van particuliere huizen in stedelijk milieu', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 15 (1991), 3, p. 10.

⁸ *Ibidem*, p. 9.

⁹ L. Charles e.a., *Erf, huis en mens*, pp. 19-41.

¹⁰ Universiteitsbibliotheek Gent (UG), Atlas Napoléon, Hs. 3066/1, f° 10 en 10 v°.

¹¹ SAG, MA, reeks DD, nr. 1, f° 11v° en reeks DD, nr. 2, f° 72v°.

franken) van het Hollands en Frans kadaster kon besloten worden dat Q254 inderdaad overeenstemt met Nederpolder 4. In de Atlas Napoléon zou dus een verstrooidheidsfoutje kunnen geslopen zijn. Nadat het Oostenrijkse huisnummer bekend was, kon worden overgeschakeld naar de Oostenrijkse en Spaanse registers van het huisgeld en de prijzije van 1672. De periode voorafgaand aan 1672 is afhankelijk van talrijke factoren en verloopt niet altijd zoals gepland of verwacht. Maar in Gent kan men de lijst niet zelden aanvullen tot in de veertiende eeuw (wat ook hier het geval is). Deze fase van het onderzoek is vooral gesteund op de schepenregisters.

2.3 De schepenregisters

Door de afwezigheid van een verwijzing naar een landboek en het niet voorkomen van het huis in de bronnen met betrekking tot vrije huizen en erven, was het onderzoek voor de periode voorafgaand aan 1672 aangewezen op de schepenregisters van de Keure en Gedele. De schepenregisters zijn een onmisbare bron en bevatten een schat aan informatie. De toegankelijkheid is echter een andere zaak. Voor de registers van de Keure zijn er regesten beschikbaar voor 13 jaar van de periode 1339-1679. Voor de Gedele zijn er regesten van 1349 tot 1400 en voor de periode 1509-1513¹²; verder zijn er indices te vinden in het Stadsarchief van Gent voor de jaren 1349-1385, 1508-1513 en 1582-1795. Zeker voor de jaarregisters van de Keure is de toegang dus beperkt. Via externe verwijzingen in onderstaande hulpinstrumenten kunnen echter ook akten worden teruggevonden die betrekking hebben op een huis. Het achtdeelige werk van Frans De Potter '*Gent, van den oudsten tijd tot heden*'¹³ is de eerste toegang. Verschillende historici (o.a. J. Vuylsteke en V. Fris) wezen echter op de talrijke fouten, onvolkomenheden, slordigheden en de onmogelijkheid om tal van bronnenmateriaal te controleren in het werk van De

¹² J. Boon, *Regesten op de jaarregisters van de Schepenen van de Keure te Gent. Schepenjaren 1339-40, 1343-44, 1345-46, 1349-50*, Gent, 1968, 120 p.; J. Boon, *Regesten op de jaarregisters van de schepenen van de Keure te Gent. Schepenjaren 1353-54 en 1357-58*, Gent, 1969, 140 p.; J. Dewulf, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1409-1410*, Gent, 1984, 346 p.; J. De Zutter, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1402-1403*, Gent, 1981, 274 p.; P. Erwin, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1403-1404*, Gent, 1983, 309 p.; M. Gevaert, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1406-1407*, Gent, 1983, 276 p.; H. Vandenstein, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1401-1402*, Gent, 1981, 274 p.; J. Van De Wiele, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1404-1405*, Gent, 1981, 251 p.; J. Vannieuwenhuysse, *Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1360-1361*, Gent, 1981, 114 p.; W. Steeghers, *Staten van goederen en indices op de registers van Gedele. Schepenjaar 1509-1510*, Gent, 1983, 158 p.; W. Steeghers, *Staten van goederen en indices op de registers van Gedele. Schepenjaar 1510-1511*, Gent, 1984, 173 p.; W. Steeghers, *Staten van goederen en indices op de registers van Gedele. Schepenjaar 1511-1512*, Gent, 1984, 151 p.; W. Steeghers, *Staten van goederen en indices op de registers van Gedele. Schepenjaar 1512-1513*, Gent, 1984, 176 p.

¹³ F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1882-1901, 8 delen.

Potter.¹⁴ Voor het huizenonderzoek is het werk toch waardevol omwille van de verwijzingen naar akten uit de registers van de Keure en Gedele die in de voetnoten zijn opgenomen en getranscribeerd (voor het hier onderzochte huis: deel V, pp. 503-507). Volgens Victor Fris moet de geschiedenis van de gebouwen, straten en huizen die aan bod komen in het werk van De Potter gecontroleerd worden aan de hand van de nota's van vanden Bemden '*Rues et fonds bâtis*'¹⁵ die eveneens als een toegang tot de schepenregisters kunnen beschouwd worden. In zijn nota's is de korte inhoud genoteerd van tal van akten voor de periode van de veertiende tot de zestiende eeuw. De notities zijn opgesteld volgens de bouwblokken in de stad en gerangschikt per straat en per huis.¹⁶ Het is wel aangewezen om ook de originele akten te raadplegen. Deze bevatten veel meer gegevens dan de samenvattingen van deze 19de-eeuwse archiefonderzoeker. Verschillende akten waar vanden Bemden naar verwijst konden echter niet teruggevonden worden omwille van een verkeerde folioverwijzing of foutieve datum. Ook vanden Bemden kunnen dus onnauwkeurigheden worden verweten. In een akte met betrekking tot een transactie van een huis worden ook de burens vermeld. Via verwijzingen met betrekking tot het huis de Kleine Sikkel dat gelegen is naast het bestudeerde pand, konden ook gegevens worden vergaard. Door de moeilijke toegankelijkheid van de schepenregisters was het niet steeds mogelijk om, hoewel alle opeenvolgende eigenaars werden teruggevonden, de exacte datum van de overdracht te ontdekken. Meestal wordt er wel een tijdsbestek gegeven waartussen het huis of het erf van eigenaar veranderde.

2.4 En verder...

Uit de akten van de schepenregisters kon opgemaakt worden dat op het erf een erfelijke rente of landcijns rustte ten voordele van het klooster van de Rijke Klaren (cfr. infra). Volledigheidshalve wordt ook deze bron hier vermeld, een renteboek van het klooster van de Rijke Klaren. Dit is trouwens een illustratie van het verloop van het onderzoek. Een bron kan een verwijzing bevatten naar een nieuw aspect binnen de huizengeschiedenis waardoor het ineens nuttig blijkt om nog een ander document te raadplegen. Er is getracht zo exhaustief mogelijk te werk te gaan. Maar gezien het gebrek aan tijd konden niet alle verwijzingen naar andere bronnen die eveneens nuttig zouden kunnen zijn, onder de loep worden genomen.

Het doorspitten van de hierboven beschreven bronnen leverde een lijst van eigenaars van het erf en het huis op die teruggaat tot 1360. Dit is de ruggen-

¹⁴ S. Meersseman, 'Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van Frans De Potter', *VMGOG*, nieuwe reeks, 27 (2002), pp. 15-21.

¹⁵ *Ibidem*, p. 21; de nota's vanden Bemden zijn te vinden in de Handschriftenleeszaal van de Gentse Universiteitsbibliotheek, Hs. 2484, 21 banden. Het huis Nederpolder 4 is te vinden in band 3.

¹⁶ L. Charles e.a., *Erf, huis en mens*, p. 157.

graat voor het verdere onderzoek. Een tweede stap is het uitdiepen van het menselijke aspect van het huis, namelijk de familiale en sociale achtergrond van de bewoners. Wie waren nu deze personen die het erf en het huis bezaten? Wat was hun sociale positie in de stad of tot welke sociale groep behoorden ze? De magistraatlijsten in het *'Memorieboek der stad Ghent van 't jaer 1301 tot 1793'*¹⁷ gekoppeld aan veelvuldige literatuur gaven reeds een beeld over deze personen. Hiernaast werden ook bronnen als parochieregisters, staten van goed en documenten aangaande bepaalde families geraadpleegd.

3. Een stad van Stenen¹⁸

De historiografie over de vorming van de stedelijke ruimte werd lang gedomineerd door de visie van H. Pirenne waarin de markt en de stedelijke economie de motor zijn voor de stedelijke ontwikkeling. W. Blockmans deelt de mening dat pragmatische economische belangen aan de grondslag van de stedelijke ruimte liggen. M. Boone wijst er echter op dat ook politieke belangen en politieke regimes mee vorm geven aan de indeling van deze ruimte. Één van deze politieke regimes is het stadspatriciaat.¹⁹ Deze term is echter door moderne historici gegeven. In Gent werd deze groep in de twaalfde en dertiende eeuw aangeduid met *'viri hereditarii'*, erfachtige lieden, lieden met een *hereditas*²⁰. Op hun *hereditas* (door Des Marez gedefinieerd als een grond waarover de eigenaar het volledige eigendomsrecht bezat, zodat hij deze in volle vrijheid aan zijn erfgenamen kan achterlaten of verhandelen zonder aan wie ook rekschap daarover schuldig te zijn²¹) bouwden de aanzienlijksten der stad hun huizen, Stenen, die het beeld van de middeleeuwse stad sterk beïnvloed moeten hebben. In geschreven bronnen duikt sinds de veertiende eeuw de naam 'Stenen' op voor de burgerlijke natuurstenen constructies van middeleeuwse oorsprong²².

3.1 Stenen, vroeger en nu.

In 2007 werd door de Dienst Stadsarcheologie van Gent een eerste onderzoek uitgevoerd in de kelder van het huis Nederpolder 4. In het begin van vorige eeuw bezocht ook Armand Heins deze kelder. Heins wordt vermeld als een actieve speurder naar huizen van middeleeuwse oorsprong in Gent. Zo kwam

¹⁷ P.C. Van Der Meersch, *Memorieboek der stad Ghent van 't jaer 1301 tot 1793*, Gent, 1852, deel 1, passim

¹⁸ M.C. Laleman, 'Een stad van stenen.', *Erfgoedmemo*, nr. 5 (2003), Gent, s.p.

¹⁹ M. Boone, 'Urban space and Political Conflict in Late Medieval Flanders', *Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002), 4, p. 622.

²⁰ F. Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, p. 53 en 76.

²¹ *Ibidem*, p. 76.

²² M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, 1991, p. 10.

hij tot de vaststelling dat zich in de stad een groot aantal interessante kelders bevonden die in vele gevallen nog de enige overblijfselen waren van middeleeuwse stadswoningen. Zijn verworven kennis vatte hij samen in een ruimere context.²³ Één van die synthesebijdragen is het artikel ‘*Gand souterrain: cryptes et caves*’.²⁴ In het artikel vermeldt hij ook de kelder van het bestudeerde huis, ‘Steen Damman’ genoemd. Deze kelder en de kelders van de Kleine en de Grote Sikkel bestempelt hij als ‘*des grandes et belles cryptes à colonnes*’.²⁵ Door de stempel van ‘merkwaardige kelder’ door Heins werd het ‘Dammansteen’ ook in de Steneninventaris opgenomen onder het nummer S118. Deze inventaris geeft een overzicht van alle in 1991 geregistreerde stenen constructieresten van middeleeuwse oorsprong die deel uitmaakten van een huis uit die periode of tot een dergelijk gebouw kunnen behoord hebben.²⁶ De beschrijving van de kenmerken van een huis in deze inventaris heeft enkel betrekking op de materiële relictten in de stad. Over Nederpolder 4 staat er geschreven: ‘*De kern van deze sterk gerestaureerde woning gaat terug op een middeleeuws Steen. De onderste bouwlaag bestaat uit een “merkwaardige, overwelfde kelder op zuilen”, doch kon nog niet nader bestudeerd worden*’.²⁷ Ondertussen is deze kelder bestudeerd en werd hij gedateerd in de ‘waarschijnlijk’ dertiende eeuw. Hij is gebouwd uit Doornikse steen, heeft een onregelmatig vierhoekig grondplan en vier zuilen verdelen de ruimte in 9 onregelmatige vierhoekige grondvlakken die door een bakstenen graatgewelf overspannen wordt. De toegang bevond zich waarschijnlijk in de noordoostelijke hoek waar ook nu nog een trap naar het straatniveau leidt.²⁸ Vaak is de onderste verdieping van een Steen het enige onderdeel van het middeleeuwse stadshuis dat nog intact is gebleven. Ook Armand Heins wees hierop (cfr. supra). In het bestudeerde geval gaat het om een halfondergrondse kelder.

De aanwezigheid van een dertiende-eeuwse kelder uit Doornikse kalksteen is een indicatie van een groter bouwcomplex, een Steen. Boven de onderste bouwlaag werden nog 3 tot 5 verdiepingen gebouwd. Tot in de negentiende eeuw behoorden deze huizen tot de hoogste van de binnenstad.²⁹ Deze hoge middeleeuwse huizen zijn gebouwd op vrije portusgrond, wat betekent dat de eigenaar aan niemand verantwoording verschuldigd was over deze grond. De huizen die op deze grond werden gebouwd, waren ‘*Vrij huis, vrij erf*’. De

²³ *Ibidem*, pp. 23-25.

²⁴ A. Heins, ‘Gand souterrain: cryptes et caves’, *Bulletin de la Société d’histoire et d’archéologie de Gand*, 4 (1911), Gent, 35 p.

²⁵ *Ibidem*, p. 26.

²⁶ M.C. Laleman en P. Raveschot, *op. cit.*, p. 39.

²⁷ *Ibidem*, p. 105.

²⁸ Dienst Stadsarcheologie Gent, Archeologisch archief van het huis Nederpolder 4; het verslag van het onderzoek is ook te vinden op de website van de dienst stadsarcheologie: www.archeoweb.gent.be, informatiecentrum, projecten, STENEN, laatst geraadpleegd op 8 juli 2008.

²⁹ M.C. Laleman en P. Raveschot, *op. cit.*, p. 167.

eigenaars van de grond en het huis waren een en dezelfde persoon.³⁰ In de veertiende eeuw is het bestudeerde huis een leen van de Oudburg geworden (cfr. infra) waardoor het niet wordt vermeld als een *vrij huis*, *vrij erf* in de betreffende bronnen. Maar doordat de stadsarcheologen de kelder als een kern van een middeleeuws Steen erkennen, kan Nederpolder 4 in oorsprong wel een '*vrij huis*, *vrij erf*' geweest zijn. De eerste Stenen in de stad die vanaf de twaalfde eeuw werden opgetrokken, waren centraal op de vrije grond gebouwd. Het huis werd omgeven door een erf met houten bijgebouwen dat in sommige gevallen werd omwald. Tegen het einde van de twaalfde eeuw was de oorspronkelijke *hereditas* door schenkingen, verervingen en het huwelijksrecht verbrokken. Op deze verbrokkelde domeinen werd een tweede generatie Stenen gebouwd, met hun voorgevel aan de straatkant.³¹ Huisnamen zoals de Grote Arend en de Kleine Arend in de Hoogpoort zijn indicaties voor opsplitsingen van oorspronkelijke *hereditas*.³² Naast het bestudeerde huis ligt de Kleine Sikkel waarnaast dan weer de Grote en Achtersikkel gelegen zijn. Dit Sikkelcomplex behoorde vroeger aan de familie vander Zickelen. Misschien is het wel mogelijk dat, gezien Nederpolder 4 en de Kleine Sikkel samen één bouwblok vormden³³, het erf van nummer 4 een opsplitsing is van het belendende huis. Dit is echter slechts een hypothese waarvoor geen bewijs is.

In het oude stadscentrum van Gent konden de materiële sporen van ongeveer 200 Stenen worden gelokaliseerd.³⁴ Het merendeel van de gelokaliseerde Stenen ligt binnen de twaalfde-eeuwse stadsomwalling³⁵, in de Gentse Kuip. Van de 164 Stenen die in de Steneninventaris werden opgenomen, zijn er 35 in de as Hoogpoort-Nederpolder te situeren (waaronder het bestudeerde huis). In de Kuip van Gent is deze as het hart van de twaalfde-eeuwse stad en de ruggengraat van het stratenstelsel die de Schelde met de Leie verbindt³⁶, het grafelijk gebied met het stadhuis en de Sint-Janskerk.³⁷

³⁰ L. Charles e.a., *Erf, huis en mens*, pp. 9-10.

³¹ B. Baillieul en A. Duhaméeuw, *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, p. 129.

³² M.C. Laleman en P. Raveschot, *op. cit.*, p. 176.

³³ Tot op het einde van de 19de eeuw maakte Nederpolder 4 samen met de Kleine Sikkel deel uit van een bouwblok begrensd door de Nederpolder, de Regnessestraat en de Biezekapelstraat. Dit bouwblok werd door het verdwijnen van de Regnessestraat bij een groter bouwblok gevoegd.

³⁴ M.C. Laleman, 'Een stad van stenen.', s.p.

³⁵ M.C. Laleman en P. Raveschot, *op. cit.*, p. 177 en A. Capiteyn, L. Charles en M.C. Laleman, *Historische Atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst*, Amsterdam, 2007, p. 20.

³⁶ J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, 1989, p. 379.

³⁷ G. Deseyn, *Gids voor Oud Gent*, Gent, 1984, p. 94.

3.2 De bewoners, de *virii hereditarii*.

De zogenaamde '*virii hereditarii*' of 'erfachtige lieden' bezaten zoals eerder gezegd een perceel portusgrond in volle eigendom. Door het bezit van een *hereditas* konden zij aanspraak maken op bepaalde privileges. Hierdoor onderscheidde de klasse van de *virii hereditarii* zich van het overgrote deel van de stadsbevolking. Het stadspatriciaat beperkte zich tot een dertigste of veertigste van de stadsbevolking³⁸. De aanzienlijksten der stad differentieerden zich echter niet alleen qua grondbezit, maar ook op economisch, politiek, juridisch en sociaal vlak onderscheidden ze zich van het Gemeen.

De patriciërs waren kapitaalkrachtigen. De eerste *virii hereditarii* hadden fortuin nodig om de portusgrond vrij te kopen die op zijn beurt door vercijnzing geld opbracht. De volgende generaties hadden een aanzienlijk kapitaal nodig om hun levensstandaard te behouden en hun fortuin was de basis voor de juridische en politieke privileges die ze genoten. De financiële mogelijkheden van deze gesloten groep waren dan weer te danken aan de economische bloei die Gent doormaakte in de twaalfde en dertiende eeuw en de rol die het stadspatriciaat hierin speelde. De patriciërs specialiseerden zich niet, maar hadden een veelzijdige economische basis. Naargelang de omstandigheden waren ze drapier, handelaar of financier. Hoewel ze telkens maar één doel voor ogen hadden: geld verwerven en consolideren.³⁹

De politieke macht van het stadspatriciaat werd weerspiegeld in het monopolie dat ze hadden op het schepenambt. De schepenen werden gekozen uit de voornaamste burgers, de *virii hereditarii*. Het aanzien en het fortuin van de patriciërs in ogenschouw genomen, is het begrijpelijk dat de stadsschepenen uit deze groep werden gekozen. Zij beschikten immers over de middelen en de tijd om zich aan het bestuur van de stad te wijden.⁴⁰ Het ene privilege was dus het gevolg van het andere. In 1228 veranderde graaf Ferrand van Portugal de samenstelling van de schepenbank. In plaats van dertien schepenen zouden er vanaf nu negenendertig zijn. De schepenen werden voortaan als volgt verkozen: de aan de macht zijnde schepenen kozen vijf burgers die op hun beurt vierendertig anderen kozen. Deze XXXIX werden onderverdeeld in drie groepen van dertien: de schepenen, de raden en de ledigen. Op het einde van elk schepenjaar werden de schepenen ledig, de ledigen raden en de raden schepenen. Steeds dezelfde groep bleef dus aan de macht. De schepenen waren een oligarchie: een clan gebaseerd op het stadspatriciaat leverde de schepenen. Leden van dezelfde families werden generatie op generatie vertegenwoordigd. De *virii hereditarii* bezaten het monopolie op het schepenambt, zij het echter dat het ambt slechts door een selecte groep uit de kaste werd ingevuld.⁴¹

³⁸ H. Van Werveke, *Gent. Schets van een sociale geschiedenis*, Gent, 1947, p. 33.

³⁹ F. Blockmans, *op. cit.*, pp. 139, 315-318.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 330.

⁴¹ H. Van Werveke, *op. cit.*, p. 31 en F. Blockmans, *op. cit.* pp. 332-336.

De *virii hereditarii* bezaten ook enkele gerechtelijke bevoegdheden. Naast de schepenen bezitten zij ook een deel van de vrijwillige rechtspraak. De bevoorrechte getuigenis zoals dit privilege ook wordt genoemd, geeft rechtsgeldigheid aan transacties die in aanwezigheid van *virii hereditarii* werden gesloten.⁴²

Door deze voorrechten hadden de erfachtige lieden een onbeperkte macht in de stad. De publiekrechtelijke privileges gebruikten ze voor hun eigen doeleinden en kastebelangen. Een ongebreideld machtsmisbruik der Gentse patriciërs zegevierde over de stad. Door de economische en publiekrechtelijke macht die de erfachtigen bezaten, stonden deze in groot aanzien bij het Gemeen. Daarmee gepaard gaand groeide bij de stadselite een steeds groter besef van eigenwaarde.⁴³ Als het meest karakteristieke van de Gentse erfachtige lieden beschouwt F. Blockmans dan ook hun hoogmoed. Ze beschouwden zichzelf als een stadsadel die hoog boven het gewone volk, het Gemeen, verheven was. Één van hun idealen was dan ook op te klimmen tot de authentieke adel of in zoveel mogelijk aspecten aan hun levenswijze te voldoen.⁴⁴ Het gevoel van meerwaarde werd eveneens veruiterlijkt in de stenen woningen waar de *virii hereditarii* in verbleven en waar nu nog talrijke kelders in de Gentse binnenstad de getuigen van zijn. De Stenen zijn gebouwd op een *hereditas* en zijn de veruiterlijking van hun aanzien en kapitaal. Een eerder kenmerk van deze Stenen werd al genoemd, hun hoge structuur. Waarom bouwde deze stadselite nu stenen woningen die 'zo hoog als torens' waren? Een stenen woning beschermde haar bewoners in de eerste plaats tegen de gevaren van een middeleeuwse stad: conflict of opstand van het Gemeen, brand die de vele houten woningen in de stad vernielde, private oorlogen en vetes tussen de patriciërs onderling.⁴⁵ Maar bovenal waren de Stenen een statussymbool, ze weerspiegelden de status die de erfachtige lieden in de stad genoten. Tussen de houten en lemen, met stro bedekte woningen van het Gemeen vielen de stenen woningen van de stadselite des te meer op en werd aan de stedelingen het aanzien, de macht en de rijkdom van de patriciërs getoond.⁴⁶ De bewoners wilden zich niet alleen via hun woningen collectief (als kaste) profileren, maar ook individueel (de patriciërs tegenover elkaar)⁴⁷. De Stenen waren ook niet enkel een teken van hun status ten opzichte van het Gemeen in de stad. Via de stadshuizen die hoger waren dan de grafelijke residentie wouden de patriciërs zich ook boven het grafelijk gezag stellen en de zelfstandigheid van de stad ten opzichte van de graaf veruiterlijken. Als antwoord op de hoge Stenen liet

⁴² Ph. Lardinois, 'Symptomen van een middeleeuwse clan: de erfachtige lieden te Gent in de 1^e helft van de 14^e eeuw', *HMGOG*, 31 (1977), pp. 74 - 76.

⁴³ F. Blockmans, *op. cit.*, p. 321.

⁴⁴ F. Blockmans, *op. cit.*, pp. 341-353.

⁴⁵ B. Baillieul en A. Duhameeuw, *op. cit.*, p. 190, F. Blockmans, *op. cit.*, p. 341-342 en M.C. Laleman en P. Raveschot, *op. cit.*, p. 172.

⁴⁶ F. Blockmans, *op. cit.*, p. 341.

⁴⁷ M.C. Laleman en P. Raveschot, *op. cit.*, p. 173.

graaf Filips van de Elzas in 1180 het Gravensteen verbouwen en verhogen om boven de huizen van de patriciërs uit te komen om op die manier de hoogmoed van de Gentenaren in bedwang te houden en zijn gezag over het steeds machtiger wordende Gent te bevestigen.⁴⁸ Tijdens deze bouwcampagne liet hij ook een massief en ver vooruitspringend poortgebouw optrekken in de lengte van de Hoogpoort als dreigend gebaar naar het hart van de stad⁴⁹. De *virii hereditarii* beheersten de stad economisch, politiek en sociaal, maar dit liedje zou echter niet blijven duren. Op 11 juli 1302 versloegen de Klauwaards de aanhangers van de Franse koning tijdens de Guldensporenslag. Hoewel Gent officieel niet aan deze slag had deelgenomen, had deze toch verstrekkende gevolgen voor de stad. De slag bij de Groeningekouter betekende het definitieve einde van het monopolie van de patriciërs.⁵⁰

Voor het Steen gelegen te Nederpolder 4 konden voor deze periode geen bewoners teruggevonden worden. Het archeologisch onderzoek kon de onderste bouwlaag van het huis als dertiende-eeuws dateren (de kelder zou een onderdeel geweest zijn van een middeleeuws Steen). Hoewel er geen namen teruggevonden werden van de bewoners, mag men wel, uit combinatie van de archeologische gegevens en de literatuur, aannemen dat het huis werd bewoond door een familie die deel uitmaakte van de kaste van het stadspatriciaat. Aangezien de oudst bekende landheer Ghelnoet Damman is (waarover later meer) en dit een telg is van een erfachtige familie, mag misschien de hypothese vermeld worden dat het mogelijk telgen waren van de familie Damman.

4. Het statuut van de grond

Één van de stappen in het onderzoek naar de geschiedenis van een huis is de raadpleging van de landboeken '*Vrij huis, vrij erf*'. Daar het huis tijdens het archeologisch onderzoek als een middeleeuws Steen, de woning gebouwd op een *hereditas* toebehorend aan een *vir hereditarius*, werd erkend, lag het in de lijn van de verwachtingen dat het huis in één van de boeken '*Vrij huis, vrij erf*' zou worden teruggevonden. Dit was echter niet het geval, wat verwondering opriep. Het gaat hier immers niet om een stedelijk allodium, maar om een stedelijke cijnsgrond. In Gent bestonden er tijdens het Ancien Régime twee soorten grondbezit, namelijk het stedelijk allodium en de stedelijke cijnsgrond. Dit onderscheid werd vastgelegd door prof. G. Des Marez en uitgebreid besproken in zijn publicatie '*Etude sur la propriété foncière dans les villes du*

⁴⁸ *Ibidem*, p. 174.

⁴⁹ J. Decavele e.a., *Gent. Apologie*, p. 380.

⁵⁰ H. Van Werveke, *op. cit.*, p. 46; het conflict tussen Frankrijk en Vlaanderen was echter niet door deze slag beëindigd. Pas in 1305 werd door de vrede van Athis de graaf in zijn gezag hersteld.

moyen-âge et spécialement en Flandre'.⁵¹ De oorsprong van het stedelijk allodium ligt bij de *virii hereditarii*. Bij een stedelijk allodium is één persoon zowel eigenaar van een lapje portusgrond als van het huis dat erop is gebouwd. Deze 'dubbele' eigenaar heeft het volledige eigendomsrecht over de grond en hoeft hierover aan niemand verantwoording af te leggen. Het huis en de grond worden aangeduid als '*huus ende erve*'. Het tegenovergestelde van de term '*huus ende erve*' is de benaming '*huus ende stede*' voor een cijnseigendom. Bij een dergelijk bezit zijn de eigenaars van het huis en de grond niet één en dezelfde persoon. De eigenaar van de grond is de landheer en laat de eigenaar van het huis gebruik maken van zijn grond tegen betaling van een landcijns, een onveranderlijke jaarlijkse huur. De landheer die zowel een particulier persoon, een religieuze instelling als de stad kon zijn, behield het eigendomsrecht op de grond die voor hem een allodiale grond was. Voor de eigenaar van het huis of de landcijnsplichtige was de grond een cijnsgrond waar hij enkel het reële recht op had. De termen waarmee beide situaties worden aangeduid, '*huus ende erve*' en '*huus ende stede*', verliezen in de zestiende eeuw hun specifieke karakter. '*Huus ende erve*' kan nu eveneens een cijnsgrond aanduiden. Om het onderscheid te maken met het stedelijk allodium wordt deze laatste grondsoort voortaan aangeduid met de benaming '*Vrij huis, vrij erf*'.⁵²

In het geval van het huis Nederpolder 4 gaat het niet om een '*Vrij huis, vrij erf*'. In 1388 wordt melding gemaakt van een landcijns van zes lb. par. die rust op het erf. In verband met de landcijns wordt echter ook de term erfelijke rente gebruikt: '*den lantcheyns loopende VI lb. par. tsjaer erflicke [...], de welcke erflicke rente toebehoorende es Ghelnoote den Amman*'.⁵³ In het hoofdstuk over de grondcijns wijdt Des Marez ook een onderdeel aan de verwarring die er bestaat tussen de landcijns en de rente. Vanaf de veertiende eeuw noemt met de grondcijns immers ook dikwijls '*eerflicke rente*'. De eigenlijke rente wordt in Gent dan meestal aangeduid met de term '*eerflicke ende eewelicke rente*'.⁵⁴ In dit geval worden beide termen, rente en cijns, in dezelfde zin, als een synoniem, gebruikt. Men mag er dus van uitgaan dat het hier wel degelijk om een landcijns gaat die Ghelnoet Damman, een particuliere landheer, heeft op de grond waarop het Steen is gebouwd. Wanneer deze landcijns op het erf werd gevestigd en door wie kon niet worden achterhaald. Maar in 1388 behoorde deze toe aan Ghelnoet Damman, zoon van Lieven. In dezelfde bron wordt gewag gemaakt van een achterstallige landcijns van tien jaar, verschuldigd aan net genoemde landheer. Reeds in 1378 moet een landcijns hebben gerust op het erf. In 1390 wordt deze cijns eveneens vermeld en opnieuw in het voordeel

⁵¹ G. Des Marez, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen-âge et spécialement en Flandre*, Gand-Paris, 1898, 392 p.

⁵² *Ibidem*, pp. 2-5 en L. Charles e.a., *Erf, huis en mens*, pp. 47-49.

⁵³ RAG, fonds van de Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 114 v°. De vermelding van beide termen wordt ook nog op volgende folio's in dezelfde bron teruggevonden.

⁵⁴ G. Des Marez, *op. cit.*, pp. 305-306.

van voornoemde Ghelnoet. In de akten van 1388 en 1390 is het echter niet Ghelnoet zelf die de landcijns ontvangt. Zijn nicht Kathelijne sLoooven, een non te Waasmunster, ontvangt deze in zijn plaats. Wegens de achterstallige cijns van tien jaar wordt haar broer, Jan sLoooven en neef van Ghelnoet, in haar plaats ontvanger van de landcijns.⁵⁵ Tussen 1388 en 1390 is een bijhorende rente van 20 s. par. op het erf gevestigd ten voordele van de 'Onser Vrouwe Gulde' van de Sint-Janskerk. De Onze-Lieve-Vrouwgilde of Onze-Lieve-Vrouw op de Rade was één van de twee broederschappen van de Sint-Janskerk. Deze broederschap was de belangrijkste van de Sint-Janskerk, en tevens de belangrijkste Mariabroederschap van Gent, gevestigd in de officiële stadskerk met een prestigieus karakter.⁵⁶ Na 1302 ging de link van een *hereditas* met enkele sociale en politieke privileges verloren. In de veertiende eeuw was het in eigendom hebben van een *hereditas* of een stukje portusgrond niks anders meer dan een teken van fortuin.⁵⁷ Door het bezit van een stukje portusgrond dat in cijns werd uitgegeven, weten we reeds over Ghelnoet Damman en Raas van Vaernewijck dat ze fortuin gehad moeten hebben. Hieronder wordt dieper ingegaan op deze twee persoonlijkheden en de kerkelijke instelling, het klooster van de Rijke Klaren.

4.1 Ghelnoet Damman

Op het einde van de veertiende eeuw behoorde het erf toe aan Ghelnoet Damman en zijn echtgenote Aechte sPapen, dochter van Gillis.⁵⁸ Zoals reeds eerder gezegd kon niet worden achterhaald hoe deze familie het erf in zijn bezit kreeg. In een akte uit de schepenregisters van de Keure van 1401 wordt Ghelnoet Damman, als '*hervachteghe liede in Ghend*' genoemd.⁵⁹ Het monopolie van de erfachtige lieden was dan wel verbroken, maar het statuut was niet verloren gegaan. Onder de erfachtige lieden van de veertiende eeuw wordt de familie Damman genoemd naast de families Borluut, Utenhove, Bette enzovoort.⁶⁰ De titel van erfachtig lid omvat in de veertiende eeuw niet veel meer dan het bezitten van een *hereditas*. De gerechtelijke bevoegdheden die de *virii hereditarii* voor 1300 hadden verworven, behielden ze nog in de volgende periode, zoals Ph. Lardinois uit zijn onderzoek naar de vrijwillige rechtspraak in Gent concludeerde.⁶¹

Onder de door de graaf na 1312 nieuw aangestelde schepenen – die afstammen van de erfachtige lieden en die later tot de poorteriej zullen behoren – bevinden

⁵⁵ RAG, fonds van de Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 114v°-116v°. De termen rente en landcijns worden hier door elkaar gebruikt.

⁵⁶ B. Bouckaert (ed.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent, 2000, pp. 32-33, 70.

⁵⁷ Ph. Lardinois, *art. cit.*, pp. 68 en 71.

⁵⁸ H. Vandensteen, *op. cit.*, Gent, 1981, p. 21.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 579

⁶⁰ Ph. Lardinois, *art. cit.*, p. 69.

⁶¹ *Ibidem*, p. 72.

zich ook leden van de familie Damman.⁶² Gedurende de hele veertiende eeuw, vanaf 1312, zijn onder de Gentse schepenen leden uit deze poortersfamilie te vinden.⁶³ In de laatste decennia van de veertiende eeuw komt de naam Ghelnoet meerdere malen voor. In deze periode leven er twee mannen, allebei schepenen, met dezelfde naam. De ene is zoon van Jan, bij de andere persoon worden er met uitzondering van één vermelding in de voetnoot van 'Lievin Dhamman', geen andere zaken dan zijn naam genoemd.⁶⁴ Waarschijnlijk is deze tweede Ghelnoet onze man, hoewel de kans natuurlijk bestaat dat er ten dien tijde nog een derde persoon met deze naam in het Gentse rondliep. Een argument pro is het niet meer voorkomen van deze Ghelnoet na 1417. V. Despodt vermeldt immers een grafzerk van Ghelloat/Guilliot Damman en zijn vrouw Aechte sPapen. Ghelnoet zou gestorven zijn op 20 september 1418.⁶⁵ Het schepenjaar dat Ghelnoet dus niet meer voorkomt als schepen, is hij gestorven. Ghelnoet beoefende viermaal een schepenambt. In 1386 was hij vierde schepen van Gedele, in 1394 zevende schepen van de Keure en in 1415 en 1417 respectievelijk eerste schepen van de Gedele en de Keure.⁶⁶ W. Blockmans besteedde in zijn artikel 'Het wisselingproces van de Gentse schepenen tijdens de vijftiende eeuw' aandacht aan het carrièrepatroon van de Gentse schepenen.⁶⁷ De politieke loopbaan van Ghelnoet Damman loopt in grote lijnen gelijk met het verloop dat Blockmans beschrijft. Gemiddeld oefende men 3,3 functies uit binnen het stadsbestuur. Ghelnoet oefende er vier uit en bevindt zich dus iets boven het gemiddelde. De vele eenjarige ambtstermijnen trekken het gemiddelde uiteraard naar beneden. Een politieke loopbaan vangt aan bij de lagere rangen van de schepenbanken. Daarenboven geniet de schepenbank van de Keure een voorrang op die van de Gedele. Het is bij deze tweede schepenbank dat de meeste carrières starten. Binnen de schepenbank is er eveneens een rangorde. Men bekleedt eerst de lagere schepenzetels vooraleer door te stromen naar de hogere. Vanuit een lage schepenzetel in de

⁶² P. Rogh , 'Het Gentsche stadsbestuur van 1302 tot 1345. En het een en ander betreffende het Gentsche stadspatriciaat', *HMGOG*, nieuwe reeks, 1(1949), p. 140.

⁶³ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 1, passim.

⁶⁴ *Ibidem*

⁶⁵ V. Despodt, "Dat du best, was ic ende wat ic bem, dat sal tu werden...": *Gentse grafmonumenten en grafschriften tot het einde van de Calvinistische Republiek (1584)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 2001, deel 3, repertorium nr. 1.4/006.

⁶⁶ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 1, passim; In 1412 en 1423 wordt ook nog een 's herenkieser Ghelloat Damman vermeld. Als het om een andere schrijfwijze van de naam Ghelnoet gaat, zou het hier eventueel ook om de bewoners van het huis kunnen gaan. Het zou echter ook kunnen van niet. In het geval dat dit het geval zou zijn, gaat de redenering omtrent de sterfdatum natuurlijk niet op en zou deze man niet de Ghelnoet zijn waarover het gaat. Maar gezien enkel in deze gevallen de naam 'Ghelloat' wordt geschreven en in de andere gevallen 'Ghelnoet', ga ik er van uit dat het hier om twee verschillende personen gaat.

⁶⁷ W. Blockmans, 'Het wisselingproces van de Gentse schepenen tijdens de vijftiende eeuw', in: *HMGOG*, 41 (1987), pp. 75-96

Gedele kan men opklimmen tot een lage in de Keure. Via een tussenstap in de schepenbank van de Keure kunnen sommige personen opklimmen tot een topfunctie. Eens men aan de top is, blijft men daar tot aan het einde van zijn politieke carrière die gemiddeld tien jaar duurt.⁶⁸ Ook op het gebied van de totale carrière duurt zit Ghelnoet ver boven het gemiddelde. De eerste zetel die Ghelnoet bekleedde was de vierde in de schepenbank van de Gedele. Dit is conform de rangorde tussen de schepenbanken onderling. Vervolgens kon hij opklimmen tot de schepenbank van de Keure, zij het wel in een lagere rang (namelijk de zevende). Zonder tussenstap klom hij vervolgens op tot voorschepen. Eerst van de Gedele, daarna van de Keure. De carrière van Ghelnoet Damman volgt de rangorde tussen beide schepenbanken. Maar in het opklimmen naar de hoogste positie slaat hij wel enkele schepenambten over. Hij doet er echter wel een lange tijd over voor hij tot eerste schepen verkozen wordt.

Globaal kan, op basis van de beschikbare literatuur, worden aangenomen dat de familie Damman tot de poorters van de stad Gent behoorde.⁶⁹ De poorters van Gent waren de elite van de stad, de burgers bij uitstek. Sommigen van hen stamden af van het vroegere patriciaat of de erfachtige lieden, hoewel ook nieuwe families tot de poorterie konden opklimmen. Deze nieuwelingen waren rijk geworden ambachtslieden, grafelijke ambtenaren of financiers. In tegenstelling tot hun voorgangers hadden de poorters weinig belangstelling voor de handel. Deze aanzienlijken leefden vooral van de opbrengsten van hun gronden of renten, stonden in dienst van de graaf of verdienden hun brood door financiële activiteiten.⁷⁰ Ook de poorterie zocht verwantschap met adellijke geslachten. Naast de aristocratisering van de stedelijke elites was er eveneens een omgekeerde tendens waar te nemen waarbij de adel toenadering zocht tot de hoge burgerij (cfr. infra).⁷¹ De in dit onderdeel beschreven familiale en persoonlijke eigenschappen van Ghelnoet Damman zijn reeds een teken van zijn rijkdom en het aanzien en het prestige dat hij bij de stadsbevolking moet genoten hebben.

4.2 Raas van Vaernewijk

Uit een akte van de schepenregisters van de Keure uit 1401 blijkt dat Ghelnoet Damman aan Raesen van Varnewyc een erfrente van zes lb. par., verzekerd op het huis en erf '[...] staende ende liggende up Hoghe poert naest Symoens huus van der Zickelen dat men eedt de Cleine Sickele[...]', heeft verkocht, elk

⁶⁸ *Ibidem*, passim

⁶⁹ Ph. Lardinois, *art. cit.*, pp. 69; P. Rogghé, 'Het Gentse stadsbestuur van 1302 tot 1345', pp. 140 en 145; G. Dechateau, *De Gentse gegoede lieden in de veertiende en vijftiende eeuw en vooral tussen 1350 en 1453* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1961, pp. 59-60.

⁷⁰ H. Van Werveke, *op. cit.*, pp. 49-50.

⁷¹ J. Dumolyn en F. Van Tricht, 'De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge*, 137 (2000), p. 31.

jaar te betalen op 15 maart.⁷² In deze akte wordt duidelijk vermeld dat het om een erfrente gaat, van een cijns wordt niet gesproken. Maar aangezien Raas hetzelfde bedrag als erfrente koopt als Ghelnoet een landcijns bezat, deze zelfde rente door Raas aan het klooster van de Rijke Klaren wordt verkocht en uit een document van het klooster blijkt dat deze het erf bezit, kan worden geconcludeerd dat bovenvermelde personen en instelling eigenaars waren van het erf.

Raas van Vaernewijck is getrouwd met Catherine Huughsoens. Van Raas van Vaernewijck en zijn 'wettelic wiif' is een beschrijving van de grafzerk en het grafschrift voorhanden. Deze bewoners van het huis te Nederpolder 4 stierven respectievelijk in 1422 en 1420. Het grafschrift luidt als volgt: '*Hier licht Raesen van Vaernewyck, obiit 1422 den 5 wedemaent; ende joncvrouwe Cathelyne Huchsoens, obiit 1420 den 22 april.*'⁷³ In de akten van de schepenregisters van de Keure wordt Raas op het einde van de veertiende eeuw eveneens als een erfachtig lid genoemd, als de uitvoerend van de gerechtelijke bevoegdheden van zijn voorgangers, de vrijwillige rechtspraak. In het schepenregister van de Keure van 1398-1399 wordt Raas van Vaernewijck vier maal als vinder van de Sint-Niklaasparochie genoemd.⁷⁴ De familie van Vaernewijck staat bekend als een adellijk geslacht.⁷⁵ Maar ook binnen de adelstand is een sociale differentiatie waar te nemen. Één daarvan is het onderscheid tussen de hoge en de lage adel. De van Vaernewijcks behoorden tot de lage adel⁷⁶. Volgens De Win is de lagere adel aanwezig in het leger, vorstelijke raden, de kanselarij, het hof, de lokale magistratuur, beoefenen ze diplomatieke en lokale functies, en zijn ze in dienst van de hoge adel. Dezelfde historicus wijst er eveneens op dat er echter geen sluitende criteria kunnen gevonden worden om een familie binnen de sociale differentiatie van de adel te situeren.⁷⁷ Het tot de adel behoren is afhankelijk van sociale consensus. Indicatoren van adellijke status zijn onder andere de uitdrukkelijke vermelding van adeldom, het dragen van de riddertitel en een adellijke benaming, leenbezit, huwelijksnetwerken, etc.⁷⁸ De familie van Vaernewijck bezat een leen van

⁷² E. De Ghellinck Vaernewijck, *Chartres et documents concernant la famille van Vaernewijck*, Gent, 1899-1919, deel 2, p. 61.

⁷³ V. Despodt, *op. cit.*, nr. 2.6./018.

⁷⁴ E. De Ghellinck Vaernewijck, *op. cit.*, deel 1, passim.

⁷⁵ J. Dumolyn en F. Van Tricht, *art. cit.* p. 28.

⁷⁶ A. J. Brand, *Patronen, politici, patriciërs. Een onderzoek naar de kenmerken van de stedelijke bovenlaag aan de hand van een Gentse en een Leidse familie uit respectievelijk de veertiende en vijftiende eeuw*, (doctoraalscriptie aan de universiteit van Leiden), Gent, 1985, p. 52.

⁷⁷ J. Dumolyn en F. Van Tricht, *art. cit.*, p. 4.

⁷⁸ F. Buylaert, J. Dumolyn, E. Balthau, P. Donche en H. Douchamps (eds.), 'De adel ingelijst. Zes "adelslijsten" voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw,' *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 173 (2007), pp. 47-54.

de graaf van 22 bunder groot dat zich uitstreckte van de parochie Ekkergem tot in Wondelgem.⁷⁹ In de late dertiende eeuw breidde de stad zijn gebied en jurisdictie uit, maar de leenheerlijkheid van de van Vaernewijcks werd hierbij niet geannexeerd. Toch verwerft deze adellijke familie in de veertiende eeuw een aanzienlijk bezit in de stad.⁸⁰ Dit gegeven sluit nauw aan bij de trend in de veertiende eeuw waarbij de adel naar de steden trekt. Reden hiervoor kan de aantrekkingskracht van de luxe, de cultuur en de politieke en intellectuele mogelijkheden van de laatmiddeleeuwse stad zijn, alsook de verarming van de adel en de onmogelijkheid om op het platteland een stenen kasteel te bouwen. Deze edelen vestigden zich in de huizen in de duurere wijken van Gent. De stap die de adel in de richting van de burgerij zet is echter beperkt in vergelijking met de adellijke aspiratie van de stedelijke burgerij. Ondanks deze twee trends blijven beide groepen toch twee onderscheidbare klassen waarbij de adel de klasse met het meeste sociale prestige blijft.⁸¹

Leden van de familie van Vaernewijck zetelden in Gent in de schepenbank, bekleedden de functie van hoofdman, stonden in dienst van de graaf, waren economisch onafhankelijk. De familie had een hoog aanzien verkregen in de stad door de politieke carrière van enkele familieleden. De familie van Vaernewijck wordt door P. Rogghé ook als een poortersfamilie vermeld. Bij de aanvang van de Bourgondische periode zijn de Vlaamse poorters en adel echter zo geëvolueerd dat er geen duidelijke scheidingslijn meer is tussen beide sociale groepen.⁸² Binnen de familie hadden zich verschillende takken gevormd met een eigen status. Een tak van de familie bevond zich binnen de top van de bovenlaag van de stadsbevolking. Raas van Vaernewijck die geen politiek ambt bekleedde maar 'slechts' vinder van de Sint-Niklaasparochie was, bevond zich in de lagere regionen van de familie. Hoewel hij nog steeds tot de bovenlaag van de stadsbevolking kan beschouwd worden. Dit wordt eveneens geïllustreerd door de portusgrond die hij bezat en de straat waarin deze gelegen was.

4.3 Klooster van de Rijke Klaren te Gentbrugge

Als ontvanger en in het voordeel van het klooster van 'sente Claren by Ghend' kocht Luke van den Putte in het najaar van 1405 een erfrente van zes lb. par. per jaar van Raas van Vaernewijck.⁸³ In dit jaar komen de Rijke Klaren te Gentbrugge in het bezit van het erf waarop het huis is gebouwd. Het erf is nu

⁷⁹ A. J. Brand, *op. cit.*, pp. 41-42.

⁸⁰ D. Nicholas, *Town and Countryside: Social, Economic, and Political Tensions in Fourteenth-Century Flanders*, Brugge, 1971, p. 254, A.J. Brand, *op. cit.*, p. 54: de eerste vermelding van stedelijk bezit van de familie van Vaernewijck dateert van 1350.

⁸¹ J. Dumolyn en F. Van Tricht, *art. cit.*, pp. 29-31.

⁸² M. Boone, 'Elites urbaines, noblesse d'état: bourgeois et nobles dans la société des Pays-Bas Bourguignons 'principalement en Flandre et en Brabant', in: J. Paviot (ed.), *Liber Amicorum Raphael De Smedt*. Leuven, 2001, p. 68 en 70.

⁸³ E. De Ghellinck Vaernewijck, *op. cit.*, deel 1, p. 61.

bezet met een landcijs ten voordele van het klooster. De Clarissen of volgelingen van Clara van Assisi zijn de vrouwelijke bedelorde van de Franciscanen. De eerste Klaren die zich ten zuiden van Gent vestigden, waren Arme Klaren en leefden volgens het armoede-ideaal. In 1261 versoepelde paus Urbanus IV deze regel: de Rijke Klaren mochten hierdoor beschikken over bezittingen, zoals gronden en renten, om in hun levensonderhoud te voorzien. In 1284-1285 werd begonnen aan de bouw van een nieuw klooster in een bocht van de Schelde te Gentbrugge. In 1576, tijdens de periode van de godsdiensttroebelen (tweede helft van de zestiende eeuw), verhuisden de zusters naar het centrum van de stad.⁸⁴

5. Eigenaars van het huis tot 1546

In de veertiende eeuw was het bezitten van een *hereditas* en een Steen niet meer voorbehouden voor het patriciaat. Al wie fortuin bezat kon zich een stuk portusgrond en/of een Steen aanschaffen. Net zoals voor de grondbezitters het hebben van een *hereditas* een bepaalde sociale status weerspiegelde, is het in eigendom hebben van een Steen dit ook. M. Boone wijst in het kader van de Gentse methode voor huizenonderzoek op de link tussen de geschiedenis van een huis en de sociale geschiedenis. Een woning geldt als een ideale verklikker van de sociale status of het streven naar een bepaalde status van de bewoner of eigenaar. Via zijn woning kan de plaats van een individu in de stad worden achterhaald.⁸⁵

5.1 Oudste bekende eigenaar

In 1369 werd de oudste bekende bewoner van het bestudeerde huis in de Nederpolder teruggevonden. In 1369 kocht Symoen vander Sickelen het huis de Kleine Sikkel van Jan van den Putte, de echtgenoot van Geertrud van Leins. De ligging van de Kleine Sikkel wordt beschreven als volgt: '*staende ende lighende up de Hoghe Port, naest den huus dat toebehoord Jacoppe van West, den jonghen, jeghen over den huus dat men eedt de Pellicaen*'.⁸⁶ Naast de Kleine Sikkel woonde zodoende Jacob van West die samen met Mergriet de Cleerc, zijn echtgenote, twee kinderen had⁸⁷. Wanneer Mergriet in 1374 sterft, wordt een staat van goed opgemaakt. Onder de onroerende bezittingen bevindt zich een huis op de Hoogpoort. Het gaat echter om het huis '*den*

⁸⁴ P. Steurbaut, 'Rijke Klaren in Gentbrugge, Gent', in: *Erfgoedmemo*, nr. 4, 2003, pp. 2-3; M. De Bleecker en W. Patoor, *Gentbrugge: 8 eeuwen geschiedenis*, Gentbrugge, 1993, pp. 29-32; W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 2002, pp. 196-197; L. Milis, 'De middeleeuwse grootstad', in: J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie*, pp. 76-77.

⁸⁵ M. Boone, 'Stadsarcheologie, bouwgeschiedenis', p. 40.

⁸⁶ SAG, Oud Archief (OA), reeks 301, nr. 3, f° 46 v°.

⁸⁷ SAG, OA, reeks 330, nr. 5, f° 275; Mergriete de Cleerc of scleerx.

NEDERPOLDER 4, GENT

*Nieuwen Hane*⁸⁸, gelegen in de Midden-Hoogpoort die reikte van aan de Paradeplaats of Botermarkt tot aan het betreffende huis vanwaar de Neder-Hoogpoort begon.⁸⁹ Wanneer Jacob enkele jaren later in 1377 overlijdt, bezit hij nog steeds dit huis.⁹⁰ Tussen 1369 en 1374 moet het gezin van West het huis op de Hoogpoort naast dat van Symoen vander Sickelen van de hand gedaan hebben.

Jacob van West bekleedde tussen 1346 en 1370 vier schepenzetels in Gent. Driemaal bezat hij een zetel in de schepenbank van de Keure, de zevende in 1346, de vijfde in 1359 en 1370. In 1363 was hij de derde schepen van de schepenbank van Gedele.⁹¹ Leden van de familie van West zijn ook in de eerste helft van de veertiende eeuw onder de Gentse schepenen te vinden. Reeds in 1302 is Jan van West zesde schepen van de Keure. Na hem volgen nog Willem en Michiel van West.⁹² Jacob is de laatste van West die voorkomt als Gentse schepen. De Gentse schepenbanken kregen in de tweede helft van de veertiende eeuw een vaste samenstelling. De periode hieraan voorafgaand werd gekenmerkt door steeds veranderende verhoudingen binnen het stadsbestuur. Conflicten tussen de vollers en de wevers en tussen de stad en de graaf waren in vele gevallen de aanleiding voor deze veranderingen. De vergelijking tussen de data waarop Jacob van West een schepenambt bekleedde en de veranderende samenstelling van de schepenbank in acht nemend, zou men kunnen aannemen dat Jacob van West eventueel tot het lid van de wevers zou behoord hebben.⁹³ In 1346 bezat hij voor het eerst een schepenzetel terwijl hij na een tussenperiode van dertien jaar in 1359 zijn tweede schepenambt vervulde. Niet toevallig na een periode waarin de wevers uit het stadsbestuur werden gesloten. Na 1302 zijn echter zowel de poorters als de ambachtslieden die een schepenambt bekleden allen welstellend, het zijn enkel de kapitaal-krachten die in het bestuur zetelen.⁹⁴

Sinds 1359-1360 is het bestudeerde huis een leen van de Oudburg, het grafelijke leenhof te Gent (cfr. infra). Het jaar waarin Jacob van West in het bezit kwam van het huis kan dus vervroegd worden van 1369 tot 1360. Het bezitten van een grafelijk leen en een schepenambt zijn tekenen van de welvaart en het aanzien van de eigenaar, Jacob van West. Het feit dat hij woonachtig was in

⁸⁸ L. Wynant, *Regesten van de Gentse staten van goed. Eerste reeks 1349-1400*, II 1371-1400, Brussel, 1985, nr. 2383

⁸⁹ F. De Potter, *op. cit.*, 2, p. 58.

⁹⁰ L. Wynant, *op. cit.*, nr. 2725.

⁹¹ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel I, passim.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Met een uitzondering van een schepenambt in 1321 en 1324 van Michiel van West, bekleedden de andere van Wests in de eerste helft van de veertiende eeuw eveneens een schepenambt wanneer de wevers deelnemen aan het stadsbestuur. Tussen 1324 en 1344 wordt er geen enkele van West als schepen vermeld.

⁹⁴ P. Rogghé, 'Het Gentse stadsbestuur', pp. 156 en 161.

één van de welvarendste wijken van de stad zal zijn status en aanzien in elk geval geen kwaad gedaan hebben. In de veertiende eeuw is de Hoogpoort nog steeds één van de meest aristocratische straten van Gent en in het zuiden ervan, in de omgeving van de Zandberg, woonden enkele welvarende drapiers. Daarenboven telt de wijk een hoge concentratie schepenen.⁹⁵ Evenredig met de professionele status van de bewoners van de Hoogpoort is de waarde van de huizen waarin ze wonen.⁹⁶

5.2 Familie de Maegh

Van Jacob van West gaat het huis over op Lieven de Maegh. In 1388 is Lieven de Maegh nog vijf lb. gr. tourn. verschuldigd aan Ghelnoet Damman van een achterstallige landcijs over tien jaar. Omwille van de schulden van Lieven de Maegh werd het huis in dit jaar gepand ten voordele van Jan sLooven, de neef van de reeds genoemde Ghelnoet. Na de nodige betalingen, de verkoopsom van 30 lb. gr. tourn., de achterstallige vijf lb. en zes lb. van de landcijs, komen Lieven de Maegh en zijn vrouw Mergriet Gommaerts wettelijk in het bezit van het huis te Nederpolder 4.⁹⁷ Lieven de Maegh bekleedde in de tweede helft van de veertiende eeuw verschillende schepenzetels.⁹⁸ Tussen 1365 en 1403 bezat hij 10 schepenzetels, wat ver boven het gemiddelde van 3,3 ligt. Ook de duur van zijn carrière overstijgt de gemiddelde loopbaan van 10,37 jaar overduidelijk.⁹⁹ Lieven de Maegh begon zijn carrière in 1365 op de achtste plaats in de schepenbank van de Gedele. In 1367 is hij reeds opgeklimmen tot de dertiende zetel in de Keure. Via de vijfde plaats bij de Keure (1374) klimt hij op tot de hoogste positie die hij binnen de schepenbanken kan bekleden als lid van de weverij, namelijk de tweede of de derde plaats. Achtereenvolgens is hij tweede schepen van de Gedele in 1377 en 1383; in 1386, 1389, 1393, 1396 en 1399 is hij respectievelijk tweede, tweemaal derde, vijfde en derde schepen van de Keure. Zijn laatste schepenzetel bekleedt hij in 1403: de tweede plaats in de schepenbank van de Gedele.¹⁰⁰ Tijdens zijn politieke carrière als schepen bezit Lieven de Maegh het huis. De de Maeghs, een vooraanstaande familie in Gent, leverden in deze eeuw politieke ambtenaren voor het lid van de weverij.¹⁰¹ Ook de broer van Lieven, Laureins, bezat in deze periode enkele schepenzetels in de schepenbank van de Keure of de Gedele. Laureins werd in 1385 en 1397 tweemaal tot deken van de wevers verkozen.¹⁰²

⁹⁵ D. Nicholas, *The metamorphosis of a Medieval City*, pp. 80-81.

⁹⁶ *Ibidem*, pp. 97-98.

⁹⁷ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 114 v°- 115 v°.

⁹⁸ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 1, passim.

⁹⁹ W. Blockmans, *art. cit.*, pp. 79-79.

¹⁰⁰ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 1, pasim.

¹⁰¹ M. Boone, 'Laureins de Maegh', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, deel 13, 1990, k. 516.

¹⁰² P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 1, passim.

Lieven de Maegh en zijn echtgenote bleven echter kinderloos en bij zijn overlijden in 1406 erfde Laureins, de zoon van zijn broer Laureins zijn enorme vermogen.¹⁰³ Laureins de Maegh verkocht het huis in de Nederpolder/Hoogpoort in 1407.¹⁰⁴ Het huis behoorde waarschijnlijk tot de erfenis van Lieven de Maegh. Gezien de korte tijdspanne tussen het erven van het huis en de verkoop ervan door Laureins, lag het niet in zijn bedoeling een huis op de Hoogpoort te bezitten. Laureins de Maegh ging met zijn carrière niet de politieke kant op zoals zijn vader en oom, maar koos voor een geestelijke loopbaan. Hij is priester en sinds 1389, waarschijnlijk door tussenkomst van Filips de Stoute, kanunnik van het Sint-Veerlekapittel. Bij zijn overlijden in 1416 is Laureins deken van deze collegiale en grafelijke kerk nabij het Gravensteen. Op het einde van zijn leven was hij, naast deken van Sint-Veerle eveneens deken van de christenheid.¹⁰⁵ De parochiekerken werden geleid door parochiepapen. De parochiepapen van de zes parochies van Gent werden op hun beurt geleid door een deken van de christenheid die ofwel zelf parochiepape was of kanunnik. Hij werd aangesteld door de bisschop.¹⁰⁶ Op het einde van zijn leven bevond Laureins de Maegh zich op het toppunt van zijn kerkelijke loopbaan als deken van het kapittel van Sint-Veerle en van de christenheid, lokale kerkelijke topambten. Ondanks de snelle verkoop van het Steen in de Hoogpoort is het bezit ervan toch een teken van zijn persoonlijk fortuin.

Volgens P. Rogghé maakte de Gentse geestelijkheid in de veertiende en vijftiende eeuw een crisisperiode door die werd gekenmerkt door tal van misbruiken. De institutionele crisis van de kerk en het Westers Schisma sinds 1378 hebben eveneens invloed gehad op het religieuze en maatschappelijke leven van de geestelijken. Één van de mistoestanden die in deze periode opduikt, is het huwelijk dat vele geestelijken aangaan of de minnaressen die ze er op na houden.¹⁰⁷ Ook Laureins had een concubine, de rijke Mergriete de Brune waarmee hij samen een zoon kreeg, eveneens Laureins geheten. Deze derde Laureins de Maegh schopt het, hoewel hij wees en een bastaard is, tot financieel ambtenaar van de Bourgondische hertogen. Achtereenvolgens is hij baljuw-ontvanger, secretaris van de hertog, raadsheer en algemeen ontvanger van Artesië en Mechelen.¹⁰⁸

Van 1360 tot 1406 werd het huis bewoond door schepenen die tot het lid van de weverij behoorden, Jacob van West en Lieven de Maegh. Deze nieuwe

¹⁰³ F. De Potter, *op. cit.*

¹⁰⁴ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 115 v°.

¹⁰⁵ M. Boone, 'Laureins de Maegh', klm. 516.

¹⁰⁶ P. Rogghé, 'Gent in de XIVe en XVe eeuw. De geestelijkheid en haar tijd', *Appeltjes van het Meetjesland*, 24 (1973), pp. 110-111.

¹⁰⁷ P. Rogghé, 'De geestelijkheid en haar tijd', passim en M. Carlier, *De sociale positie van de bastaard in het laat-middeleeuwse Vlaanderen* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1986, pp. 156-157.

¹⁰⁸ M. Boone, 'Laureins de Maegh', klm. 516.

rijken hadden blijkbaar van de situatie na 1302 geprofiteerd om zich een prestigieus Steen aan te schaffen. Aangezien Laureins de Maegh het huis dat hij van zijn oom erfde al snel verkocht, kan hij echter niet als een persoon worden beschouwd die het karakter van het huis mee bepaald heeft.

5.3 Jan van Caneghem

De volgende verkoopakte die wordt teruggevonden, vermeldt enkel de verkoop 'van alle de husinghen met allen den ghelaghen van voren tot achterste staende naest Symoens van der Sickelen in de strate die men noemt de Hooghpoort' in 1407. Er wordt expliciet vermeld dat het erf niet toebehoort aan de kopers van het huis: 'up de erve nu toebehoorende die van Sente Claren ende Onser Vrouwen Ghulde van Sente Jans kercke in Ghendt'. Laureins verkoopt het huis aan Janne van Caneghem voor de som van 32 lb. gr. tourn.¹⁰⁹ In het 'Memorieboek der stad Ghent' wordt ene Jan van Caneghem in 1402 als schepen genoemd. Hij bezit de negende zetel in de schepenbank van de Gedele.¹¹⁰ Geen andere persoon met de naam van Caneghem komt voor in de schepenlijsten van de veertiende en vijftiende eeuw. Jan van Caneghem was slechts eenmaal schepen. In de vijftiende eeuw beoefende één derde van de Gentse schepenen slechts één termijn het ambt van schepen. In deze periode werd het Gentse stadsbestuur gekenmerkt door een hoog mutatie ritme: ieder jaar waren een kwart van de schepenen nieuwelingen. Ook de plaats en de bank die Jan van Caneghem bekleedde is typerend. Op de vier laagste plaatsen van de schepenbank van de Gedele werd een politieke loopbaan gestart. Daarenboven werd in dezelfde schepenbank, op de laagste plaatsen, een hoger aantal eenmalige deelnemers vastgesteld dan in die van de Keure.¹¹¹ Wat Jan van Caneghem deed op het moment dat hij het huis aankocht werd niet ontdekt, maar hij moet wel over een aanzienlijk kapitaal beschikt hebben daar hij de mogelijkheid had het huis te kopen. Hij behoorde op grond van het bovengaande waarschijnlijk tot de lagere rangen van de Gentse bovenlaag.

5.4 Clays de Crane en Jan van der Zijpe

F. van den Bemden vermeldt in 'Rues et fonds bâtis' de verkoop van een huis naast de Kleine Sikkeldoor door Jan vander Zijpe aan Clays de Crane voor een som van 36 lb. gr. De originele akte zou volgens Van den Bemden tweemaal in de registers van de Keure vermeld worden: een keer in het schepenjaar 1413-1414 (12 juni 1413) en een andere keer in het jaar 1414-1415 (22 juni 1415).¹¹² Beide akten werden echter niet teruggevonden in de schepenregisters. Een renteboek van het klooster van de Rijke Klaren vermeldt beide eigenaars ech-

¹⁰⁹ M. Gevaert, *op. cit.*, p. 99, nr. 713 en RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 115v°.

¹¹⁰ P. C. Van Der Meersch, *op. cit.*, p. 137.

¹¹¹ W. Blockmans, *art. cit.*, passim.

¹¹² UG, Hs. Nr. 2484, F. Vandembenden, *Rues et fonds bâtis*, deel 3, f° 134.

ter in omgekeerde volgorde, Clays de Crane verkoopt het huis aan Jan vander Zijpe.¹¹³ Van een precieze datum van overdracht wordt niks gezegd.

Volgens het 'Memorieboek' is Clays de Crane in 1428 zevende schepen van Gedele.¹¹⁴ Zijn politieke loopbaan was blijkbaar van korte duur. V. Fris vernoemt Clays de Crane en de familie de Crane als zijnde een patriciërsfamilie. Clays noemt hij echter een patriciër op basis van de zevende plaats die hij bekleedt in de schepenbank.¹¹⁵ Clays de Crane verkoopt het huis aan Jan vander Zijpe. Het artikel '*L'affaire Jean van der Zijpe*' wijst er op dat er in de eerste helft van de zestiende eeuw twee personen met de naam Jan vander Zijpe in Gent leven. De ene Jan is baljuw van Gent van 1437 tot 1444 en raadsheer van de graaf van Vlaanderen en wordt in 1448 uit Gent verbannen.¹¹⁶ De schepen Jan vander Zijpe die in het 'Memorieboek' wordt teruggevonden, is tevens deze persoon. Gezien het tijdstip waarop Jan vander Zijpe het huis bezit, gaat het hier niet om deze Jan vander Zijpe, maar om de oom of de neef van de eerstgenoemde Jan zijn vader. Deze Jan vander Zijpe start zijn carrière veel vroeger. In 1390 is hij onderbaljuw van Gent.¹¹⁷ Een baljuw van een kasselrij, zoals Gent, wordt in de uitoefening van zijn ambt bijgestaan door een onderbaljuw die dezelfde ambtsverplichtingen heeft als de kasselrijbaljuw, maar niet van dezelfde voordelen geniet. De onderbaljuw wordt aangesteld en ontslagen door de hoofdbaljuw van de kasselrij en is dus volledig afhankelijk van hem.¹¹⁸ Het ambt van onderbaljuw geldt meestal als de start van een carrière als gerechtelijk ambtenaar.¹¹⁹ In 1393 wordt Jan vander Zijpe gepromoveerd tot baljuw van de Oudburg en het ambacht van Zomergem, een functie die hij vervult tot 1400.¹²⁰ Van 1399 tot ten laatste 1414 is hij een eerste maal baljuw van Waas; van 1423 tot 1424 bekleedt hij een tweede keer dit ambt.¹²¹ Jan vander Zijpe was een eerste maal baljuw van Waas tot 1414. Omstreeks 1414-1415 kocht hij het huis op de Nederpolder. Beide data zouden er op kunnen wijzen dat, nadat hij zijn ambt als baljuw van Waas had neergelegd, hij terug naar Gent getrokken is. In 1423 bekleedde hij opnieuw het ambt

¹¹³ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 116.

¹¹⁴ P. C. Van Der Meersch, *op. cit.*, p. 185.

¹¹⁵ V. Fris, 'Notes pour servir à l'histoire du patriciat gantois', *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, IX, 1909, p. 298. De eerste, vierde en zevende plaats van beide schepenbanken zouden zijn voorbehouden voor patriciërs.

¹¹⁶ S. Dauchy, 'L'affaire Jean van der Zijpe (1448), ou les mésaventures gantoises d'un juriste au service du prince', *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes*, 40 (2000), pp. 69-78.

¹¹⁷ F. De Potter, *op. cit.*, deel I, p. 597.

¹¹⁸ J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, p. 197.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 198.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 369.

¹²¹ S. Dauchy, *art. cit.*, p. 74.

van baljuw van Waas waardoor hij zich opnieuw in dit ambtsgebied moest gaan vestigen. De baljuw was immers verplicht zijn ambt persoonlijk uit te oefenen en in het ambtsgebied te verblijven waar hij het baljuwschap uitoefende.¹²² Het is niet noodzakelijk dat hij het huis in de Nederpolder direct heeft verkocht nadat hij opnieuw tot baljuw was benoemd, maar geheel onmogelijk is het niet.

5.5 Familie Boreel

In vergelijking met de eerste helft van de vijftiende eeuw is de tweede helft voor het huis een rustige periode op het gebied van eigendomsoverdracht. Het huis gaat over van Janne vander Zijpe op Rufelaert Boreel¹²³, de eerste van drie generaties van de familie Boreel die het huis de volgende decennia zullen bewonen. Rufelaert was getrouwd met Pieronele Ineschale. Zij hadden samen twee kinderen: Jooris en Marie Boreel. Marie trouwde met Jan vande Crane, baljuw van Ieper.¹²⁴ Wanneer Rufelaert het huis precies kocht, is niet gekend, maar in een akte uit 1443 wordt het huis beschreven als de plaats waar '*wijlen Rufelaert langhen termijn van jaren innen plach te woenene*'.¹²⁵ Tijdens de periode dat Rufelaert Boreel het huis bezat, was er een conflict over de eigendom van het huis met Jacob Bolloc. Dit conflict handelde over het statuut van het huis en wordt in het onderdeel over het statuut van het huis verder behandeld. Er kan reeds vermeld worden dat ondanks dit conflict Rufelaert in het bezit van het huis bleef.

In 1443 sterft Rufelaert Boreel. Volgens V. Despodt zou de vloerzerk zich in de Sint-Baafskathedraal bevinden. Ook zijn echtgenote, Pieronele Ineschale of Peronne Seneschael ligt hier begraven. Zij zou gestorven zijn in 1438, maar in 1443 wordt ze nog vermeld als erfgenaam van haar man, Rufelaert.¹²⁶ In de staat van goed van Rufelaert wordt het huis op de Hoogpoort bij de Kleine Sikkel vernoemd. Uit latere akten blijkt dat zijn zoon Jooris het huis later bewoonde. Hij wordt in 1459 en 1473-1474 als eigenaar van het huis naast de Kleine Sikkel genoemd.¹²⁷ In 1486 is Jooris reeds overleden in het huis op de Hoogpoort. Tijdens zijn leven had hij samen met zijn vrouw Katheline vander Wijct het huis aan zijn zoon Jacob geschonken als huwelijksgift. Jacob was echter niet de oudste zoon van Jooris en Katheline.¹²⁸ Volgens het leenerfrecht was het huis de rechtmatige eigendom van de oudste zoon, Jooris, en niet van

¹²² J. Van Rompaey, *op. cit.*, pp. 159.

¹²³ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 116 v°; De naam van deze familie komt voor in verschillende varianten: Boreel, Bureel of Boureel.

¹²⁴ SAG, OA, reeks 330, nr. 23, f° 93.

¹²⁵ SAG, OA, Reeks 301, nr. 37, f° 65.

¹²⁶ V. Despodt, *op. cit.*, bijlagen pp. 44 en repertorium nr. 1.3/019 en SAG, OA, reeks 330, nr. 23, f° 93.

¹²⁷ SAG, OA, reeks 301, schepenzaar 1459-60, f° 66, en SAG, OA, reeks 330, schepenzaar 1473-1474, uit: UG, F. Vanden Bemden, Rues et fonds bâtis, Hs. Nr. 2484, deel 3, f° 132-133.

¹²⁸ SAG, OA, reeks 301, nr. 58, f° 143 v°.

Jacob hoewel hij dit als huwelijksgift had verkregen. Het is vooral in het leen-erfrecht (het huis is een leen van de Oudburg) dat het recht van de oudste, nog in leven zijnde zoon sterk geëerbiedigd en beschermd wordt. Aan hem wordt in sommige gevallen de volledige nalatenschap toebedeeld of toch zeker een groter deel dan de andere erfgenamen.¹²⁹ Om deze situatie uit te klaren begaven beide broers zich in april 1486 naar de schepenbank van de Keure. Jooris Boreel doet afstand van zijn recht als oudste zoon. Hierdoor behoudt Jacob Boreel het huis. Er staan hier echter wel enkele voorwaarden tegenover. Jacob moet gedurende zijn hele leven een lijfrente betalen aan zijn broer Jooris. Het gaat om een lijfrente van drie lb. gr. per jaar die op twee tijdstippen moet worden betaald en op het huis is gevestigd. Wanneer Jacob deze lijfrente niet nakomt komt het huis in handen van Jooris. Zolang de lijfrente loopt, dus eigenlijk zolang Jooris leeft, mogen geen andere lasten op het huis worden gevestigd. Daarenboven heeft Jacob toestemming gegeven aan Jooris voor het gebruik van enkele kamers in het huis zonder daarvoor huur of een rente te moeten betalen. Deze ruimten mogen door Jooris niet worden verhuurd zonder toestemming van Jacob. Jooris moet deze zelf bewonen. Alle lasten die op het huis wegen, moeten door Jacob Boreel worden nagekomen.¹³⁰ Vanaf 1486 heeft het huis twee bewoners en hun familie, Jooris en Jacob. Enkel Jacob Boreel is de eigenaar van de woning. In 1504 wordt Jacob nog als eigenaar van het huis vermeld in het leenboek van de Oudburg. In 1508 is het echter reeds bewoond door Clays de Stoppeleere.¹³¹ In deze vier jaar moet Jacob zijn gestorven of het huis hebben verkocht. Onder de schepenen van de stad is geen lid van de familie Boreel te vinden. De sociale positie van deze familie steunde dus niet op het uitbouwen van een politieke carrière. Zij leefden waarschijnlijk van de opbrengst van renten en gronden.

5.6 Eerste helft van de zestiende eeuw

In het begin van de zestiende eeuw kende het huis, net zoals een eeuw ervoor, een snelle opeenvolging van eigenaars. Tussen 1504 en 1546 waren volgende personen de opeenvolgende eigenaars van het huis: Jacob Boreel, Joos vander Moten, Clays de Stoppeleere, Jan van Megherode en Jan vander Haghen.¹³² Als patricische families van Gent na 1302 noemt V. Fris de families de Stoppeleere en vander Haghen.¹³³ In 1508 wordt in het renteboek van de Rijke Klaren Clays de Stoppeleere als eigenaar vermeld.¹³⁴ Tussen 1504 en 1508 moet Jacob Boreel het huis van de hand hebben gedaan of zijn gestorven, en

¹²⁹ D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, 2005, pp. 381-382.

¹³⁰ SAG, OA, reeks 301, nr. 58, f° 143 v°.

¹³¹ SAG, OA, reeks 301, nr. 47, f° 62 v°. In de literatuur is er niks te vinden over de familie Boreel.

¹³² RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 100 v°.

¹³³ V. Fris, *art. cit.*, passim.

¹³⁴ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 114 v°.

hebben achtereenvolgens Joos vander Moten en Clays de Stoppeleere het in eigendom gekregen. Joos vander Moten komen we twee keer tegen in de schepenbanken: in 1465 op de zesde plaats van de Gedele en in 1469 op de twaalfde zetel in de schepenbank van de Keure.¹³⁵ Of het hier om dezelfde Joos vander Moten gaat, kan niet met zekerheid gezegd worden, maar hangt af van de leeftijd die Joos, als eigenaar van het huis, had op het moment dat hij het huis kocht. Bezat hij het huis tijdens zijn laatste levensjaren, dan zou het eventueel mogelijk zijn dat het om dezelfde persoon ging. Was hij echter in het begin van de zestiende eeuw in de fleur van zijn leven, is de mogelijkheid minder waarschijnlijk. Het feit dat de volgende eigenaar van het huis, Clays de Stoppeleere, gehuwd is met de dochter van Joos vander Moten¹³⁶, wijst er op dat Joos vander Moten zeker reeds kinderen had die de huwelijksleeftijd hadden bereikt of zelfs al enige tijd getrouwd waren. Hierdoor kan men geneigd zijn schepen Joos vander Moten als één en dezelfde persoon te zien als Joos vander Moten die het huis bezat. Zoals reeds vermeld was Clays de Stoppeleere de schoonzoon van Joos vander Moten. Gezien dit feit is het dus waarschijnlijk dat Clays de Stoppeleere het huis via deze weg in handen kreeg, als (huwelijks)geschenk of als erfenis. In 1515 wordt Clays de Stoppeleere als buur van de kleine Sikkel genoemd.¹³⁷ In 1546 verkoopt Jan vander Haghen het huis aan het kapittel van Sint-Baafs (cfr. infra).¹³⁸ Tussen 1515 en 1546 moeten zich twee transacties hebben voorgedaan: de verkoop of de vererving van het huis van Clays de Stoppeleere aan Jan van Mygherode en een dergelijke transactie van Jan van Mygherode aan Jan vander Haghen. Ook Jan vander Haghen bekleedde verschillende schepenzetels tussen 1540 en 1547. We staan even stil bij het jaar waarin Jan vander Haghen zijn eerste ambt als schepen bezat. In 1540 bekleedde Jan vander Haghen de achtste schepenzetel van de schepenbank van de Gedele.¹³⁹ In 1540 kwam, als gevolg van de opstand van Gent tegen Keizer Karel, aan de volgorde en benoeming van de schepenen volgens de Drie Leden van de stad (poorters, wevers en kleine neringen) een einde. Vanaf nu zou de vorst of zijn vertegenwoordiger de schepenen aanstellen. Voortaan werden de schepenen gekozen uit de 'notabele burgers' van de stad, uit de oude patricische geslachten en uit de bezittende families. De volksklasse zou hierdoor opnieuw uit het bestuur van de stad worden gesloten.¹⁴⁰ Onder de goeude Gentenaars die de schepenen nu zijn, is dus ook Jan vander Haghen terug te vinden. H. Van Werveke beschrijft deze nieuwe schepenen als leden van patricische families die er in geslaagd zijn om

¹³⁵ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 1, pp. 264 en 274.

¹³⁶ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 114 v°.

¹³⁷ SAG, OA, reeks 301, nr. 73, f° 68 en UG, F. Vanden Bemden, Rues et fonds bâtis, Hs. Nr. 2484, deel 3, f° 132.

¹³⁸ RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 9826, verkoopakte.

¹³⁹ P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 2, p. 206.

¹⁴⁰ J. Decavele (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V, 1500-1558*, Leuven, 1990, p. 177.

zich toegang tot de adelstand te verschaffen.¹⁴¹ Van achtste schepen van Gedele klimt Jan vander Haghen op tot zesde schepen van de Keure in 1544 en tot tweede schepen van Gedele in 1547.¹⁴² F. De Potter vermeldt in 1556 een Jan vander Haghen als amman van Gent.¹⁴³ In 1546 verkoopt Jan vander Haghen het huis aan het kapittel van Sint-Baafs (zie verder).

5.7 Statuut van het huis

In de stad gelegen goederen konden eveneens worden gefeodaliseerd¹⁴⁴, ook deze lenen volgen het feodaal recht. Stedelijke lenen komen voor in Antwerpen, Brugge, Ieper én Gent. In deze steden geven poorters hun huis spontaan in leen en treden hierdoor toe tot de feodale rangen. In Gent bevinden deze lenen zich vooral in de Oudburg, het grafelijke gebied, en buiten de portus; in de portus komen normaliter geen lenen voor. Hier zijn echter uitzonderingen op. Eén van deze uitzonderingen is het onderwerp van deze scriptie, het huis gelegen in de Nederpolder 4.¹⁴⁵ Bij de studie *'Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen-âge et spécialement en Flandre'* van G. Des Marez is een kaart gevoegd waarop het juridisch statuut van de gronden in de portus wordt weergegeven. Het huis te Nederpolder 4 en een huis op de Hooimarkt zijn de enige die een leen zijn. Ik moet er wel op wijzen dat in het geval van het bestudeerde huis enkel het huis een leen is, de grond is een cijnsgrond. Het gaat hier om een leen van het grafelijke leenhof in Gent, de Oudburg.

Volgens Des Marez is het huis in de loop van de zestiende eeuw een leen geworden.¹⁴⁶ Ook F. De Potter deelt dit standpunt. Hij schrijft hierover: *'Omtrent het midden der XVIde eeuw behoorde het <huis> aan de familie Boreel en was het tot een leen van den Oudenburcht gemaakt met verplichting van telken jare, op 15 augustus, enen zilveren penning te offeren aan den graaf van Vlaanderen, wanneer hij in Gent was'*.¹⁴⁷ De Potter baseert zich hiervoor

¹⁴¹ H. Van Werveke, *op. cit.*, p. 71.

¹⁴² P.C. Van Der Meersch, *op. cit.*, deel 2, *passim*.

¹⁴³ F. De Potter, *op. cit.*, deel 1, p. 598.

¹⁴⁴ R. Opsommer, *op. cit.*, p. 115.

¹⁴⁵ G. Des Marez, *op. cit.*, pp. 130-131.

¹⁴⁶ G. Des Marez, *op. cit.*, p. 131.

¹⁴⁷ F. De Potter, *op. cit.*, deel 5, p. 505. Bij dit fragment moet er op gewezen worden dat de familie Boreel het huis in het grootste deel van de vijftiende eeuw bezat. Tegen het midden van de zestiende eeuw behoorde het al minstens 40 jaar niet meer tot deze familie.

op een Leenboek van de Oudburg dat dateert van 1504.¹⁴⁸ Ook L. Diericx gebruikt deze bron om het huis in de Hoogpoort met nummer 4 als een leen te bestempelen.¹⁴⁹ Zoals blijkt uit de net geciteerde tekst is F. De Potter van mening dat het huis pas in de zestiende eeuw tot een leen is gemaakt. In de nota's van Vanden Bemden wordt het huis echter in 1443-1444, 1463 en 1486 reeds als een 'leen wesende' bestempeld.¹⁵⁰ Over het leenstatuut van het huis werd omstreeks 1440 een geschil beslecht tussen de toenmalige eigenaar Rufelaert Boreel en Jacob Bolloc als voogd van zijn vrouw, kleindochter van Jacob van West. Vooraleer verder in te gaan op dit geschil, wil ik eerst even teruggaan naar de periode waarin Jacob van West het huis bezat. Eerder in dit hoofdstuk werd reeds gezegd dat in die tijd het huis een leen was. In maart 1359-1360 geeft Lodewijk, graaf van Vlaanderen, het huis in leen aan Jacob van West in ruil voor bepaalde diensten.¹⁵¹ Het gaat hier om de uitgifte van een nieuw leen wat in het laatmiddeleeuws Vlaanderen nog zelden voorkwam. Het leen dat Jacob van West in 1359, volgens de akte uit het schepenregister van de Keure, of in 1360, volgens de literatuur, van de graaf verkreeg, was aan Jacob uitgegeven nadat het via uitwinning opnieuw in handen van de graaf was gekomen.¹⁵² Bij uitwinning wordt het leen door wanbetaling van schulden aan de schuldeiser toegewezen. In de veertiende en vijftiende eeuw doet zich bij de uitwinning een evolutie voor. In de veertiende eeuw kunnen schulden enkel op roerende goederen verhaald worden. Maar vanaf 1350 wordt het ook mogelijk om, na de uitwinning van de roerende goederen en de niet-feodale onroerende goederen, de vruchtopbrengsten van een leen aan de schuldeiser toe te wijzen. In deze stap is het leengoed nog steeds beschermd en kan

¹⁴⁸ 'Jacob Boreel filius Jooris es houdende in leene ende manscepe van onsen harden gheduchten heere ende prince den grave van Vlaendren ende dat van zijnen casteele te Ghend. Ende tzelve leen es een huys ende stede alzo datte ghestaen ende gheleghen es metten vier houcken ende middewaert up de Hooghepoort. An de oistzyde, zuytzyde ende noirtzyde commende ter straten ende metter westzyde es naest ghehuijst Colaert Biengetteur. Uuijt welcken huijse zoe gaet jaerlycx sente Claren cloestere buyten Ghend, vallende telcken kersavond, X schellingen grooten siaers, welcke X schellingen grooten siaers ghinghen buyten voirseide huys eer voirseide huus met zijnen toebehoirten leen was. [...] Item, zoe es dit voirseide leen ghehouden te ghevene onsen gheduchten heere ende prince eenen zilveren offerpenning elcx jaers te offerne up onser Vrouwen dach alfougste up dat mijn gheduchtich heere binnen Ghend es. Welc voirseide leen es staende te trauwen ende waerheden mijnen voirseiden gheduchten heere ende te eenen vullen rekene van X lb. par. siaers ende XXX s. par. siaers van camerlinckghelde telcker doot. Ende alst verandert bij coepe, dan eist sculdich tiende penning relief van vullen coepe, ende camerlinckghelt zoe voirstert es' (SAG, Leenboek van de Oudburg uit de zestiende eeuw, reeks 7bis, nr. 4).

¹⁴⁹ C.L. Diericx, *Mémoires sur la ville de Gand*, 1815, deel 2, pp. 93-94.

¹⁵⁰ UG, Hs. Nr. 2484, F. Van den Bemden, *Rues et fonds bâtis*, deel 3, f° 134.

¹⁵¹ R. Opsommer, *Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt: het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en vijftiende eeuw*, Brussel, 1995, deel 2, p. 568 en SAG, OA, Reeks 301, nr.37, f° 65.

¹⁵² *Ibidem*, p. 568.

het leen, een onroerend goed, niet aan de schuldeiser worden toegewezen. Het is pas in de vijftiende eeuw dat de onaantastbaarheid van het leengoed wordt opgegeven en dat ook het leen zelf (en niet enkel zijn opbrengsten) kan worden uitgewonnen.¹⁵³ Het leen in de Hoogpoort/Nederpolder is in 1359-1360 aan Jacob van West uitgegeven en dus voordien door de graaf, als schuldeiser, uitgewonnen. Dit is echter in strijd met de evolutie die hierboven net werd beschreven. Omstreeks 1350 is het zeker nog niet het gebruik om bij wanbetaling van schulden het leen aan de schuldeiser toe te kennen. Hetzij het hier gaat om een vroeg voorbeeld van een gebruik dat eigenlijk pas in de vijftiende eeuw wordt vastgesteld, zou het eventueel ook kunnen dat de graaf het huis als niet-feodaal onroerend goed na wanbetaling heeft verkregen waarna hij het zelf, als een nieuw gecreëerd leen, uitgaf aan Jacob van West.¹⁵⁴

Naast de gebruikelijke diensten die de leenman aan de leenheer verschuldigd is, het '*auxilium et consilium*', kan de graaf ook nog bijzondere diensten aan een leen verbinden. Deze mogen echter niet in strijd zijn met de algemene beginselen van het leenrecht. Dergelijke lenen staan als '*gheconditioneert*' bekend. In de praktijk komen deze diensten neer op het leveren van goederen, betalingen in geld, het verschaffen van onderdak en het uitvoeren van karweien. Hoewel het betalen van een geldsom van het leenrecht afwijkt en het eerder het karakter van een cijnscontract benadert.¹⁵⁵ In het geval van het leen op de Hoogpoort bestaat de bijkomende verplichting erin dat de leenman elk jaar op 15 augustus een zilveren offerpenning moet betalen, maar enkel als de graaf op dat ogenblik in Gent verblijft. De '*offerpenning*' die moet worden geofferd, wijst op de eerder symbolische aard van de betaling.¹⁵⁶

Het onderwerp van conflict tussen Jacob Bolloc en Rufelaert Boreel is het huis op de Hoogpoort dat naast de Kleine Sikkel is gelegen en waar Rufelaert lange tijd in gewoond heeft en wettelijk voor de schepenen heeft verkregen.¹⁵⁷ Volgens het leenerrecht mag een leen niet worden verkocht zonder de toestemming van de leenerfgenaam.¹⁵⁸ Jacob Bolloc is, in naam van zijn echtgenote, erfgenaam van Jacob van West, van mening dat hij recht heeft op dit huis. Om dit te bewijzen legt hij aan de schepenen een brief voor waarin graaf Lodewijk van Male het huis van Jacob van West tot een leen verheft. De tegenpartij in het conflict wees er echter op dat in een kopie, uit 1390, van een

¹⁵³ *Ibidem*, p. 781-782.

¹⁵⁴ Een rente en een schuld kunnen evenwel ook op een leen worden gevestigd of gehypothekeerd. Uit het werk van R. Opsommer dat de periode van 1300 tot 1500 omvat, is het niet geheel duidelijk wanneer de uitwinning op deze manier een algemeen gebruik is geworden. Wanneer een schuld uitdrukkelijk op een leen wordt gevestigd, kan de schuldeiser het gehypothekeerde leen laten uitwinnen (R. Opsommer, *op. cit.*, p. 505).

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 737

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 739, 741

¹⁵⁷ SAG, reeks 301, nr. 37, f° 65.

¹⁵⁸ R. Opsommer, *op. cit.*, p. 438.

eerdere akte bekend wordt gemaakt dat het huis 'wettelick af ghewonnen' is van Jacob van West. Deze heeft afstand gedaan van het huis en gaf hierbij de toestemming aan Lieven de Maegh en zijn echtgenote om over het huis te beschikken als hun eigen goed.¹⁵⁹ Na deze akte wordt het huis niet meer als een leen vermeld tot wanneer de familie Boreel het in de vijftiende eeuw bezit en Rufelaert Boreel het huis (opnieuw) tot een leen verheft. Uit een uittreksel van een leenboek van de Oudburg, gedateerd in 1504, blijkt dat het opnieuw om een 'gheconditioneert' leen gaat en wel met dezelfde bijkomende diensten: wanneer de vorst op 15 augustus in de stad verblijft, moet hem een zilveren offerpenning worden geofferd.¹⁶⁰ Het geschil tussen Jacob Bolloc en Rufelaert Boreel wordt beslecht in het voordeel van Rufelaert. Het huis blijft zijn eigendom. In een akte uit 1443, te situeren na het overlijden van Rufelaert, wordt het huis expliciet aan de erfgenamen van Rufelaert Boreel toegewezen.¹⁶¹

6. Het Sint-Baafskapittel

Met betrekking tot de eigendom van het huis door het Sint-Baafskapittel (1546-1577)¹⁶² zijn er tegenstrijdige bronnen gevonden. Volgens de ene bron wordt het huis dat door het kapittel wordt verkocht, met de naam 'De Kleine Sikkel' aangeduid.¹⁶³ Een andere bron beweert het tegendeel, namelijk dat niet de Kleine Sikkel maar het huis ernaast, Nederpolder 4, het bezit is van het kapittel.¹⁶⁴ Er zijn echter verschillende argumenten om aan te nemen dat in het document van de verkoop door het kapittel een vergissing is gebeurd omtrent de naam van het huis, net zoals volgens F. De Potter¹⁶⁵ in latere tijden ook is gebeurd. Ten eerste werd het huis de Kleine Sikkel teruggevonden in de Registers van *Vrij Huis, vrij erf* die dateren van 1552.¹⁶⁶ In hetzelfde register is echter geen sprake van het bezit van het huis de Kleine Sikkel door het Sint-Baafskapittel. In akten uit de registers van *Vrij huis, Vrij erf*, over het betreffende huis uit het Sikkelcomplex wordt het huis naast de Kleine Sikkel als eigendom van het Sint-Baafskapittel vermeld.¹⁶⁷ Ten tweede wordt in de verkoopakte van het huis dat eigendom is van het kapittel de bewoner van het naburige huis genoemd: de weduwe van Jan vander Cruucen. En als we er het register van *Vrij huis, vrij erf* f° 323v° bijnemen, blijkt dat ten tijde van de

¹⁵⁹ SAG, reeks 301, nr. 37, f° 65.

¹⁶⁰ SAG, Leenboek van de Oudburg uit de zestiende eeuw, reeks 7bis, nr. 4

¹⁶¹ SAG, reeks 330, nr. 23, f° 93.

¹⁶² RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 9826.

¹⁶³ RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 9826.

¹⁶⁴ UG, Hs. Nr. 2484, F. Vanden Bemden, *Rues et fonds bâtis*, deel 3, f° 135; SAG, OA, reeks 303, 1553-1569, f°48 en 48 v°; SAG, OA, reeks 303, 1553-1569, f° 137.

¹⁶⁵ F. De Potter, *op. cit.*, deel 5, p. 505.

¹⁶⁶ SAG, OA, reeks 153, nr. 1, deel 1, nr. 78 of f° 323-330 v°.

¹⁶⁷ SAG, OA, reeks 303, 1553-1569, f°48 en 48 v°; SAG, OA, reeks 303, 1553-1569, f° 137.

verkoop de familie vander Cruucen in het huis de Kleine Sikkel woonde. De hierboven beschreven documenten wijzen dus al sterk in de richting van een vergissing omtrent de naam van het huis. Als bijkomende argumenten kunnen nog worden gegeven dat in een renteboek van de Rijke Klaren dat de opeenvolgende eigenaars van Nederpolder 4 opsomt, ook Jan vander Haghen en het kapittel van Sint-Baafs worden genoemd.¹⁶⁸ Zoals al is geweten, is het huis ook een leen van de Oudburg. Ook dit wordt in de koop- en verkoopakte, te vinden in het Sint-Baafsfonds, teruggevonden. Ter afsluiting van deze argumentatie volgt de beschrijving van het huis in het bezit van het net genoemde kapittel: *'een huis ende stede, zo tselve met alle zijne toebehoorten, plaetsen, vrijheden ende aijsementen van vooren tot achtere ertvast ende naghelvast ghestaen ende gheleghen es up de Hoochpoorte achter vuytcommende met een poortken neffens de Gulden Mauwe, de weduwe van meester Jan van der Cruucen daerneffens ghehuust ende gheerst ter eendere ende voorn. straetken streckende ter andere ende oock daerachtere, van oudts tijden ghenempt de Cleen Zickele, leen wesende, ghehouden van der Ouderburch van Ghendt'*.¹⁶⁹ Er kan dus besloten worden dat het wel degelijk het huis Nederpolder 4 is dat het Sint-Baafskapittel bezat.

Hoe en waarom het kapittel in het bezit van het huis kwam, kan gekoppeld worden aan de gebeurtenissen volgend op de Gentse opstand tegen Karel V in 1539-1540. Twee straffen die Karel V de stad oplegde, zijn van belang: de bouw van het Spanjaardenkasteel en de confiscatie van de gildehuizen. Onder de gildehuizen die werden geconfisqueerd bevond zich eveneens dat van de kruideniers op het huidige Goudenleeuwplein.¹⁷⁰ Na de opstand werd er een dwangburcht opgericht op de plaats van de Sint-Baafsabdij. De bouw van het Spanjaardenkasteel had voor de Sint-Baafsabdij verregaande gevolgen.¹⁷¹

Een paar jaar voor de afbraak van de abdij was deze omgevormd tot een kapittel. Deze secularisatie gebeurde op aanvraag van de monniken en de abt, Lucas Munich. Deze vraag kwam niet uit het niets. In feite ging het om een formele bevestiging van een evolutie die reeds langer aan de gang was. Het luxueuze leven en het gedrag van de monniken en de abten voldeed immers niet meer aan de regel van Benedictus. Als argument voor de omvorming gebruikte de abdij het ontbreken van een prestigieus kapittel om de eer van de stad hoog te houden, terwijl er wel twee abdijen waren die leefden volgens de

¹⁶⁸ RAG, fonds Rijke Klaren, inventaris 52, nr. 183, f° 100 v°.

¹⁶⁹ RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 9826.

¹⁷⁰ D. Bonquet e.a., 'Het huis De Spiegel aan het Goudenleeuwplein. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 21 (1997), 3-4, p. 34.

¹⁷¹ B. Baillieul en A. Duhammeuw, *op. cit.*, pp. 37; J. Decavele (ed.), *Keizer tussen stroppeन्द्रagers*, p. 180; V. Fris, *Histoire de Gand, depuis les origines jusqu'en 1913*, Gent, 1930, pp. 180-181.

regel van de Benedictijnen. In 1536 kreeg de abdij de goedkeuring van de vorst en de paus en op 31 juli 1537 volgde de eigenlijke secularisatie. In de abdijgebouwen huisde voortaan een wereldlijk kapittel met aan het hoofd een gemijterde proost. Voor de voormalige monniken bestond het verschil erin dat ze onder het kapittel geen gelofte van armoede moesten afleggen en ook persoonlijke goederen mochten bezitten. Het kapittel behield dezelfde rechten en privileges als de abdij.¹⁷² Drie jaar na de secularisatie van de abdij waren de kanunniken gedwongen te verhuizen. Het Spanjaardenkasteel zou op de plaats van het Sint-Baafsdorp en de abdij komen. Het plan van Karel V was om het kapittel onder te brengen in de Sint-Janskerk. Dit werd echter door de proost en zijn kanunniken niet op veel enthousiasme onthaald. Zij meenden dat een locatie midden in de stad geen geschikte plaats was en dat ze daar een speelbal van de stedelijke politiek zouden worden. Hun voorstel was een verhuis naar de Sint-Michielskerk of het bouwen van een kerk en een aangepaste behuizing in het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie. Op 29 april deelde keizer Karel de straffen voor de stad mee en zijn beslissing omtrent de verhuis van het kapittel. Vanaf 1540 zou het Sint-Baafskapittel in de Sint-Janskerk worden ondergebracht. Zodoende veranderde de parochiale kerk van Sint-Jans in de collegiale kapittelkerk van Sint-Baafs. De parochie was echter ook niet gelukkig met de ongenode gasten, maar moest zich in 1542, volgens een akte die de betrekkingen tussen de parochie en het kapittel regelde, toch bij deze situatie neerleggen. Vanaf nu deelde het kapittel de lakens uit.¹⁷³

Door de gedwongen verhuis en de afbraak van de Sint-Baafsabdij had het kapittel een verlies geleden van 12 000 lb. gr. Ter compensatie van deze som werden aan het kapittel van de ambachten geconfisqueerde goederen ter waarde van deze som gegeven. Deze huizen en andere die zelf werden aangekocht, werden als huisvesting voor de proost, de kanunniken en de diensten van het kapittel gebruikt.¹⁷⁴ Ter compensatie kreeg het kapittel onder andere het huis van de nering der kruideniers bij de Sint-Niklaaskerk.¹⁷⁵ Op 20 mei 1546 verkocht het kapittel het huis echter al terug, aan Jan de Cuupere.¹⁷⁶ Het kapittel was niet tevreden met dit huis. Het was te ver van de Sint-Baafskerk gelegen. In de plaats werd een huis op de Hoogpoort aangekocht dat aan Jan vander Haghen toebehoorde. Dit huis was echter een leen van de Oudburg. Het kapittel stelde nog voor om het huis te amortiseren waarna het aan hen zou worden teruggegeven. De Oudburg zou in ruil het huis van de kruideniers nabij de Sint-Niklaaskerk in leen krijgen. De hertog was hier echter niet in geïnteresseerd.¹⁷⁷ Het huis blijft een leen van de Oudburg. Dit blijkt ook uit de

¹⁷² B. Bouckaert (ed.), *op. cit.*, pp. 108-111.

¹⁷³ *Ibidem*, pp. 111-115.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 111.

¹⁷⁵ RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 12659.

¹⁷⁶ D. Bonquet e.a., *art. cit.*

¹⁷⁷ RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 9826.

verkoopakte van het huis uit 1577 waarin het huis wordt bestempeld als '*leen wesende, ghehouden vander Ouderbruch van Gendt*'. In 1577 wordt het huis verkocht aan Louis de Rodoan, heer van Berleghem, voor 144 lb. gr. VI. Bij de lasten die reeds op het huis wegen wordt nog een rente gevoegd ten voordele van het kapittel van Sint-Baafs. Een rente van 9 lb. gr. den penning 16, elk jaar te betalen op 1 maart. De rente is gevestigd op het huis dat Louis de Rodoan koopt, maar tevens op het huis waarin hij woont in de Regnessestraat nabij de Sint-Baafskathedraal.¹⁷⁸

7. Besluit

Doelstelling van dit artikel was het achterhalen van de reden waarom men tot de aankoop van dit huis op de Nederpolder zou kunnen overgaan. Drie algemene redenen die hieronder zullen worden toegelicht, werden gevonden: de geschiedenis, de ligging en de status of het aanzien van het huis. De geschiedenis en de status van het huis zijn twee redenen die dicht bij elkaar liggen. Er is echter een nuanceverschil. Met de geschiedenis van het huis wordt vooral de ontstaanscontext en de oorspronkelijke bewoners van het huis bedoeld. De status is dan de betekenis die het huis had na deze periode, hoewel in deze reden het verleden van het huis eveneens vervat ligt.

De *eerste reden* om het huis aan te kopen kan de geschiedenis ervan zijn geweest. De oorspronkelijke bewoners van het Steen waren de *virii hereditarii* of het stadspatriciaat. Voor 1302 domineerden zij de stad op economisch, politiek, juridisch en sociaal vlak. Het aanzien, de macht en het fortuin dat ze bezaten werd veruiterlijkt in hun hoge, stenen woningen. Deze Stenen werden gebouwd op de *hereditas* van de erfachtige lieden. Hoewel de macht en het monopolie van de patriciërs in 1302 werden gebroken, verloor het bezitten van een *hereditas* zijn statuut niet; het bleef een teken van fortuin. Analoog aan deze evolutie zou men kunnen stellen dat ook het aanzien dat gepaard ging met het bezitten van een Steen niet samen met het patricisch monopolie verdween. Als *tweede reden* tot aankoop kan de ligging van het huis worden aangehaald. In de koopakte van het Sint-Baafskapittel wordt expliciet vermeld dat het kapittel het huis aankocht omwille van de nabijheid van de Sint-Baafskerk. Ook andere instellingen in de omgeving kunnen de beslissing om dit huis te kopen, beïnvloed hebben. Voor de schepenen die het huis bewoonden, was de nabijheid van de Botermarkt met de opeenvolgende schepenhuisen misschien een bepalende factor. Hoewel het karakter en het aanzien van de omgeving ook een rol kan hebben gespeeld. De oudste stadskern staat in de bestudeerde periode bekend als de wijken waar de meeste welstellende burgers van de stad zich huisvestten. Door een woning in deze buurt aan te schaffen kon men aan de buitenwereld zijn kapitaalcracht tonen of laten uitschij-

¹⁷⁸ RAG, fonds Sint-Baafs, inventaris 11, nr. K 9826.

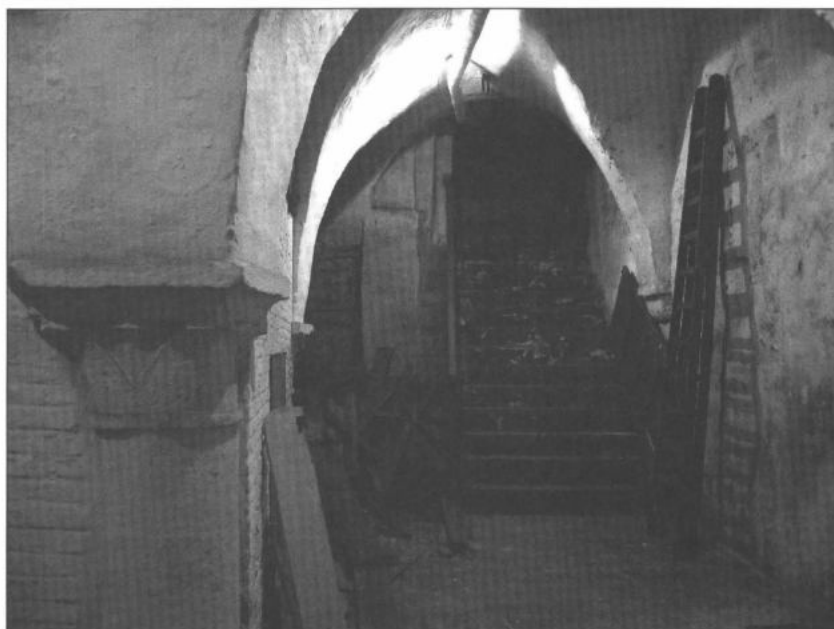
nen. In vergelijking met het meer westelijke deel van de Gentse Kuip was het oostelijke deel, waar de Nederpolder zich bevond, iets minder welstellend. De betekenis of status die een huis heeft, kan een *derde reden* zijn om tot de koop over te gaan. Net zoals de sociale status en de financiële middelen van een individu uit het bezit van een huis kunnen afgelezen worden, kunnen de bewoners zelf ook een status geven aan het huis. De *virii hereditarii* gaven het huis reeds een status. Deze status kan dan door de volgende eigenaars worden versterkt. In de onderzochte periode werd het huis bewoond door schepenen van alle rang en Leden, een baljuw, renteniers, een hoge geestelijke, oude patricische geslachten, poorters en adel. Zij kochten dit huis waarschijnlijk om de status en de ligging die het reeds had, maar elk van hen droeg met hun individuele status bij aan de status die het huis reeds had verworven.

Hoewel er drie redenen werden aangegeven die dit huis in de Nederpolder zo aantrekkelijk maakten, kunnen deze herleid worden tot één: status of aanzien. Het huis kreeg een bepaalde status aangemeten door zijn ontstaansgeschiedenis en oorspronkelijke bewoners; door de eigenaars in de volgende periodes die elk door hun eigen status het huis in aanzien deden stijgen. Ook het leenstatuut en de ligging in de Kuip van Gent en in de Nederpolder gaven aan het huis een status. Door een huis met een dergelijke status aan te kopen, tonen de bewoners op hun beurt de kapitaalkracht en sociale status die ze bezitten of willen bezitten. Zo komt de status van het huis in een vicieuze cirkel terecht die, zolang het Steen een bijzonderheid blijft in de stad, wordt versterkt door zijn bewoners.

Net zoals Gent vandaag de leefomgeving is van een paar honderdduizend personen, hebben in het verleden eveneens honderdduizenden individuen hun dagen in deze stad doorgebracht. Via het huizenonderzoek ontdekken we de directe leefomgeving van deze personen, hun woning. Door een koppeling aan de geschiedenis van de stad worden de eigenaars en bewoners binnen een breder leefkader geplaatst.

Afbeelding 1: De voorgevel van het huis Nederpolder 4 na de ingrijpende verbouwing van de late negentiende eeuw (Foto Stad Gent, Stadsarchief).

*Afbeelding 2: Op kelderniveau bleef het middeleeuwse huis zeer goed bewaard
(Foto Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).*

DE BETEKENIS EN DE ROL VAN DE GENTSE DOMINICANEN IN DE BESTRIJDING VAN DE REFORMATIE

Jan Verdée¹

Veel bedelmonniken waren verwoede tegenstanders van de reformatie, niet in het minst omdat ze zelf in deze periode het mikpunt waren van kritiek. Ze waren vooral actief in de steden en speelden er een belangrijke rol. Er waren in deze periode vier grote bedelorden: de franciscanen, dominicanen, augustijnen en karmelieten. De dominicanenorde had een belangrijk klooster in Gent dat in 1228 werd opgericht. Historici lijken vandaag de dag het belang van de bedelorden tijdens de 15de en 16de eeuw te ontdekken. Voorheen werd hun belang sterk onderschat. Men ging er vaak vanuit dat de broeders in de latere middeleeuwen niet langer in staat waren om de hoge idealen van hun stichter na te leven. We zien inderdaad dat de broeders in de 15de eeuw niet allemaal even strikt het ideaal van armoede volgden. Dit leidde tot de introductie van de observantiebeweging. Deze observantiebeweging was van groot belang voor de heropleving van de bedelorden in Europa. Haar doel was de regel van de orde strikter te doen naleven en een einde te maken aan de mistoestanden binnen de kloosters. Het Gentse dominicanenklooster speelde hierin een voortrekkersrol. Het speelde onder leiding van Joannes Utenhove een bepalende rol in de oprichting van de Hollandse Congregatie in 1464. Deze congregatie verenigde alle hervormde dominicanenkloosters gelegen in de Nederlanden en moedigde de hervorming aan. Ook later in de 16de eeuw speelde het klooster een relatief belangrijke rol in de Nederlanden. In 1515 werd de Hollandse Congregatie afgeschaft. Het Gentse klooster maakte vanaf dan samen met de andere Nederlandse kloosters deel uit van de Nederduitse provincie of *Germania Inferior*. Deze nieuwe provincie nam de strenge observantieregels van de congregatie over, hoewel deze regels in de 16de eeuw meer en meer geschonden zouden worden.

In dit artikel bespreken we hoe en in welke mate de Gentse dominicanen precies reageerden op de reformatie. De dominicanen hadden verschillende wapens waarmee ze de reformatie konden bestrijden. De hoofdtaak van de bedelorden was de zielenzorg aan de stedelingen. Zij moesten het geloof verspreiden en verdedigen onder de bevolking². Daarom was prediken voor hen

¹ Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie: J. Verdée, *De betekenis van de Gentse dominicanen vlak voor en tijdens de reformatie*, Gent, 2008. Ik dank prof. dr. A.-L. Van Bruaene voor haar hulp. Gebruikte afkortingen: SAG: Stadsarchief Gent; DAG: Archief van de Gentse dominicanen.

² R. N. Swanson. *Religion and Devotion in Europe, c. 1215-c.1515*, Cambridge, 1995, p. 52.

een belangrijke taak. De bedelorden hebben veel grote predikers voortgebracht. Deze preken waren zeer populair bij de gewone bevolking. Ze bleven ook erg belangrijk tijdens de reformatie. De dominicanen gingen in hun preken vaak razend tekeer tegen de reformatoren³. De bedelmonniken hadden nog andere instrumenten ter beschikking in de strijd tegen de reformatie. We hebben onderzocht of de Gentse dominicanen de ketterij bestreden in hun geschriften. Hun publicaties konden echter ook worden aangewend om de lekendevotie aan te moedigen. Broederschappen waren eveneens belangrijk voor de lekendevotie. We zijn nagegaan of ook de Gentse dominicanen hier gebruik van maakten. Ook censuur behoorde tot het takenpakket van de dominicanen. Hoe vulden de Gentse dominicanen deze rol in? Hun taak als pauselijk inquisiteurs was hier nauw mee verbonden. Welke repercussies hadden al deze activiteiten op de populariteit van de dominicanen in deze woelige periode? Ook hun populariteit kon immers een belangrijk wapen zijn in de strijd tegen de ketters. Door een antwoord te formuleren op deze vragen willen we de rol en betekenis van de dominicanen in het zestiende-eeuwse Gent blootleggen.

Hoewel een groot aantal bronnen is vernietigd ten gevolge van de Beeldenstorm, de verjaging van de dominicanen uit hun klooster in 1578 en omstreeks de Franse Revolutie, troffen we toch in het archief van de dominicanen te Gent, het stadsarchief van Gent en daarbuiten (voornamelijk in uitgegeven bronnen) een voldoende gevarieerd aantal bronnen aan om een beeld te krijgen van de activiteiten van de dominicanen in Gent tijdens de reformatie. Het huidige archief van de Gentse dominicanen bezit een belangrijk document met betrekking tot de kloosterlingen waar dit artikel voor een groot deel zal op steunen. In een boek getiteld *Liber professorum et defunctorum* vinden we de opsomming van inkleding en professies van 1508 tot 1792 en een *necrologium* vanaf de stichting in het jaar 1322⁴. Een *necrologium* is een register met overleden broeders. De professielijst is een lijst van alle ingeklede en geprofeste broeders. Beide lijsten zijn kopieën van oudere niet bewaarde lijsten. Een belangrijke bron voor zowel de individuele kloosterlingen als het klooster zijn de akten van de provinciale kapittels. Voor onze periode hebben we gebruik kunnen maken van de uitgave van A. De Meyer van de besluitvorming van alle convocaties⁵ van de Hollandse Congregatie (1465-1515)⁶. Hierop volgen onmiddellijk de kapittels van de Nederduitse provincie, waarvan de akten

³ L. Taylor, *Soldiers of Christ: preaching in late medieval and reformation France*, Oxford, 1992, p. 2-9.

⁴ DAG, nr. 2039. De uitgave van Ph. Kervyn de Volckaersbeke in: *Graf- en Gedenkschriften der Provincie Oost-Vlaenderen*, Blommaert Ph. (eds.), Reeks 2, deel I, Gent, 1866, p. 109-117 is niet volledig en bevat fouten.

⁵ Gelijkwaardig aan de kapittels van een normale provincie van de orde.

⁶ A. De Meyer (ed.), *La congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en territoire bourignon 1465-1515*, Luik, 1946.

uitgegeven zijn door S.P. Wolfs tot 1559⁷. Allerhande bronnen m.b.t. de Gentse dominicanen werden ook uitgegeven in het - voor het overige verouderde - werk van Arts⁸. Daarnaast was ook de reeks *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Dominicanen in de Nederlanden* van pater Bogaerts onontbeerlijk. In deze reeks zijn talrijke bronnen betreffende de predikheren in de Nederlanden uitgegeven⁹. Een externe bron waarop we gesteund hebben is het *Register van onderhoudsgelden, toegekend aan de geestelijken uit Gent en omgeving wier bezittingen in beslag genomen zijn*. Dit is een momentopname van alle kloosterlingen die in 1578 tot het Gentse klooster behoorden net voor de verdrijving¹⁰. Ook verhalende bronnen waren nuttig voor ons. De kroniek *Beroerlicke Tijden* van Marcus Van Vaernewijck (1518-1569) was voor ons het belangrijkste¹¹. Van Vaernewijck was een overtuigd katholieke Gentenaar. In zijn kroniek beschrijft hij de periode van juni 1566 tot november 1568 en – wat voor ons zeer nuttig is – hierin heeft hij heel veel aandacht voor de religieuze troebelen in deze periode. Het grote voordeel van deze kroniek is het meerstemmige karakter ervan. Hij laat steeds de mening van anderen in zijn kroniek weerklinken. Tegelijkertijd peilt hij ook naar het waarheidsgehalte van de berichten die circuleren¹².

1. Prediking

Prediking was de belangrijkste taak van de dominicanen en was, zeker tijdens de reformatie, een belangrijk middel om het geloof te verspreiden. Om de krachten beter te doseren en ongewenste concurrentie te vermijden, ontwikkelden de bedelorden in heel Europa een systeem waarin elk klooster een bepaald gebied toegewezen kreeg om er het monopolie van de prediking uit te oefenen. Hieraan gekoppeld werd in deze gebieden ook gebedeld om aalmoezen. Dit monopolie gold natuurlijk alleen voor de broeders van dezelfde orde. Deze gebieden heetten *terminarii* en werden verdeeld door de provinciekapitels. Bij de grensbepalingen maakte men gebruik van elementen uit de kerkelijke en politieke indeling, maar deze speelden geen determinerende rol. Ze vielen bijvoorbeeld niet samen met bisdommen. Deze termijnindelingen

⁷ S.P. Wolfs (ed.), *Acta capitulorum provinciae Germaniae Inferioris ordinis fratrum praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*, 's-Gravenshage, 1964.

⁸ J. Arts, *De predikheeren te Gent 1228-1854*, 2 dln., Gent, 1913.

⁹ Bogaerts, A.M., *Dominikanen der Nederlanden in de registers der magistrsgeneraal. Deel I, II en III. 1386-1669*, Brussel, 1974 (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominicanen in de Nederlanden*, XII, XIII en XIV).

¹⁰ SAG, Reeks 94 bis, nr. 12, f°34r°-35v°.

¹¹ F. Vanderhaegen(ed.), *Van Vaernewijck Marcus. Van die beroerlicke Tijden in de Nederlanden en voornamelyc in Ghendt, 1566-1568*, Gent, 1872.

¹² K. Lamont, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar (1518-1569). Een proeve tot mentaliteitsgeschiedenis op basis van een zestiende-eeuwse kroniek*, Gent, 2005, passim.

waren afbakeningen van invloedssferen, die voor de bedelorden van grote betekenis waren. Tenzij hij daartoe een speciale toelating van zijn overste had, mocht een broeder dit gebied niet verlaten. Walter Simons wijst er wel op dat termijnen vanaf het midden van de 14de eeuw hun dwingend karakter zullen verliezen, maar ze blijven wel bestaan tot het einde van het Ancien Regime¹³. Desondanks kon de verdeling van de termijngebieden nog tot moeilijkheden leiden in de 16de eeuw. De stichting van het dominicanenklooster te Brussel in 1457 bracht immers onvermijdelijk een overlapping met het termijngebied van het Gentse klooster met zich mee. Dit leidde tot heel wat ongemakken, zowel voor de bevolking als voor de paters van beide kloosters¹⁴. Ook elders ontstonden in deze periode moeilijkheden rond termijnregelingen. In 1487 werd een commissie aangesteld die een termijnverdeling moest organiseren voor het klooster van Karkar nadat het was opgericht in 1460. De Gentse broeder, Livinus Boudins, maakte hier deel van uit¹⁵. Ook in Groningen zien we dat er moeilijkheden ontstonden zodra het klooster in Zwolle in 1468 erkend werd¹⁶. Er bestond tenslotte ook nog een controverse tussen de dominicanenkloosters van Douai en Arras over de hen toegewezen termijngebieden. Het debat situeert zich in een reeks van maatregelen, die door de dominicanenorde getroffen werden om de termijnen van de kloosters in Artesië en Zuid-Vlaanderen te herschikken. De dominicanen van Douai maakten aanspraak op een groter termijngebied omdat zij te Douai zelf niet zo'n goede economische basis voor hun onderhoud konden vinden, vermits de stad relatief minder rijk was¹⁷. De kloosterlingen van Douai kregen gelijk en opnieuw werd Livinus Boudins aangeduid om het termijngebied van het klooster uit te breiden¹⁸. Dergelijke conflicten kunnen we niet los zien van de context van de hervormingen in de 15de eeuw. De drie nieuwe stichtingen waren hervormde kloosters die deel uitmaakten van de Hollandse Congregatie. Het laatste conflict vond plaats tussen een hervormd klooster, dat van Douai, en een klooster dat zich steeds zeer hevig had verzet tegen een hervorming, dat van Arras¹⁹. In de gespannen relaties tussen hervormde en niet-hervormde kloosters is het niet vreemd dat er ook getwist werd over termijngebieden.

Op 14 november 1516 kwam er eindelijk een regeling voor de discussie tussen het Gentse en het Brusselse klooster. Dit is voor ons natuurlijk zeer interessant aangezien we op basis van die regeling kunnen achterhalen waar de termijngrens

¹³ W. Simons, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca 1225-ca 1350)*, Brussel, 1987, p. 187-188 en Michael Robson, 'The Grey Friars in York, c. 1450 – 1540', in: G. Clark (ed.), *The religious orders in pre-Reformation England*, 2002, p. 113.

¹⁴ Arts, *De predikheeren te Gent*, p. 660-661.

¹⁵ De Meyer, *La congrégation de Hollande*, p. 139.

¹⁶ F. J. Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*, Assen, 1988, p. 63.

¹⁷ Simons, *Stad en apostolaat*, p. 74.

¹⁸ De Meyer, *Congrégation de la Hollande*, p. 136.

¹⁹ De Meyer, *Congrégation de la Hollande*, p. XLI en CI.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

lag tussen beide kloosters. Hierbij stonden de Gentse dominicanen, vertegenwoordigd door hun prior Laurentius Clerici, enkele parochies af aan het Brusselse klooster die voorheen tot het Gentse klooster hadden behoord. We sommen ze hier van noord naar zuid op: Baardegem, Mazenzele, Meldert, Hekelgem, Essene, Sint-Katherina-Lombeek, Borchtlombeek, Strijtem, Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek, Neigem, Lieferinge, Herfelingen en Heikruis. Het Gentse klooster liet om verwarring te vermijden, echter ook optekenen welke parochies het behield. Ook nu geven we ze van noord naar zuid: Denderbelle, Moorsel, Teralfene, Denderleeuw, Liedekerke, Okegem, Pamel, Meerbeke, Denderwindeke, Vollezele, Herne, Edingen en Marcq en de andere nabijgelegen dorpen²⁰. Hierdoor zijn we dus op de hoogte van een gedetailleerd stuk van de oostgrens van het termijngedebiet van het Gentse klooster. Eerder in het midden van de 13de eeuw werd ook nog de termijngrens tussen het Antwerpse en Gentse klooster bepaald. Het Gentse klooster had aanspraak op de volgende plaatsen, van noord naar zuid: Belsele, Elversele, Hamme, Moerzeke, Grembergen en het Land van Dendermonde. Op die manier kennen we dus de volledige oostgrens van het termijngedebiet van het klooster. In het zuiden werd eveneens in het midden van de 13de eeuw bepaald dat Heestert en Avelgem onder het Gentse klooster zou ressorteren. Van de noord- en westgrens zijn we echter veel minder op de hoogte²¹. Het *register van onderhoudsgelden, toegekend aan de geestelijken uit Gent en omgeving wier bezittingen in beslag genomen zijn* werd opgesteld door het Gentse calvinistische stadsbestuur en is een momentopname van alle kloosterlingen die in 1578 tot het Gentse klooster behoorden²². Dit register geeft ons informatie over de termijnbroeders van het Gentse klooster. Dergelijke termijnbroeders predikten in een bepaald gebied binnen het termijngedebiet van het klooster. Vaak verbleven zij in een termijnhuis. Dit had als voordeel dat ze niet steeds naar hun klooster moesten terugkeren. Ze waren telkens vergezeld van een *socius*. Joannes Raede, die in de dekenij van Gent predikte, verbleef waarschijnlijk wel gewoon in het klooster van Gent, want hij had geen vaste metgezel. Gerardus van Huffele had eveneens geen vaste gezel en werd aangesteld als termijnbroeder ten oosten van het klooster in het Land van Aalst. Ten zuidoosten van het Gentse klooster verbleef waarschijnlijk in het termijnhuis van Geraardsbergen een broeder, Antonius Ruyskensvelt, die werd vergezeld werd door Livinus Neyt. Ten zuidwesten van het klooster predikten vanuit Oudenaarde twee termijnbroeders, Joannes Paulus Jansen en Thomas Zadelere. Ten noorden in Axel beschikte het klooster eveneens over termijnbroeders. Hier predikten Gerardus van Overbeke en zijn gezelbroeder Henricus van Truben. Op die manier kon het klooster ook in de meer afgelegen gebieden van het termijngedebiet van het klooster zijn pastorale opdracht optimaal uitoefenen²³.

²⁰ Arts, *De predikheeren*, p. 660-661.

²¹ Simons, *Stad en apostolaat*, p. 190.

²² In 1578 werd het klooster bezet op bevel van het calvinistische stadsbestuur en op 24 mei 1578 werden de broeders verjaagd uit het klooster.

²³ SAG, Reeks 94 bis, nr. 12, f^o34r^o-35v^o.

Het Gentse termijngebied strekte zich zowel uit over het bisdom Doornik als over het bisdom Cambrai. Het *terminarium* lag voor het grootste deel in het graafschap Vlaanderen, maar het reikte ook nog tot in het hertogdom Brabant en het graafschap Henegouwen (Edingen). Zelfs na de afstand van een vrij groot aantal parochies aan het Brusselse klooster, strekte de invloedssfeer van het Gentse termijngebied zich nog uit tot in het hertogdom Brabant. De predikers die binnen dit termijngebied rondtrokken waren gebonden aan strenge regels. Ze moesten bijvoorbeeld steeds een *socius* of een medebroeder bij zich hebben op hun reizen. Als ze geen biechtvader tot hun beschikking hadden, moesten ze om de vijftien dagen terugkeren naar hun klooster om te biechten²⁴. De orde keek streng toe op haar eigen predikers en biechtvaders. Enkel zeer geleerde paters van een onberispelijk gedrag konden deze taak vervullen. Daarom werd door het kapittel van 1545 van *Germania Inferior* een aantal dominicanen aangesteld die predikers en biechtvaders moesten onderzoeken. De Gentse inquisiteur Joannes Van den Bundere (1481-1557) werd samen met een Brugse broeder, Henricus Roos, hiervoor aangeduid voor wat het Nederlandstalige deel van de natie *Flandria* (een dominicaanse provincie werd onderverdeeld in naties) betreft²⁵. In 1553 werd Van den Bundere hier opnieuw voor ingezet, net als Joannes Denijs, ook inquisiteur en *filius* van het Gentse klooster, maar op dat moment prior van Ieper²⁶. Geen enkele prior mocht zijn broeders erop uitsuren om te prediken of de biecht af te nemen zonder een schriftelijke getuigenis van de onderzoeker over de goede zeden en geleerdheid van de broeder²⁷. Om de biechtvaders en predikers een praktische opleiding te geven, verordende het kapittel van *Germania Inferior* in 1545 dat in ieder klooster geregeld lessen dienden gegeven te worden over de *Summula peccatorum* (een alfabetisch geordend handboek voor de biechtvaders) van Cajetanus en over de evangelies van de zondagen²⁸. Ook de preken zelf werden in de context van de reformatie op hun orthodoxie getest door de gezamenlijk optredende bedelorden, die vanaf 1530 verenigd waren in een convocatie. De preken van de parochieclerus werden eveneens onderzocht²⁹. Het was ook in het belang van het stadsbestuur dat er enkel degelijke en orthodoxe predikers in de stad toegelaten werden. Vooral vanaf de reformatie besteedde het stadsbestuur daarom zorg aan de selectie van zowel tijdelijke als permanente predikers³⁰.

²⁴ De Meyer, *Congrégation de la Hollande*, p. CVI.

²⁵ S.P. Wolfs (ed.), *Acta capitulorum provinciae Germaniae Inferioris ordinis fratrum praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*, 's-Gravenshage, 1964, p. 133.

²⁶ Wolfs, *Acta*, p. 159.

²⁷ Wolfs, *Acta*, p. 173.

²⁸ Wolfs, *Acta*, p. 182-185.

²⁹ W. Simons, *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oud dominicanenklooster te Gent*, Tielt, 1991, p. 54.

³⁰ Tayler, *Soldiers of christ*, p. 20.

Niet alle predikers waren even talentvol. Daarom werden sommige preken als inspiratiebron gedrukt en uitgegeven. Omgekeerd kregen talentvolle predikanten door de drukpers een nog grotere uitstraling. Een aantal preken van de Gentse dominicanen werden inderdaad verzameld. Axters maakt melding van een bundeling van preken die gehouden zijn in het Gentse klooster in de 15de eeuw, waarvan de naamaanduiding van de auteur bijzonder onduidelijk is. Van een zekere meester licentiaat in de theologie werden in 1463 preken over de tien geboden opgesteld³¹. Uit deze prekenbundeling zonder naamvermelding kunnen we opmaken dat het vaak niet ging om het belang van de prediker maar wel om het belang van de inhoud van de preken. De titel van de prediker, in dit geval meester licentiaat in de theologie, moest dan slechts aanduiden dat het om een geleerde prediker ging. Ook van Joannes Van der Haeghen en Petrus de Backere werden in de 16de eeuw preekverzamelingen bijgehouden³². De belangrijkste predikers waren niet gebonden aan de *terminarii* en reisden door de volledige provincie van de dominicanenorde. Dit waren de *praedicatorum generales*. Deze titel bracht ook andere voordelen met zich mee. Men was bijvoorbeeld ook afgevaardigde van het klooster voor het provinciaal kapittel³³. Te Gent wisten tussen 1450 en 1578 zestien kloosterlingen zich tot *praedicator generalis* op te werken. De *praedicatorum generales* vervulden ook ander belangrijke taken binnen het klooster. Dertien onder hen werden verkozen tot prior. De andere vier waren prior van een ander klooster of gaven als lector les in een klooster³⁴.

Tot slot kunnen we stellen dat prediking een belangrijke plaats innam in het dagelijkse leven van de Gentenaar, zeker tijdens de reformatie. Het is echter moeilijk om iets te weten te komen over de interactie tussen de prediker en zijn toehoorders. Marcus Van Vaernewijck bericht met een uitvoerige kroniek over de toenmalige gebeurtenissen in *Van die Beroelicke Tijden in die Nederlanden* (1566-1568). Deze kroniek kan ons veel leren over deze interactie. Van Vaernewijck was een gematigd katholiek die duidelijk veel eerbied had voor de dominicanen.

Casus: de preken van Joannes Van der Haeghen

Zowel aan katholieke als reformatorische kant zag men in dat prediking van essentieel belang was in de strijd om zieltjes te winnen. Joannes Van der Haeghen die stierf in 1573, nam een belangrijke plaats in als katholiek prediker te Gent tijdens de periode waarover Van Vaernewijck schrijft. Hij was

³¹ St. Axters, 'Bijdragen tot een bibliographie van de Nederlandsch dominikaansche vroomheid, I', *Ons Geestelijk Erf*, 6 (1932), p. 12-26.

³² Axters, 'Bijdragen tot een bibliografie', p. 158-162.

³³ W. A. Hinnebusch, *The history of the Dominican Order*, New York, 1966-1973, passim.

³⁴ DAG, nr. 2039, *necrologium*, f^o6v^o, 8r^o, 8v^o, 9r^o, 9v^o, 10r^o, 10v^o, 11r^o, 11v^o, 12r^o, 12v^o, 13r^o en 13v^o en *praedicatorum generales*.

dominicaan van het Gentse klooster. Van Vaernewijck besteedde veel aandacht aan deze pater. Hij aanzag hem als een geleerd man, begenadigd met de kennis van zowel het Grieks als het Latijn. Hij predikte van 1566 tot 1568 in de parochiekerken van Gent. Begin augustus 1566, net voor de Beeldenstorm, predikte hij iedere dag in de kerk van de dominicanen. De preken van deze dominicaan lokten zeer veel volk. Een groot deel van de toehoorders moest buiten staan. Vele burgers kwamen reeds twee uur op voorhand om de preek zeker te kunnen aanhoren³⁵.

Er was natuurlijk veel moed nodig om in deze nogal gewelddadige periode voor een volksmassa te preken. Van der Haeghen was niet te beroerd om provocerende taal te gebruiken. Volgens de geuzen had hij op de preekstoel verklaard "*dat nu tspit in dasschen ghewent was*". Van der Haeghen staakte op 20 augustus 1566 zijn preken, wat een hevige opschudding teweeg bracht onder zijn toehoorders. Het gerucht deed de ronde dat hij ziek was en bloed spuwde; anderen zeiden dat hem werd aangeraden voorzichtig te zijn. Hij had echter verklaard dat hij zijn dienst niet zou onderbreken zelfs indien de geuzen hem dood wilden. Hij herhaalde keer op keer in zijn preken dat hij "*en zal dit of dat niet laten te zegghen, al zouden de gues ofte ketters bersten van quaetheijt*". Hij was dus zeer onverzettelijk. Uit Van Vaernewijcks woorden kunnen we echter opmaken dat niet iedereen – zelfs niet de katholieken – zijn fanatieke haat tegen de reformatoren zomaar deelde. Volgen hen stond zijn opwinding de verdediging van de waarheid in de weg. De katholieke geleerden betraptten hem op leugens en onwaarheden. Hiermee bedoelt van Vaernewijck waarschijnlijk de humanistische geleerden die de dominicanen sinds lang zwaar bekritiseerden. Maar Van Vaernewijck ondersteunt deze kritiek niet en vindt dat zij bevooroordeeld luisterden naar zijn preken. Hij stelt deze onjuistheden sterk in vraag omdat zelfs geleerden in staat zijn om iets verkeerd te interpreteren. Volgens hem waren er veel toehoorders die zijn woede tegenover de ketters wel konden appreciëren³⁶. Aangezien even na de laatste preek van Van der Haeghen de Beeldenstorm werd ingezet, kunnen we vermoeden dat de broeder dit zag aankomen en hierdoor zijn preken beëindigde en zijn klooster verliet net zoals de meeste Gentse clerici.

De Beeldenstorm brak in Gent uit op 22 augustus 1566. De beeldenstormers stormden eerst naar de kloosters van de augustijnen en de karmelieten, vervolgens naar de kerk van Sint-Pharailde, alsook naar de kerken van Sint-Niklaas, Sint-Michiels en Sint-Jacobs. Voordat ze zich naar het klooster van de franciscanen begaven, hielden ze stilstand bij het klooster van de dominicanen. Was de razernij bij het vernielen overal groot geweest, in het dominicanenklooster kende zij geen grenzen. Dit valt zeker te verklaren vanuit hun hevige acties tegen de reformatie³⁷.

³⁵ Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke Tijden*, deel I, p. 48.

³⁶ *Ibidem*, p. 89.

³⁷ *Ibidem*, p. 99-183.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

Na de Beeldenstorm hervatte van der Haeghen zijn preken op 1 september 1566. Die dag ontmoette hij zijn toehoorders in de Sint-Michielskerk. Reeds vroeg in de ochtend – van 6 tot 7 uur – predikte hij daar. Er was weer eens een enorme massa aanwezig. Hij kondigde aan dat hij zou preken over het Heilige Sacrament eenmaal de orde terug hersteld zou zijn³⁸. Op 29 september, een zondag, preekte hij in de voormiddag in de kerk van Sint-Jacobs. De kerk was overvol. Omdat de koster de voornaamste deur niet had opengemaakt, zoals het hem was bevolen, ontstond er in het begin van de preek wat gedrang. Van Vaernewijck wijst vooral op het gedrang van vrouwen die wilden bewijzen dat zij zeer godsvruchtig leefden. Het gedrang leidde tot een enorme hysterie onder de toehoorders. Op een bepaald ogenblik werd het gedrang zo erg dat kinderen en zelfs sommige vrouwen neervielen en dat moeders tot hun kinderen riepen: opgelet, opgelet! Er werd gedacht dat er een aanslag was gepleegd op de prediker. De preken van de broeder leidden geregeld tot opschudding en hysterie. Men was immers steeds bang voor een aanslag aangezien hij bij de hervormingsgezinde bevolking ronduit werd gehaat. Prediker Van der Haeghen was dan ook steeds vergezeld van een lijfwacht³⁹.

Bij het minste ontstond er dus een ware paniecreactie. Diezelfde zondag predikte Van der Haeghen een tweede maal in de namiddag. Toen de preek ten einde liep, was een barbier, die zich tijdens de preek kwaad had gemaakt, naar hem toegelopen en had hem gezegd dat de geestelijken de eersten waren die van de leer van de apostelen waren afgeweken. Hierdoor ontstond er een groot tumult onder de toehoorders. Uiteindelijk kon men de hervormingsgezinde toehoorder vastgrijpen. Burgers raadden de dominicaan aan te vluchten als hij niet om het leven gebracht wilde worden. Daarop vluchtte hij de sacristie in, sloop vervolgens de kerk uit, vergezeld door drie of vier jonge mannen bewapend met degens, en werd door een zijdeur van de kerk, uitgevend op de Beestenmarkt, naar de Sint-Jorisstraat gebracht⁴⁰. De vrouwen klaagden dat ze zijn preek niet meer tot op het einde hadden kunnen aanhoren. Van Vaernewijck concludeert hier met spijt uit dat een katholiek prediker er in deze periode blijkbaar niet meer in slaagde om nog in rust en vrede het woord Gods te verkondigen. Op 1 oktober, een dinsdag, preekte de broeder 's morgens en in de namiddag weer in de kerk van Sint-Jacobs maar er was veel minder volk dan de vorige zondag. Vooral de vrouwen ontbraken ditmaal. De angst was blijkbaar te groot onder de bevolking. Men vreesde, volgens Van Vaernewijck, immers voor een hervatting van het vorige schouwspel. Het was ook geen belangrijke misdag⁴¹.

Op 30 oktober hernam Van der Haeghen zijn dagelijkse preken. De reformatoren waren verbolgen hem elke dag in de weer te zien terwijl het hen verboden was op de werkdagen hun preken te houden. Zij gaven hem de bijnaam

³⁸ *Ibidem*, p. 218.

³⁹ *Ibidem*, p. 266-267.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 268.

⁴¹ *Ibidem*, p. 264-268.

'Hannen'⁴² Van der Haeghen⁴³. Van der Haeghen was zeer ijverig. Hij had gedurende vier dagen (van 10 tot 13 november 1566) 's morgens en 's avonds in de Sint-Janskerk gepredikt te midden van een grote volkstoeeloop. De gelovigen bleken er erg veel voor over te hebben om de preek te kunnen aanhoren en waren vaak reeds twee uur op voorhand aanwezig, zelfs wanneer de preek begon om 7 uur 's morgens. De inwoners van Drongen en andere naburige dorpen waren niet minder volhardend in het volgen van zijn preken⁴⁴. Het moet er soms erg wanordelijk aan toegegaan zijn. Op 16 februari 1567 was de Sint-Jacobskerk weer eens overvol. Van Vaernwyck toont zich werkelijk misnoegd en verbolgen dat de mensen zelfs op het heilige altaar gingen zitten. Het verwonderde hem ook dat de geestelijken dit niet verboden⁴⁵.

De preken van Joannes Van der Haeghen werden steeds vuriger. Van Vaernewijck merkt op dat hij één van de moedigste katholieke Gentse predikers was. Maar tegelijkertijd beklemtoont hij wel dat de hervormingsgezinde veldpredikers zich nog ijveriger toonden. Van der Haeghen zag deze ijver met lede ogen aan, maar bewonderde er hen tegelijk om. Op 25 juni 1567 preekte Van der Haeghen in de Sint-Janskerk. Hij bekritiseerde de katholieken wegens hun gebrek aan geloofsijver waarbij hij zijn grote verontwaardiging liet horen. Hij zei onder andere dat het uiterst beklagenswaardig was dat men vroeger zo weinig moeite gedaan had om het volk te onderwijzen aangaande het geloof. Hij had oude mannen ontmoet die hun Onze Vader, Weesgegroet, de geloofsbelijdenis en de tien geboden niet kenden. Dit moest van jongs af aan ingeprent worden. Hij vervolgde zijn preek: "*Dees heretijcquen maken ons beschaemt met hare cathachismussen, die zij zoo dapper uut laten ghaen om de joncheijt tonderwijsen. Wij sliepen up ons boucken, en ten schilde niet vele, of wij en zouden weder al heijdensch gheworden hebben. Wij verlieten ons up stupen, nijghen, etc., ende tprincipale, daer der zielen salicheijt ancleeft ende Godt van ons heescht, lieten wij somtijts achtere. Daerom waren die ketterien van noode; zij maken ons nu wacker ende ghenouch te doene met hare duvel-rije.*" Van Vaernewijck is er van overtuigd dat indien men deze en gelijkaardige woorden vijf of zes jaar eerder had uitgesproken, het hem lelijk zou berouwd kunnen hebben, maar het tijdsklimaat onder Margaretha van Parma scheen nu wat opener en vrijer. Dit was de periode voordat de Spanjaarden onder leiding van Hertog van Alva hun intrede deden in de stad. Margaretha van Parma voerde toen een veel toleranter beleid⁴⁶.

Van Vaernewijck haalt ook een andere prediker van de Gentse dominicanen aan om te wijzen op de zwakte van het geloof van de katholieke bevolking. Dit moet hem als diepgelovige katholiek zwaar geschokt hebben. De dominicaan, Livinus van den Bossche, kwam op 29 juli 1567, een maand na de klaagpreek van Van

⁴² Zwak of onnoozel man: bloed, hals, lobbes, sul, verklaard in *Ibidem*, p. 310.

⁴³ *Ibidem*, p. 310.

⁴⁴ *Ibidem*, deel II, p. 12-13.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 121.

⁴⁶ *Ibidem*, deel II, p. 271-272.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

der Haeghen over het gebrek aan geloofsijver van de katholieken, van op de preekstoel tot een gelijkaardige vaststelling. De kosters van de vier belangrijke kerken van de stad (van Sint-Jan, Sint-Jacobs, Sint-Niklaas en Sint-Michiel) waren in het dominicanenklooster hun beklag komen doen over het feit dat de bevolking de sacramenten niet meer wilde toegediend krijgen. Vroeger kwamen vier- tot vijfduizend gelovigen ten minste eens in het jaar tot de pastoors, maar vanaf de start van de preken van de calvinisten zag men er nauwelijks nog vier- tot vijfhonderd⁴⁷. De katholieke geestelijken waren zich dus duidelijk bewust van de zware concurrentie van de ijverige protestantse predikers.

Joannes Van der Haeghen viel ook politieke maatregelen aan wanneer hij ervan overtuigd was dat ze gevolgen hadden voor het geloof. Op 26 juni 1567 deed immers het gerucht de ronde dat Van der Haeghen niet begreep dat de centrale overheid in de Nederlanden met het Heilige Roomse Rijk overeengekomen was een nieuwe munt te slaan. Hij zag hier een middel in van de protestantse Duitse vorsten om de Augsburgse confessie (lutherse belijdenis die in 1530 door de protestantse vorsten van het Duitse Rijk was ondertekend) uit te breiden naar onze streken⁴⁸. Enerzijds kon Van der Haeghen dus profiteren van het open beleid van Margaretha van Parma om kritiek te uiten op de eigen gelovigen, anderzijds kon hij zich duidelijk ook niet helemaal vinden in dat beleid en was hij bevreesd voor een uitbreiding van het lutheranisme in de Nederlanden.

De Hertog van Alva werd echter gestuurd door Filips II om orde op zaken te stellen en hiermee kwam een einde aan de tolerante sfeer in de Nederlanden. De Spanjaarden deden hun intrede in Gent op 30 augustus 1567. Van der Haeghen reageerde op 11 juni 1568 op de wandaden die de Spanjaarden te Gent aanrichtten en op de vele vervolgingen in deze periode. Volgens hem was dit allemaal nog niets in vergelijking met wat de Gentenaren nog te verduren zouden krijgen⁴⁹. Blijkbaar dweepte hij allesbehalve met zijn publiek en sprak hij hen niet echt moed in.

Uiteindelijk zal Van der Haeghen rond 8 september 1568 vertrekken uit Gent en in Brussel gaan wonen. Van Vaernewijck wijst er op dat dit de gemoederen beroerde van vele individuen – in het bijzonder vrouwen. Zij trachtten hem te doen blijven door het rondzenden van diverse brieven waarin zij opperden dat deze prediker een noodzaak was in de strijd tegen de ketterij, omdat hij zich steeds standvastig had getoond in deze gevaarlijke tijd. Anderen waren daarentegen zeer verheugd over zijn vertrek. Van Vaernewijck hoorde van “*eerlijke mannen, wetweerdich ende niet suspect*” dat Van der Haeghen beweerde dat de Spanjaarden er goed aan deden de huizen van de Gentenaars te beroven. De Spanjaarden voelden zich hierdoor in hun wangedrag gesteund. Sommigen wensten hem aan de galg en zij beweerden dat hij het stadsbestuur van Gent beledigd had⁵⁰.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 331-332.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 274.

⁴⁹ *Ibidem*, deel IV, p. 113.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 241-242.

We kunnen dus concluderen dat Van der Haeghen vrij fanatiek was. Hij zag het als zijn roeping om de mensen te overtuigen van het ware geloof. Zijn prediking was zeer populair. De kerken waar hij predikte waren vaak overvol en zijn toehoorders waren bereid om hiervoor twee uur op voorhand buiten de kerk in de kou te wachten. Vooral bij vrouwen stond hij in hoog aanzien. Natuurlijk was zijn opdracht gevaarlijk in deze woelige tijden. Er leefde in ieder geval de perceptie dat hij bedreigd werd. Nochtans zou hij nooit echt aangevallen worden door tegenstanders. Sommige ketteren kwamen wel op hem af, maar daagden hem enkel verbaal uit. Hij stond in het middelpunt van ketterse kritiek. Maar ook onder de katholieke bevolking kende hij tegenstanders. Zij keerden zich tegen zijn fanatisme en onvoorwaardelijke haat tegenover de ketteren. Zij stoorden zich aan zijn intolerantie. Zijn voorstanders, waartoe Van Vaernewijck behoort, zagen hem als een noodzakelijke kracht in de verdediging van de katholieke Kerk tegen de zeer ijverige veldpredikers. Dit stemt overeen met de internationale visie in de literatuur dat de bedelorden het belangrijkste kanaal ter verspreiding van het geloof vormden naast de parochiepriesters. Wabuda stelt immers voor Engeland dat de prediking van de broeders noodzakelijk was om in de noden te voldoen. Geen enkele andere tak van de clerus had immers zo'n grondige en gesofisticeerde training in de preekkunsten genoten⁵¹. Opvallend is echter dat Van der Haeghen, ondanks zijn fanatisme, nooit zijn toehoorders zal oproepen om geweld te gebruiken tegen de ketteren.

2. Publicaties

Publicaties ter bestrijding van de ketterij

De dominicanen hebben geschriften gepubliceerd waarin zij de ketterij bestreden. Nicolaus Jacquier (ca. 1400-1472) was een Bourgondisch dominicaan, afkomstig uit het klooster van Dijon. Hij diende als raadsheer van Filips de Goede en trad op als inquisiteur in Artesië, Rijsel (1465), Doornik en ook te Gent (vanaf 1464). Hij was bovendien voor een periode als inquisiteur actief in Bohemië. Tijdens zijn opdracht van inquisiteur kwam hij in aanraking met hekserij. Hekserij stelde hij gelijk aan ketterij. Hij moedigde de heksenvervolgging aan. Zijn demonisering van de hekserij gaf hij een theoretische basis in twee werken namelijk *De calcatione daemonum* (1452), een demonenleertracataat en *Flagellum Haereticorum Fascinriorum* (1458, gedrukt voor de eerste keer in 1581 in Frankfurt)⁵².

Het is ons natuurlijk meer te doen om de publicaties ter bestrijding van de ketterij die tot stand kwamen tijdens de reformatie. Het publiceren van boeken zal bij de dominicanen bij het begin van de reformatie aan een strengere con-

⁵¹ S. Wabuda, *Preaching during the English reformation*, Cambridge, 2002, p. 111.

⁵² DAG, nr. 2039, f° 7r° en M.D. Bailey, 'a sabbat of demonologists: Basel, 1431-1440', *The Historian*, 65 (2003), 6, p. 120.

trole worden onderworpen. Het kapittel van de Nederduitse provincie van 1531 besloot dat wie een boek wilde uitgeven, eerst de inhoud moest laten onderzoeken en een speciale toelating moest bekomen van de provinciaal of de magistergeneraal alvorens het in druk te geven. Dit had het algemeen kapittel reeds in 1518 opgedragen⁵³.

De inquisiteur Joannes Van den Bundere, die van 1506 tot 1556 kloosterling te Gent was, was een vurig bestrijder van de reformatie. Zijn *Compendium dissidii quorundam hereticorum* (Parijs, 1540-43, 1545) was het vroegste werk dat de dominicanen voortgebracht hebben in hun strijd tegen de reformatoren. Dit bevat een dialoog tussen een ketter en een theoloog. Hij weerlegt er de ketterse hoofdstellingen van Luther en zijn aanhangers Oecolampadius, Bucer en Melancton. Interessant is ook dat hij sommige opvattingen van Erasmus aanvalt. Hij maakt gebruik van een eenvoudige, heldere en objectieve argumentatie die gebaseerd is op de Bijbel en de Kerkvaders. Hij vindt dat de doctrine van Luther de dwalingen herneemt die voorheen telkens zijn veroordeeld door de katholieke Kerk, namelijk deze van de Waldenzen, Jan Hus, John Wyclif, Jan van Wezel e.a.. Dit werk werd door de faculteit van theologie in Parijs eenstemmig goedgekeurd, wat aantoonde dat het een conservatief werk was⁵⁴.

Verder heeft Joannes Van den Bundere ook *Detectio nugarvm Lvtheri : cvm declaratione veritatis Catholicae, et confvtatione dogmatvm Lvtheranorum* in Leuven laten drukken in 1551. Het is een historisch en leerstellig exposé van de dwalingen van Luther en de gevolgen die ze hebben gehad in het Duitse Rijk. Het werk maakt soms gebruik van een zeer vurig brandende polemische toon⁵⁵. Hij richtte ook in twee werken zijn pijlen op de clandestiene geschriften van hervormingsgezinde auteurs die actief waren in de Nederlanden. Het eerste was gericht tegen de dwalingen van Menno Simons en verscheen in 1553⁵⁶. Het andere geschrift dat van groot belang was, is *Scvtrum fidei orthodoxæ adversus quascunque huius ætatis controversas hæreses, fidem, Sacramenta, ritusq`ue ecclesiasticos explodere contendentes*. Dit werd gedrukt in 1556 in Gent. Het is een gedetailleerde weerlegging van de ketterse stellingen van Jean Anastasius, prediker in de regio van de Veluwe, toen juist veroordeeld door de bisschop van Utrecht. Het werk is ook aan deze bisschop opgedragen⁵⁷. De Gentse dominicaan Gerardus van Overbeke had er een

⁵³ Wolfs, *Acta*, p. 108.

⁵⁴ J. Echard en J. Quétif, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, Parijs, 1719-21, deel II, p. 124 en Arts, *De predikheeren*, p. 164-173.

⁵⁵ Quétif en Echard, *Scriptores Ordinis*, deel II, p. 124 en Arts, *De predikheeren*, p. 164-173.

⁵⁶ *De vero Christi baptismo contra Mennonem Anabaptistarum principem. Succincta quoque errorum eiusdem elisio*, Leuven, 1553.

⁵⁷ Quétif en Echard, *Scriptores Ordinis*, deel II, p. 123-128 en Arts, *De predikheeren*, p. 164-173.

exemplaar van⁵⁸. Deze laatste trad in 1561 binnen in het Gentse klooster en stierf in 1601. Hij was prior, supprior van Sint-Omaars, praedicator generalis en lector in de theologie⁵⁹.

De bijna directe opvolger van Joannes Van den Bundere als vurige bestrijder van de reformatie was Petrus de Backere (1507-1601). In de Nederlanden was hij als verdediger van de katholieke leer één van de meest befaamde. Op zijn naam staan een groot aantal publicaties, minstens drieëntwintig. De Backere zag als één van de eerste katholieke clerici in de Nederlanden de kracht van de volkstaal in en zal Van den Bunderes *Scutum fidei* vertalen⁶⁰. Nadien gaf hij nog twee geschriften gericht tegen de reformatie uit die in de volkstaal geschreven zijn, maar hij schreef ook nog zes werken in het Latijn. Hier hoort onder andere een gedicht over de religieuze troebelen bij⁶¹. Zijn laatste antireformatorische werk schreef hij nog in 1587⁶².

Devotionele publicaties

We mogen echter zeker niet alleen de werken die rechtstreeks de strijd aangingen met de reformatoren in beschouwing nemen. Ook werken die het katholieke geloof bij de bevolking stimuleerden, zijn hier van belang. Livinus Boudins, vicaris-generaal van de Hollandse congregatie, *praedicator generalis* en prior van Gent, was hier zeer bedreven in, nog voor de reformatie een bedreiging vormde. Hij leefde immers van 1446 tot 1516. Zijn *Cathechismus fidei catholicae* is niet uitgegeven en het is ook niet bekend wanneer het geschreven werd. We kunnen dit werk dus niet echt meerekenen met de publicaties die ingezet werden in de verdediging van het katholieke geloof bij de bevolking. Twee andere publicaties van hem zijn echter wel zeer boeiend. De eerste is *Meditacien up den rosenscrans* en werd gedrukt in Antwerpen in 1509 maar is niet bewaard. Het andere werk in de volkstaal, *Orboorlike ende profitelijcke meditacien up de passie ons heeren* is eveneens niet bewaard, het

⁵⁸ A.H. Thomas, 'Boekenbezit en boekengebruik bij de Dominicanen in de Nederlanden vóór ca. 1550', *Studies over het Boekenbezit en Boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*, Brussel, 1974, p. 467.

⁵⁹ DAG, nr. 2039, *necrologium*, f° 12r° en *professionelijst*, f° 7v°.

⁶⁰ *Den scilt des gheloofs ghemaect by broeder Jan Van den Bundere... teghen tfeninich ghescut Joannis Anastassii Veluani*, Leuven, 1567.

⁶¹ *Panicus tumultus, rebus in Belgio pacatis, ac mire tranquillis, quorundam improbate iniectus*, Antwerpen, 1568.

⁶² Arts, *De predikheeren*, p. 222-232; B. De Jonghe, *Belgium Dominicanum, sive historia provinciae Germaniae inferioris sacri ordinis FF. Praedicatorum*, Brussel, 1719, p. 79; Ph. Blommaert, *De Nederduitsche schryvers van Gent*, Gent, 1861, p. 122; J. F. Foppens, *Bibliotheca belgica, sive Virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura*, Brussel, 1730, deel II, p. 955 en A. Vander Meersch, 'Backere (Pierre de), ou Backer, Bacherius, poète, prédicateur (1517-1601)', *Biographie Nationale*, IV, Brussel, 1873, klm. 741-744.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

werd gedrukt in Antwerpen ca. 1530, dus na zijn dood⁶³. Hieruit blijkt dat de dominicanen het nut van dit werk inzagen in hun verzet tegen de katholieke geloofsverloedering en de reformatische dreiging⁶⁴.

De inquisiteur Joannes Van den Bundere heeft een boek geschreven in de volkstaal dat diende om het katholieke geloof aan te moedigen. Dit boek is wel bewaard. Dan zitten we ook al midden in de reformatie. *Een schoon ende seer gheleert onderwijs, ghenomen uut die heilige schriftuere, ende uut die heylige leeraers, hoe Christen mensen ghelooven ende leven sullen*. (Antwerpen, 1548) is een dialoog tussen de leerkracht en zijn leerlingen waarin de leerkracht hen het A, B, C van de waarheden van het geloof en de plichten om een christelijke leven te leiden, bijbrengt⁶⁵. De auteur vond het dus van belang dat de gewone bevolking zich bewust was van de leer van het ware geloof, maar durfde nog niet de directe aanval in te zetten.

De belangrijkste werken die Petrus De Backere schreef om het geloof bij de gewone bevolking aan te moedigen waren voornamelijk verzamelingen van gebeden in de volkstaal⁶⁶. Het *Hofken der Ghebeden* gaf hij 1566 in Leuven uit. Het werd pas later in het Latijn vertaald waarschijnlijk omwille van de internationale relevantie van het werk⁶⁷. Hij werd gerespecteerd en bewonderd door latere katholieke geleerden uit de Zuidelijke Nederlanden vooral omwille van zijn strijd tegen de reformatie. In drie bio-bibliografische werken van auteurs uit de Zuidelijke Nederlanden wordt hij geprezen. Albertus Miraeus (1573-1640), auteur van talrijke historische werken, bestempelt hem als "één van de belangrijkste theologen van zijn tijd. Daarenboven was hij ook zeer bedreven in de poëzie. Niemand slaagde erin om beter dan hem tijdens deze crisisjaren de argumenten en de dwalingen van de kettters te ontkrachten te Brussel, Antwerpen, den Haag, Dordrecht, Kalkar en in andere plaatsen en dat gedurende bijna 60 jaar. (...) En omdat hij het talent had de gemoederen van de mensen te bewegen was er niemand die een groter gehoor verkreeg. Hij

⁶³ Beide werken vonden we ook niet terug in W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie 1500-1540*, 's Gravenhage, 1923-1940.

⁶⁴ Quéatif en Echard, *Scriptores Ordinis*, II, p. 123 en E. Reusens, 'Boudewyns (Liévin)', *Biographie Nationale*, II, Brussel, 1868, klm. 796-797 en Arts, *De predikheeren*, p. 149-150.

⁶⁵ Quéatif en Echard, *Scriptores Ordinis*, deel II, p. 123-128 en Arts, *De predikheeren*, p. 164-173. Voor een volledig overzicht van zijn werken, zie Verdée, *De dominicanen in Gent*, onder bijlage: biografisch repertorium, nr. 187.

⁶⁶ Voor een volledig overzicht van zijn werken, zie Verdée, *De dominicanen in Gent*, onder bijlage: biografisch repertorium, nr. 287.

⁶⁷ Arts, *De predikheeren*, p. 231.

heeft zowel met het woord als met de pen ijverig de godsdienst verdedigd⁶⁸. Door Joannis Franciscus Foppens (1689-1761), de 18de eeuwse auteur van *Bibliotheca Belgica, sive Virorum in Belgio Vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura...Tomus Primus...Tomus Secundus* wordt hij gevierd als een van de grootste mannen van zijn tijd⁶⁹.

Ook het *necrologium* van het Gents klooster eert hem: "sierlijk dichter, zeer ervaren in de geschiedenis, bedreven in het Grieks en in het Latijn, vurige en allerwelsprekendste redenaar, die nauwelijks in de Nederlanden zijn gelijke had om kloekmoedig het katholieke geloof te verdedigen. Deze heeft tweeënveertig jaren lang, gedurende gans de vasten dagelijks gepredikt in verscheidene plaatsen van Vlaanderen⁷⁰".

3. Broederschappen

De bedelorden stimuleerden de lekendevotie niet alleen door prediking en publicaties maar ook door broederschappen. Het Gentse klooster zal immers vanaf het einde van de 15de eeuw gebruik maken van de kracht van broederschappen. De dominicanen waren in die periode grote verspreiders van de verering van Maria. Ze moedigden het rozenkransgebed sterk aan o.a. door de oprichting van het Rozenkransbroederschap. De publicatie *Meditacien up den rosenscrans* van Livinus Boudins moeten we in deze context plaatsen. Door lidmaatschap van een Rozenkransbroederschap verbond men zich ertoe om dagelijks, thuis of in de kerk, de rozenkrans te bidden. Hierdoor werd men deelachtig aan alle gebeden en weldaden die door andere leden werden ver-

⁶⁸ "Ad solidam doctrinam, qua in principus suae aetatis Theologis numerabatur, miram versatilis ingenii felicitatem adiecit, ut nemo ingenuis artibus, ac Poëtica praesertim illo industrius haberetur. Accedebat uberrima quaedam excogitandi, atque effendi quecumque vellet facultas, ut Belgicis tumultibus nemo maiore et firmiore argumentorum copia haereticorum copia haereticorum commenta variis in locis annos fere sexaginta de Superiore loco retuderit. In quibus peretuo insectandis atque exagitandis, vehementissimus fuit et acerrimus; cum ea esset in animis hominum permovendis facultate, nemo ut temporibus illis cum de rebus omnibus quae ad populum ad Oratoribus dicebantur per acria et exquisita iudicia fiebant, maiorem audientum coronam cogeret. Neque voce tantum, sed et scriptis, quae varia reliquit, religionis causam graviter egit" (A. Miraeus, *Elogia illustrium Belgii scriptorum, qui vel Ecclesiam Dei propugnarunt, vel disciplinas illustrarunt*. Antwerpen, 1602, p. 69-72, vertaald door Arts, *De predikheeren*, p. 229).

⁶⁹ J. F. Foppens, *Bibliotheca belgica, sive Virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura*, Brussel, 1730, deel II, p. 951, vertaald door Arts, *De predikheeren*, p. 232.

⁷⁰ "Jubilium poeta elegam ac in historiis versatissimus, grece et latine pariter eruditus, concionator servidus, ac facundissimus ut Germania inferior vix parem habuerit, religionis zelator, stremum fidei defensor, hic quadraginta duobus annis per totam quadragesimam ad populum quotidie conciones habuit, omnibus bonus charus ac notissimus" (DAG, nr. 2039, f° 14r°).

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

richt. Aflaten speelden een belangrijke rol in de aantrekkingskracht die deze broederschappen uitoefenden op de leden. Hiermee affineerde men het geloof in de Mariadevotie en de gehechtheid aan de katholieke Kerk. We kunnen de oprichting van deze broederschap in het Gentse klooster moeilijk dateren, maar vermoedelijk kunnen we deze plaatsen rond 1480. Aanvankelijk kende het broederschap waarschijnlijk geen echt bestuur, maar dit veranderde snel⁷¹. Joannes de Block zorgde ervoor dat er binnen het Rozenkransbroederschap vijftien raadsleden werden aangesteld waarover de prior als spirituele vader de leiding had. De deken van het broederschap was een leek, Jan Cruuce⁷².

Wanneer de katholieke reformatie werd doorgevoerd, werd de rozenkrans nog belangrijker. Gregorius XIII, paus van 1572 tot 1585, stelde op 7 oktober het feest van de Heilige Rozenkrans in, mede als herdenking van de overwinning van de christenen op de Turken in 1571 bij Lepanto, die aan de uitzonderlijke tussenkomst van Maria werd toegeschreven. De Gentse dominicanen moesten dit feest in hun stad organiseren. De magistergeneraal duidde hiervoor op 10 januari 1574 niet minder dan tien Gentse dominicanen aan. Nog drie anderen Gentse kloosterlingen moesten de Antwerpse dominicanen bijstaan in de inrichting van het feest in deze stad⁷³. Op pauselijk initiatief zullen met de katholieke reformatie nog andere vereringen die al langer bestonden, gepropageerd worden door de dominicanen. In 1474 richtte de Gentse dominicaan Antonius Rygerman, die in hetzelfde jaar eveneens medeoprichter was van het feest van de rozenkrans, het *broederschap van den Zoete Naam van Jezus* op. Het doel van dit broederschap was door middel van gebed het belasteren van Christus' naam te beletten en de oneer te herstellen⁷⁴.

4. Censuur

Vanaf 1521 worden de dominicanen betrokken bij de opsporing van verdachte geschriften en drukwerken⁷⁵. Toen in 1521 de geschriften van Luther te Gent verschenen, was Joannes Van den Bundere de eerste in Gent om samen met een karmeliet van Leuven, Nicolaas de Egmonda, de verderfelijke dwalingen ervan bekend te maken. Op 25 juli 1522, op het feest van Sint-Jacobs, werden vervolgens de boeken verbrand op de Vrijdagmarkt. Voor deze grote plechtigheid werden hoogwaardigheidsbekleders uitgenodigd⁷⁶. Na de opvoering van een satirisch wagenspel in februari 1537 te Gent, waarin de bedelpraktijken

⁷¹ P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*. Leuven, 1993, p. 151.

⁷² De Jonghe, *Belg. Dom.*, p. 130.

⁷³ A.M. Bogaerts, *Dominikanen der Nederlanden in de registers der magistersgeneraal. Deel III*, Brussel, 1974, III, p. 91.

⁷⁴ De Jonghe, *Belg. Dom.*, p. 76.

⁷⁵ Simons, *Het pand*, p. 54.

⁷⁶ J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, p. 225-240.

van de broeders werden aangevallen, stelde het stadbestuur de dominicanen bovendien aan tot censurs van de rederijkersteksten⁷⁷.

In 1525 waarschuwde het provinciale kapittel van *Germania Inferior* tegen de leerstellingen van de Duitse hervormers. Het dreigde met strenge straffen voor de broeders die werken van Luther of van anderen, waarin de spot werd gedreven met het kloosterleven en de kerkelijke ceremonieën, bewaarden⁷⁸. Alleen aan magisters in de theologie, aan inquisiteurs en professoren werd toegestaan geschriften waarin een verdachte leer werd voorgesteld, zelf te bezitten of ze bij personen buiten het klooster in bewaring te hebben⁷⁹. Met verwijzing naar het algemeen kapittel te Lyon verbood het provinciaal kapittel te Zwolle van 1538 aan alle predikanten en professoren ketterse stellingen – inclusief lutherse – te verdedigen⁸⁰.

Het werd echter aan de broeders niet enkel verboden reformatorische werken te lezen. Onder werken die het kloosterleven en de kerkelijke ceremonieën bespotten moeten we immers ook de werken van Erasmus rekenen. Het provinciale kapittel van 1531 verbood de paters de werken van Erasmus te lezen. Dit gold evenwel niet voor de magisters en de inquisitoren. Indien de jongeren dan toch hun smaak vonden in de *ornata dictio*, werden zij verwezen naar de klassieken, zoals Cicero, Quintilianus of christelijke schrijvers zoals Hiëronymus, Lactantius, Cyprianus en Augustinus. Hetzelfde kapittel schreef voor dat dominicaanse studenten van Leuven die hun studies verwaarloosden om zich uitsluitend op het humanisme en de schone letteren toe te leggen, moesten geweigerd worden⁸¹. De lectuur van klassieke auteurs werd niet totaal afgewezen maar ook niet echt aangemoedigd⁸². Werd het lezen van humanisten verboden voor de dominicanen, het lezen van kritieken op humanisten werd daarentegen sterk aangeraden. In het Gentse klooster bevond zich een handschrift met twee polemische traktaten uit 1513 en 1521 van Arnoldus van Tongeren (1468-1540) tegen Joannes Reuchlin (1455-1522). Arnoldus was rector van de universiteit van Keulen. Reuchlin was een humanist die zoals Erasmus nooit de reformatie heeft gesteund⁸³. Het Humanisme was dus niet bepaald geliefd onder de leidinggevende dominicanen hoewel humanistische dominicanen wel bestonden. Lemaître heeft dit reeds aangetoond voor Frankrijk⁸⁴. Van één dominicaan van het Gentse klooster is bekend dat hij een humanist was. Wilelmus Carnificis verzamelde Latijnse en Griekse werken in

⁷⁷ *Ibidem*, p. 196-203.

⁷⁸ Wolfs, *Acta*, p. 68.

⁷⁹ Wolfs, *Acta*, p. 140.

⁸⁰ Wolfs, *Acta*, p. 150.

⁸¹ Wolfs, *Acta*, p. 112 en p. 149.

⁸² M. De Reu, 'De geschiedenis en de rijkdommen van de Bibliothecae Dominicanae', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 50 (1996), p. 204.

⁸³ Thomas, 'Dominicanen in de Nederlanden voor 1550', p. 461-468.

⁸⁴ N. Lemaître e.a., *Les Dominicains en France devant la Réforme 1520-1563*, Parijs, 1998, p. 14.

de bibliotheken van de Nederlanden en haar buurlanden en maakte afschriften in een codex⁸⁵.

5. De inquisitie

De dominicanen waren aanwezig op ketterprocessen en waren verwoede vervolgers van de reformatoren. Zij traden op als pauselijke inquisiteurs. Ook het Gentse klooster bezat belangrijke inquisiteurs. De inquisitie is natuurlijk geen fenomeen dat pas zijn intrede zal doen tijdens de reformatie. In de 13de en 14de eeuw werden er al duizenden ketteren vervolgd, door vooral de dominicanen. Het Gentse klooster nam hier echter niet actief aan deel. De eerste inquisiteur van het Gentse klooster opereerde pas tijdens de 15de eeuw⁸⁶. Nicolaus Jacquier zagen we reeds aan bod komen als auteur van publicaties waarin hij de vervolging van de hekserij aanmoedigt. Hij trad op als inquisiteur in Artesië, Rijsel en Doornik, maar dus ook te Gent (vanaf 1464). Hij was bovendien ook een tijdje actief als inquisiteur in Bohemië. Hij rekende af met de typische laatmiddeleeuwse ketterijen, zoals de Hussieten, die aanwezig waren in Noord-Frankrijk en Vlaanderen. Tijdens zijn opdracht als inquisiteur kwam hij ook in aanraking met hekserij⁸⁷.

Alle andere inquisiteurs van het Gentse klooster opereerden tijdens de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw. Het klooster was zich zeer snel bewust van de dreiging die van de reformatie uitging. Nog voordat Luther zijn eerste stappen ondernam tegen de katholieke Kerk werd er een inquisiteur aangesteld. Daniël Alaert (?-1515) was actief als inquisiteur van 1509 tot 1515⁸⁸. In de bestrijding van het lutheranisme, anabaptisme en calvinisme werden tijdens de 16de eeuw door het generaal of provinciaal kapittel tien inquisiteurs aangeduid. Het spreekt voor zich dat de orde hiervoor zeer geleerde lieden zocht. Van zes van de elf inquisiteurs in de 16de eeuw hebben we bewijzen dat zij gestudeerd hebben aan verschillende universiteiten. Niet toevallig vervulden zij ook andere belangrijke taken binnen de orde zoals lector, prior of provinciaal⁸⁹.

De belangrijkste inquisiteurs waren bevoegd over een geheel bisdom en werden generale inquisiteurs genoemd. De beroemdste en meest gerenommeerde inquisiteurs waren Joannes Van den Bundere en Petrus de Backere. Joannes Van den Bundere werd in 1540 door het algemeen kapittel van de dominicanen

⁸⁵ A. Roersch. (BN). 'Vleeschouwer (Guillaume de), ou Carnifex, Carnificis, humaniste (?-1525 ?)', *Biographie Nationale*, XXVI, Brussel, 1936-1938, klm. 811-813.

⁸⁶ DAG, nr. 2039, f° 88.

⁸⁷ Bailey, 'A sabbat of demonologists', p. 120 en Arts, *De predikheeren*, p. 148.

⁸⁸ DAG, nr. 2039, f° 88, *Inquisitores haeretica praevitatis*.

⁸⁹ DAG, nr. 2039, f° 88 en A. De Meyer, 'Promotiones ff. praedicatorum ad gradus in universitate Lovaniensi (1563-1619)', *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 2 (1932), p. 418-428; De Meyer, *Congrégation de la Hollande*, p. 371; Wolfs, *Acta*, p. 22 en p. 141-142 en Arts, *De predikheeren*, p. 164-173.

aangeduid als inquisiteur en zijn actieterrein reikte tot in het bisdom Doornik. Dit werd in 1542 bevestigd door de paus. Pieter de Backere was gedurende zijn leven prior over verschillende kloosters van de provincie en was sinds 1561 inquisiteur te Gent. Hij behaalde een doctoraat in de theologie te Leuven rond 1570⁹⁰.

Zeer opmerkelijk is dat zij beiden bevriend waren met Viglius van Aytta (1507-1577). Viglius was een katholieke humanist uit Friesland die wel steeds trouw bleef aan Filips II, maar toch voorstander was van religieuze tolerantie. In tegenstelling tot Erasmus stond Viglius op goede voet met de dominicanen. In een brief aan Petrus de Backere in 1570 drukt hij zijn spijt uit over het feit dat er een gebrek was aan voorname en geleerde broeders in de dominicanenkloosters van Groningen en Leeuwarden. Daarom wenste hij dat de Backere uitstekende predikers naar Friesland zou sturen⁹¹. De inquisitie gaat echter moeilijk samen met de humanistische tolerantiegedachte. Ook Lemaître merkt op dat een humanistische achtergrond niet verzoenbaar was met het beroep van inquisiteur⁹². Blijkbaar was een vriendschap tussen inquisiteurs en een geleerde humanist echter niet onoverkomelijk.

Als gevolg van de inquisitie werden een groot aantal reformatoren, vooral in de tweede helft van de 16de eeuw, ter dood veroordeeld. Wanneer het vonnis eenmaal was uitgesproken ten nadele van de veroordeelde, was het werk van de dominicanen nog niet volbracht. Zij moesten als biechtvaders deze ter doodveroordeelden begeleiden. Hierbij trachtten ze de ketters nog te bekeren. Hiervan maakt Van Vaernewijck ons melding. Livinus Van den Bossche, Gents dominicaan en generaal prediker, en twee andere niet nadere genoemde dominicanen trachtten op 25 mei 1568 een anabaptist die werd geleid naar het schavot nog op het goede pad te brengen, maar hij antwoordde: "*dat zij al doen mochten dat zij wilden, haerlier rijcke en zoude nochtans niet langhe staen*". Van Vaernewijck vindt het eerder onzin wat de man beweert en neemt de verdediging van de dominicanenorde op zich. We citeren zijn kritiek op de uitspraak van de anabaptist: "*als oft haer penitente stranghe oordene een weeldich rijcke ware*". Zij vroegen hem zich te bekeren tot de katholieke Kerk, maar daar moest de anabaptist niets van weten. Hij werd vervolgens gemarteld en gedood⁹³.

Toch waren er ook figuren die zich nog op het einde van hun leven bekeerden. Livinus van den Bossche was op 30 maart 1567 biechtvader van iemand die op het punt stond te worden opgehangen, Willem Rutsemeelis. Deze had, nog voor hij werd opgehangen, gebeden tot God. De dominicaan vergezelde hem tot aan het schavot en bad voor zijn ziel. Hij bad voor de overledene de psalm *de profundis*, een smeekbede van de mens tot God opdat hij hem zou verge-

⁹⁰ Quéatif en Échard, *Scriptores Ordinis*, II, p. 160-161 en Arts, *De predikheeren*, p. 164-179.

⁹¹ Arts, *De predikheeren*, p. 164-179.

⁹² Lemaître, *Les Dominicains en France*, p. 14-16.

⁹³ Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke Tijden*, deel IV, p. 97.

ven. De biechtvader zei dat hij als een goed christen gestorven was volgens het katholieke geloof⁹⁴. Op 17 juli 1568 is Van Vaernewijck getuige van de executie van twee officieren. Van Vaernewijck geeft dit voorbeeld om te wijzen op het contrast tussen een bekeerde veroordeelde en een niet-bekeerde. Het verschil was zeer zichtbaar. Peter Cappoen werd vergezeld door twee Alexianen, broeders uit een congregatie die zieken verzorgden, en daarbij had hij nog een biechtvader, Livinus Van den Bossche, bij zich. Bij het schavot had de biechtvader hem een houten kruis gegeven en voor zijn ziel gebeden, waardoor het voor Van Vaernewijck duidelijk was dat hij katholiek gestorven was. De bekeerling werd vervolgens door de twee Alexianen bij de dominicanen begraven. Dit in tegenstelling tot de andere ter doodveroordeelde die geen broeders of priester bij zich had⁹⁵.

Soms gebeurde het, zoals Van Vaernewijck ons meldt, dat de Gentse dominicanen zich inspanden voor een bekeerde ketter om niet enkel zijn ziel maar ook zijn leven te redden. Dat was het geval met Franciscus Heuriblock. Ter verdediging had hij aangebracht dat hij boetvaardigheid had afgelegd voor alles. Sindsdien had hij de sacramenten van biecht en communie in de Sint-Niklaaskerk ontvangen. Hij had van de hertog vier dagen uitstel voor zijn vonnis gekregen om de waarheid van zijn onschuld aan te tonen. De Gentse dominicaan Joannes Van der Haeghen had volgens Van Vaernewijck op zijn knieën gesmeekt bij de hertog van Alva om deze bekeerling vrij te laten, waardoor hij nog verder uitstel had verkregen⁹⁶.

Van Vaernewijck wilde hiermee aantonen dat de geestelijken nog meer bloedvergieten wilden vermijden en dat zij niet alle verdachte namen doorgaven. Het lijkt er echter sterk op dat de dominicanen de koninklijke inquisitie zeer sterk ondersteunden. We zien immers dat Pieter Titelmans (1501 – 5 sept. 1572), een koninklijk inquisiteur die op het hoogtepunt van de inquisitie van 1545 tot 1566 opereerde en uiterst meedogenloos was, bij voorkeur adviezen inwon bij de dominicanen en voornamelijk deze van Gent⁹⁷. Nog op 4 augustus 1559 gaf Filips II een extra beloning van 300 gulden aan het Gentse klooster voor hun hulp aan de inquisitie⁹⁸. Daaruit kunnen we afleiden dat het Gentse klooster een inquisiteursnest was. We zagen dat een groot aantal kloosterlingen aangesteld werd als inquisiteur. Joannes Van den Bundere en Livinus de Mil (?-1563) werden zelfs op ongeveer hetzelfde tijdstip aangesteld als algemeen inquisiteur. Joannes Van den Bundere werd in 1540 door het generaal kapittel aangesteld als algemeen inquisiteur van het bisdom van Doornik en Livinus de Mil in 1542 van het bisdom van Terwaan. Deze laatste vervulde deze taak tot 1563⁹⁹.

⁹⁴ *Ibidem*, deel III, p. 303-304.

⁹⁵ *Ibidem*, deel IV, p. 164.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 16-17.

⁹⁷ Decavele, *De dageraad van de reformatie*, p. 14-17.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 14-17.

⁹⁹ Arts, *De predikheeren*, p. 164-173.

Er zijn nog aanwijzingen bij Van Vaernewijck zelf, die erop wijzen dat de dominicanen de Spanjaarden die zich hadden gevestigd in Gent, eerder ondersteunden in hun strijd tegen de ketters. Joannes Van der Haeghen was aanwezig toen de Spanjaarden een ketter in zijn huis oppakten¹⁰⁰. Hier functioneerde hij dus waarschijnlijk als een tipgever van de Spanjaarden. De Spanjaarden kregen bij hun vertrek uit Gent (op 24 juni 1568) de zegen van de dominicanen, waaronder Franciscus Ruyffelaert, die op dat moment prior was van het Gentse klooster. Ze gaven hen "menig kruisen" en wensten hen veel geluk in hun goddelijke strijd tegen de vijand. Dit moet zeer aanstootgevend geweest zijn voor de bevolking. De Gentenaren waren immers zeer blij met hun vertrek wegens de misdaden die zij tegen veel burgers hadden begaan¹⁰¹. Daartegenover staat dat de bedelorden op 11 oktober 1567 door het stadsbestuur naar de herzog van Alva werden gestuurd: zij moesten om verlichting smeken en zo verdere Spaanse misdaden proberen te voorkomen, aangezien de bevolking hier al sinds de Spaanse intrade van 30 augustus 1567 onder te lijden had¹⁰². Dit moeten we meer zien als een dienst die de bedelorden als onderhandelaars aan de stad boden, dan als een uiting van medelijden.

Tenslotte willen wij nog iets zeggen over de moeilijkheidsgraad van het beroep van inquisiteur. Lemaître schreef dat de inquisitie allesbehalve een eenvoudige taak was. Velen hielden het niet lang vol omdat er van inquisiteurs werd verwacht dat zij de waarheid in pacht hadden¹⁰³. Petrus De Backere hield het wel lang vol als inquisiteur, maar in zijn grafschrift (dat hij zelf opgesteld heeft), vinden we bewijzen dat het ook voor deze zeer geleerde pater allermint een eenvoudige taak was. Op poëtische wijze beschrijft hij de dreigende reformatie die hem voorkwam als '*infestos scopulos et naufraga*', dreigende en schipbreukveroorzakende rotsen. Nooit is hij echter, zo beweert hij toch in hetzelfde grafschrift, afgedwaald van de waarheid. Dankzij het geloof kon hij zijn opdracht naar behoren uitvoeren en werd het vertrouwen dat men in hem had als inquisiteur niet geschonden¹⁰⁴.

6. Een verlate herleving

Al deze strijdwapens tegen de reformatie zijn sterk gekoppeld aan de populariteit en onpopulariteit van de dominicanen. Hun strijd had immers geen enkel effect wanneer ze geen steun kregen van de bevolking. De dominicanen trachtten natuurlijk zieltjes te winnen. Tegelijkertijd konden deze wapens hun populariteit sterk doen afnemen. Hun verzet kon immers tegendraads werken. Hoe kunnen we de evolutie van de populariteit van de dominicanen gedurende de

¹⁰⁰ Van Vaernewijck, *Van die beroerlicke Tijden*, deel IV, p. 64-65.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 133.

¹⁰² *Ibidem*, p. 106-107.

¹⁰³ Lemaître, *Les Dominicains en France*, p. 16.

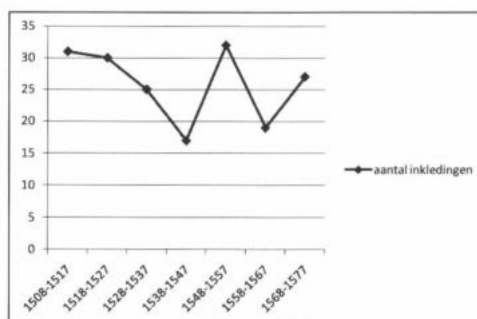
¹⁰⁴ Arts, *De Predikheeren*, p. 664-665.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

reformatie meten? We hebben hiervoor gebruik gemaakt van de intredecijfers. Het gaat hier om de periode van 1508, wanneer men begon met het noteren van intredes, tot 1577. De tabel hieronder geeft de evolutie weer van het aantal inkledingen in de periode 1508 tot 1577.

Tijd	Aantal inkledingen
1508-1517	31
1518-1527	30
1528-1537	25
1538-1547	17
1548-1557	32
1558-1567	19
1568-1577	27

Tabel 1: Aantal inkledingen in 1508-1577

Grafiek 1: Evolutie van het aantal inkledingen in 1508-1577¹⁰⁵

Hier valt een sterk dalende trend op tot de periode 1538-1547, wanneer zich een halvering van het aantal intredes voordoet in vergelijking met onze beginperiode 1508-1517. Dit kunnen we moeilijk los zien van de reformatie die zich sterk doorzet. Deze schaarste aan roepingen was een algemeen en structureel probleem waarmee de Nederduitse provincie opgezadeld zat. De reformatie berokkende serieuze schade aan de dominicanen, waardoor de kloosters in de problemen raakten. Reeds in 1525 constateerde het kapittel van *Germania Inferior* voor het eerst dat er te weinig novicen waren in de kloosters en het schreef daarom voor dat in de toekomst jongere paters de functies binnen de kloostergemeenschap moesten overnemen die voordien door de novicen wer-

¹⁰⁵ Bron: DAG, nr. 2039, Professionlijst, f^o2r^o-10r^o.

den vervuld¹⁰⁶. Blijkbaar liet de invloed van de reformatie en haar kritiek – net als die van de humanisten – op de verschillende religieuze orden niet op zich wachten.

De kloosters wilden zich echter kost wat kost handhaven, waardoor ook minder bekwame personen werden aangetrokken. Het klooster mocht immers niet te klein zijn, aangezien de orde belang hechtte aan de grootte van haar kloosters. Vele Europese dominicanenkloosters waren reeds voor de inkrimping van het aantal intreden geneigd om de rekruteringsvoorwaarden (de novicen moesten humanioraonderwijs hebben genoten, een gehoorzaam karakter hebben en minimaal 18 jaar zijn) breed te interpreteren om hun kloosters voldoende groot te houden¹⁰⁷.

Tegelijkertijd zien we dat in de 16de eeuw het klooster veel meer dan voorheen steunde op een zeer groot aantal lekenbroeders of *conversi* en dat dit ook procentueel toenam. De functies van procureur, curator, kleermaker en verpleger werden toevertrouwd aan de lekenbroeders. Deze broeders hadden geen priesterwijding ontvangen en waren veel minder geleerd. Zij moesten zich dan ook toeleggen op de praktische aangelegenheden binnen een klooster¹⁰⁸. Dankzij het *necrologium* kunnen we berekenen hoeveel lekenbroeders in de periode 1456-1578 overleden zijn. We komen tot de vaststelling dat toen 46 lekenbroeders, van de 184 broeders opgenomen in het *necrologium*, omkwamen. Eén vierde van de kloosterlingen was dus in deze periode een lekenbroeder¹⁰⁹. Uit de momentopname, opgesteld door de calvinistische republiek, leren we bovendien dat in 1578 12 van de 52 kloosterlingen geen priesterwijding hadden ontvangen¹¹⁰. Dit is 23 % van de totale populatie. In de periode 1261-1350 ging dit echter slechts om iets meer dan 10% van de kloosterbevolking¹¹¹. We zien hier dus een frappante toename. In tegenstelling tot de periode 1261-1350, wanneer het percentage schommelt rond de 10 %, is er gedurende de periode 1451-1600 sprake van grote wijzigingen (zie tabel 2 en grafiek 2). De grote toename deed zich pas voor vanaf 1500. Voor 1500 merken we echter al een serieuze piek in de periode 1471-1490. Maar dit wil niet zeggen dat er in deze periode een speciaal groot aantal lekenbroeders was. In de periode ervoor werden er immers in het *necrologium* bijna geen *conversi* opgenomen. Het is dan ook niet vreemd dat er in de daaropvolgende periode meer sterfgevallen waren. Sowieso had een klooster immers toch een aandeel van ongeveer 10% lekenbroeders nodig om in de praktische zaken te voorzien. Deze *conversi* werden om een moeilijk te verklaren reden dus ouder. In de jaren 1480 was er sprake van een crisis in de Nederlanden door oorlog, pest en hongersnood. Hierdoor kwam een erg groot aantal lekenbroeders om. De periode 1491-1510

¹⁰⁶ Wolfs, *Acta*, p. 72.

¹⁰⁷ Hinnebusch, *The history of the Dominican Order*, p. 282-288.

¹⁰⁸ De Meyer, *La congrégation de Hollande*, CXI.

¹⁰⁹ DAG, nr. 2039, *Necrologium*, f°6r°-13r°.

¹¹⁰ SAG, reeks 94 bis, nr.12, f°34v°-35v°.

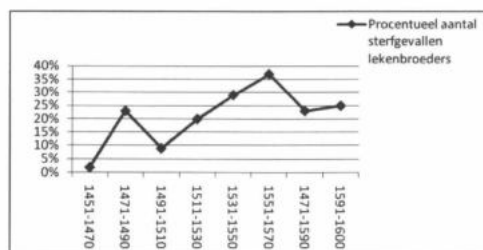
¹¹¹ Simons, *Stad en apostolaat*, p. 149-152.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

kende nog een gemiddelde van 10%. Het klooster van Hamburg bezat in 1505 ook 10% lekenbroeders. Dit was de internationale maatstaf voor een dominicanenklooster¹¹². Maar vanaf dan zien we een zeer scherp stijgende trend tot in de periode 1551-1570, wanneer er niet minder dan 37% lekenbroeders stierven, waarna het weer daalt, maar het schommelt toch nog steeds rond 25%¹¹³. Deze enorme toename zegt zeer veel over de labiele toestand in het klooster. Veel heeft het te maken met een rekruteringsstekort, waar het klooster zoals we zagen zeker in de eerste helft van de 16de eeuw mee te maken kreeg. Natuurlijk is het ook een zeer goede indicatie voor de verzwakking van de regel in deze periode. De orde had immers steeds geprobeerd het aantal lekenbroeders binnen de perken te houden. Maar uiteindelijk slaagde het klooster daar echter in het geheel niet in. Er zijn zelfs bewijzen dat de ouders van een lekenbroeder, Joannes Doelaeghe, hem in ruil voor geld naar het Gentse klooster hadden gestuurd¹¹⁴. Het klooster was dus in een moeilijke periode terechtgekomen.

Periode	Procentueel aantal sterfgevallen lekenbroeders
1451-1470	2%
1471-1490	23%
1491-1510	9%
1511-1530	20%
1531-1550	29%
1551-1570	37%
1471-1590	23%
1591-1600	25%

Tabel 2: Procentueel aantal sterfgevallen van lekenbroeders (1451-1600)¹¹⁵

Grafiek 2: Procentueel aantal sterfgevallen van lekenbroeders (1451-1600)¹¹⁶

¹¹² Hinnebusch, *The history of the Dominican order*, p. 289.

¹¹³ SAG, reeks 94 bis, nr.12, f°34v°-35v°.

¹¹⁴ SAG, *Predikheren* Reeks VI, Onderhoudsgeld 1579-1583.

¹¹⁵ Bron: Archief Dominicanen, nr. 2039, *Necrologium*, f°6r°-13r°.

¹¹⁶ Bron: Archief Dominicanen, nr. 2039, *Necrologium*, f°6r°-13r°.

De Nederduitse provincie maakte zich natuurlijk zorgen over de sterke rekruteringsafname en het hoge percentage van lekenbroeders. Daarom spoorde het in 1538 de priors van haar kloosters aan om met de grootste inspanning ervoor te zorgen dat deugdzaam jongemannen het kloosterkleed aannamen¹¹⁷. Tien jaar later, in 1548, is het vraagstuk, zoals we in ieder geval tot de periode 1538-1547 ook zien in het Gentse klooster, nog ernstiger geworden. De bepaling van 1538 wordt dan nog veel sterker beklemtoond. Men herinnert hier ook aan de drie rekruteringsstandaarden¹¹⁸. In deze bepalingen wordt tegelijkertijd ook benadrukt dat men deze jongeren niet de gelegenheid mocht geven doeleloos heen en weer te lopen of rond te zwerven. Men moest er daarentegen voor zorgen dat ze zich toelegden op studie en geestelijke oefeningen¹¹⁹. Wolfs veronderstelt dat naast de reformatorische kritiek, de kritiek van Erasmus op de dominicanen een oorzaak was van de afname van het aantal intreden in de Nederduitse provincie. De dominicanen waren zich zeer goed bewust van de dreiging die uitging van de werken van Erasmus¹²⁰.

Tegelijkertijd zal de ongunstige periode voor de Gentenaars op politiek vlak ook meegespeeld hebben. Tussen 1537 en 1540 waren de Gentenaars in opstand gekomen tegen Karel V. Degenen die zich antiklerikaal opstelden, beschuldigden de dominicanen ervan de antiketterse plakaten van Karel V ingefluisterd te hebben¹²¹. Hiermee verwezen ze natuurlijk naar de sterke band die de dominicanen onderhielden met de vorsten. We hebben al vermeld dat de vorstelijke inquisiteur Pieter Titelmans hen inderdaad geregeld raadpleegde in verband met het geloof van de stedelingen. Het kan ons dan ook niet verbazen dat met de opstand tegen Karel V van 1537 tot 1540 ook de haat tegenover de dominicanen hoogtij vierde. Dit antiklerikalisme was op dat moment van een zodanige omvang dat Andreas de Scheppere, een Gents dominicaan die volgens het *necrologium* veel gepredikt had, in een preek die hij had gehouden op 10 september 1539, zei dat hij de spoedige uitdrijving van de religieuzen verwachtte en in zijn verbeelding de kloosters in vlammen zag opgaan¹²².

In de periode 1548-1557 krijgen we een belangrijke toename van het aantal inkledingingen en komen we terug op het peil van de periode 1508-1517, dus nog vóór de reformatie. Deze evolutie is in ieder geval bijzonder opmerkelijk. Ondanks de hevige reformatorische en humanistische kritiek is er sprake van een relance bij de Gentse dominicanen. Deze relance hadden de dominicanen te danken aan de katholieke reformatie die zich met het Concilie van Trente in deze periode inzet. Het klooster bracht in diezelfde periode grote predikers en auteurs voort; hierbij waren vooral Joannes Van den Bundere en Petrus de

¹¹⁷ Wolfs, *Acta Germania Inferior*, p. 150.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 150.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 150.

¹²⁰ S.P. Wolfs, 'Dominicanen en de Colloquia van Erasmus', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 61 (1981), 1, p. 70-74.

¹²¹ Van Vaernewijck, *Van die beroerliche Tijden*, deel I p. 117-119.

¹²² SAG, *Bouc van den Crime*, 1538-1539, f° 122 v°.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

Backere van groot belang. Dit waren belangrijke dominicanen die als predikers maar ook als publicisten een grote invloed hadden op hun publiek en veel succes oogstten. Hoewel we zeker niet willen gezegd hebben dat de haat onder de bevolking verzwakt was, kunnen we wel vaststellen dat de dominicanen meer vurige aanhangers kregen. De haat zou echter nog versterken in de 2de helft van de 16de eeuw door hun radicale aanvallen tegen de ketters. In een volgende periode 1558-1567, werden de dominicanen immers zelfs het voorwerp van geweld en zakte het intredegetal terug de dieperik in tot 19 kloosterlingen. In de periode rond de Beeldenstorm was het dan ook allesbehalve aantrekkelijk om toe te treden tot het klooster. Het katholieke publiek stond achter zijn predikers zoals Joannes Van der Haeghen maar reageerde tezelfdertijd ook angstig op een mogelijke aanslag. Mogelijks waren de jonge katholieken te bang om zelf het dominicanenkleed aan te trekken. Toch wisten de dominicanen in de periode 1568-1577 ondanks de crisisperiode terug een redelijk aantal nieuwe leden aan te trekken, namelijk 27. In 1577 werd de calvinistische republiek opgericht. De positie van de dominicanen werd dan onhoudbaar. Ze werden beschimpt en vernederd, waarna ze in 1578 verjaagd werden uit hun klooster.

7. Toetsing aan de internationale literatuur

Laten we nu eens kijken naar de bevindingen in de internationale literatuur wat betreft de bestrijding van de reformatie door de dominicanen en andere bedelbroeders en hieraan onze bevindingen toetsen. N. Lemaître onderscheidt voor Frankrijk drie fasen in de dominicaanse reactie op de reformatie. De dominicanen kozen in de eerste fase vanaf ca. 1520 nog niet voor de harde strijd en gaven eerder de voorkeur aan een stille reactie. Als we kijken naar onze gegevens, dan blijkt daarentegen dat de Gentse dominicaan Joannes Van den Bundere vanaf de start van de reformatie de lutherse geschriften veroordeelde. De Gentse dominicanen hebben ook niet lang gewacht om een inquisiteur aan te stellen. Maar wat betreft de antiketterse publicaties bleven de dominicanen dan nog in gebreke. In de tweede fase vanaf ca. 1530 namen de broeders hun positie in: voor of tegen de reformatie. Zij die duidelijk kozen voor de verdediging van de katholieke Kerk, ontpopten zich tot inquisiteurs. Anderen bestreden de ketterij met woorden en zochten de controverse op. Lemaître merkt op dat in deze fase de dominicanen zich nog relatief zwak verdedigden tegenover de dreiging van de reformatie. De grootste theologen kozen voor het Latijn in het dispuut met de reformatoren en maakten zelden gebruik van de volkstaal. Het is mogelijk dat deze theologen de impact van de reformatie sterk onderschat hebben. We vinden voor deze periode bij de Gentse dominicaan geen dominicanen die antiketterse geschriften publiceerden, ook niet in het Latijn. Devotionele geschriften zowel in het Latijn als in de volkstaal, vinden we daarentegen wel voor 1540 terug. In de derde fase die vanaf 1540 wordt ingezet, gaan de Franse dominicanen echter "bijten". Ze

maakten volop gebruik van drukwerken. Deze waren in het Frans opgesteld en met vuur geschreven. Vanaf dan wordt de contrareformatie volop ingezet met het Concilie van Trente (1545-1563), dat voorzag in een uniforme woordenschat, die de uitdrukingskracht van de dominicanen versterkte¹²³. Als we echter naar het Gentse klooster kijken zullen de dominicanen toch pas beginnen "bijten" in de tweede helft van de 16de eeuw. De situatie in de Nederlanden was dan ook verschillend van deze in Frankrijk.

J. Pollmann stelt dat de predikers zich in Frankrijk in de tweede helft van de 16de eeuw, zowel in Parijs als in de provincies, onderscheidden door radicale prediking en dat ze de parochianen aanzetten tot geweld. De furieuze clerus schreef er ook opruimende traktaten tegen de ketterij. In de Nederlanden zal de aanval van de clerici volgens haar echter veel moeizamer verlopen. Volgens Van Vaernewijck konden de katholieke clerici het probleem van de ketterij niet oplossen, door een gebrek aan katholiek drukwerk, terwijl de ketters daarentegen wel zeer veel werken uitbrachten. Pollmann vraagt zich echter af of dit correct is. Volgens haar is de indruk van Van Vaernewijck dat de katholieke clerici niet schreven sterk overdreven. Het gaat echter vooral om devotieel materiaal, terwijl drukken met argumenten tegen ketterij heel beperkt bleven. Vanaf het begin van de jaren 1560 schonken de Nederlandse katholieke auteurs meer aandacht aan de ketterij, hoewel het aantal publicaties veel lager lag dan in Frankrijk. Tot 1566 werden anti-ketterse geschriften vooral in het Latijn geschreven¹²⁴. Petrus de Backere was er dus in vergelijking met de medebestrijders van de reformatie uit de Nederlanden, vrij vroeg bij. Reeds in 1557 vertaalde hij een werk van Joannes Van den Bundere gericht tegen een Nederlandse protestantse prediker, naar het Nederlands¹²⁵. In een ander boek uit 1558 heeft hij het ook over de ketters¹²⁶.

Er bestond een opvallende onzekerheid bij de katholieke clerici over de zin van het lesgeven aan leken over ketterij. In de vroege jaren 1520 werd besloten om Luther niet langer meer te vernoemen in preken, maar de klemtoon te leggen op de conservatieve katholieke visie. Door de aanvallen op Luther in hun preken, maakten de dominicanen het publiek enkel nieuwsgierig. De meeste bedelorden zullen deze strategie toepassen, zowel in Frankrijk als in de Nederlanden. Ook de Franse parochieclerici stonden er in het begin weigerachtig tegenover om in hun moedertaal ketterijen aan te vallen, maar tegen 1550 begon dit te veranderen. In het begin van de reformatie schreven de meeste bedelorden in het Latijn, waardoor de impact van hun geschriften zeer

¹²³ Lemaitre, *Les Dominicains en France*, p. 1-8.

¹²⁴ J. Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence 1560-1585', *Past and Present*, 190 (2006), p. 98-100.

¹²⁵ *Den scilt des gheloofs ghemaect by broeder Jan Van den Bundere, van de Predicaren ordin., ondersucker des H. Christen gheloofs, teghen 't feninich ghescut Joannis Anastasii Veluani*, Gent, 1557.

¹²⁶ *Sommighe vriendelicke ende zeer hertelicke minnebriefkens tusschen de leerende Ziele ende Alethia*, gedrukt Gent, 1558.

bepoort bleef en ze er niet in slaagden om een passend antwoord te formuleren op de reformatoerische uitdaging¹²⁷.

Desondanks zal men in Frankrijk wel een agressieve campagne voeren tegen de ketterij, in tegenstelling tot in de Nederlanden. Pollmann wijst er op dat zowel de Nederlandse als de Franse clerici ketterij beschouwden als straf van God voor de zonden van de decadente samenleving. Deze penitentiële interpretatie van de reformatiedreiging was niet nieuw. Het domineerde de antiketterijpreken van vóór 1566. In Frankrijk zal men er echter in slagen om de penitentiële antiketterijprediking om te vormen tot een agressieve boodschap. Hierbij moedigde de Franse clerus de katholieken aan om actie te ondernemen tegen de kettters. In de Nederlanden werden echter de eigen tekortkomingen beklemtoond. De klerikale penitentieboodschap resulteerde in de Nederlanden dus niet in een oproep tot gezamenlijke actie¹²⁸. Ook in de prediking van Joannes Van der Haeghen zat zeer sterk de penitentieboodschap. Hij bekloude zich over de zwakte van het geloof van de katholieken en beschouwde de ketterij als een noodzakelijk kwaad om de katholieken de ogen te openen. Hoewel hij de reformatoren ook niet spaarde in zijn preken, zien we echter niet dat hij de katholieken opriep actie te ondernemen tegen de kettters.

Pollmann wijst nog op een ander middel dat de katholieke geestelijken pas heel laat hebben gebruikt in de strijd tegen de ketterij, namelijk de antiketterse broederschappen. Rygerman richtte in 1574 een broederschap op dat de belastering van de naam van Christus moest beletten¹²⁹. In Frankrijk zien we dat dergelijke antiketterse broederschappen al voorkomen in 1560. Zulke broederschappen zijn natuurlijk het perfecte instrument om de katholieken op te zetten tegen de kettters. In de Nederlanden heeft men hier vooral vanaf 1580 het nut van ingezien¹³⁰. Pollmann wijst voornamelijk op de zwakte van de bedelorden in de bestrijding van de reformatoren ten gevolge van hun zwaar beschadigde populariteit. Ze stelt dat ook in Frankrijk de bedelorden niet overal even sterk stonden, maar zij grepen de ketterij aan om hun noodzakelijkheid te demonstreren. In de Nederlanden slaagden de bedelorden er volgens Pollmann niet in om deze kans te grijpen. Ze beklemtoont voornamelijk de zwakte van de franciscaanse observanten¹³¹. De dominicaanse prediker Joannes Van der Haeghen toont zich echter volgens ons allesbehalve zwak, aangezien Van Vaernewijck wijst op zijn belang in de strijd tegen de reformatie in Gent. Hij lokte ook een zeer groot publiek. Ondanks de vele kritiek die hij zowel vanuit katholieke als van reformatoerische hoek kreeg, was hij een populair prediker. Petrus de Backere werd nog meer geloofd om zijn moedige strijd tegen de reformatie. Pollmann overdrijft dus de zwakte van de Nederlandse bedelorden. Van Vaernewijck wijst juist op het gebrek aan andere degelijke katholieke

¹²⁷ Pollmann, 'Countering the Reformation', p. 102-104.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 104-111.

¹²⁹ Arts, *De predikheeren*, p. 176-178 en De Jonghe, *Belg. Dom*, p. 76.

¹³⁰ Pollmann, 'Countering the Reformation', p. 115.

¹³¹ *Ibidem*, p. 116.

predikers. Zeker onder de parochieclerus moet er sprake zijn geweest van een schrijnend gebrek, aangezien Van der Haeghen op de belangrijke kerkelijke feestdagen tijdens eucharistievieringen werd uitgenodigd om te prediken in de belangrijke kerken van Gent. De reformatoren hadden veel meer ijverige predikers. Volgens Pollmann waren de franciscaanse observanten zwak omdat prediking tegen de laksheid van de lokale overheid zelfmoord zou betekend hebben¹³². Van der Haeghen bezat daarentegen wel degelijk de durf om de overheid te bekritisieren in verband met de geldigheid van de Duitse munt als betaalmiddel in de Nederlanden. Er waren ook lieden die beweerden dat hij het stadsbestuur had beledigd. Zeer opvallend is ook dat één en dezelfde dominicaan verschillende wapens hanteerde in strijd met de reformatoren. De inquisiteurs, Joannes Van den Bundere en Petrus de Backere, publiceerden bijvoorbeeld antiketterse werken, maar trokken ook op de preekstoel ten strijde tegen de reformatoren. Inquisiteurs waren immers meer dan eender wie bezig met het aanwijzen van en het zoeken van bewijzen voor de dwalingen van de reformatoren. De inquisiteurs waren ook perfect geplaatst om op zoek te gaan naar verboden werken en er argumenten tegen te formuleren.

Pollmann stelt ook dat de populariteit van de dominicanen zeer zwaar beschadigd was. Vanaf 1528-1537 was er in het Gentse klooster en in de gehele Nederduitse provincie inderdaad sprake van een structurele crisis. Vanaf 1520 veranderde de houding van de stedelingen en de stedelijke overheid en daalde hun populariteit¹³³. We kunnen stellen dat dan alle bedelorden in Frankrijk en de Nederlanden een identiteitscrisis doormaakten. Hun faam bij de stedelingen en de stedelijke overheden in de Nederlanden was niet bijzonder groot door de belastinguitzondering waarvan ze konden genieten. De bedelorden botsten vervolgens met de stedelijke overheden over taken zoals liefdadigheid en scholing. Tijdens de reformatie zal de positie van de bedelorden nog verslechteren door het succes van Erasmus' satires op de bedelorden. De rederijkers uitten eveneens kritiek in hun toneelstukken. Daarnaast was er hun betrokkenheid bij de inquisitie, wat hen vanzelfsprekend allerminst populair maakte¹³⁴. Het Gentse klooster kwam er echter ook wonderwel bovenop in de tweede helft van de 16de eeuw. Zoals N. Lemaître stelde voor Frankrijk vanaf 1540, gingen ook de Gentse dominicanen vanaf de tweede helft van de 16de eeuw 'bijten' en dit had een groot effect op de bevolking¹³⁵. Enerzijds was er een belangrijk deel van de bevolking waarbij de haat tegenover de dominicanen enkel en alleen maar toenam, anderzijds waren er katholieken die zich juist aangetrokken voelden tot dit radicalisme en hen steunden. M. C. Armstrong heeft een sterk vergelijkbaar verhaal verteld over de franciscaanse observanten in Frankrijk. De katholieken gingen meer en meer vertrouwen op deze predi-

¹³² *Ibidem*, p. 117.

¹³³ B. Roest, 'Franciscans between observance and reformation: the Low Countries (ca. 1400-1600)', *Franciscan Studies*, 63 (2005), p. 434.

¹³⁴ Pollmann, 'Countering the Reformation', p. 114-115.

¹³⁵ Lemaître, *Les Dominicains en France*, p. 1-8.

DE GENTSE DOMINICANEN IN DE REFORMATIE

kers. Hun noodzakelijkheid werd hiermee sterker in de verf gezet¹³⁶. Crisissen zijn echter vaak desastreus voor de rekrutering, zelfs wanneer het klooster een herleving doormaakt, zo ook in de periode rond de Beeldenstorm. De daling in de rekrutering duidt dus niet op een structurele populariteitscrisis zoals in de eerste helft van de 16de eeuw. Nadien zien we immers dat het aantal wijdingen opnieuw toeneemt. Daarna volgt echter nog een scherpere crisis wanneer de kloosterlingen in 1578 als gevolg van de oprichting van de calvinistische republiek worden verjaagd.

We kunnen dus stellen dat de dominicanen een belangrijke politieke en religieuze rol speelden in het 16de eeuwse Gent. Op verscheidene manieren trachtten zij de reformatie, die er zich snel verspreidde, te bestrijden. Ze predikten en publiceerden geschriften. Daarnaast richtten ze ook broederschappen op en traden op als inquisiteurs. Belangrijk hierbij was dat ze vanaf de tweede helft van de 16de eeuw terug konden genieten van steun bij een deel van de bevolking. Er was sprake van een verlate herleving bij de Gentse dominicanen.

¹³⁶ M.C. Armstrong, *The Politics of Piety: franciscan Preachers during the Wars of Religion, 1560-1600*, Rochester, 2004, p. 180.

HET GENTSE GEMEENTELEGER IN HET LAATSTE KWART VAN DE VIJFTIENDE EEUW

Een politieke, financiële en militaire analyse van de stadsmilitie

Jelle Haemers & Botho Verbist¹

In de steden van het graafschap Vlaanderen was het poorterschap onlosmakelijk verbonden met het vrijwaren van de stedelijke voorrechten en de veiligheid van de stad.² De schepenen konden dienstweigeraars boetes op leggen, hun poorterschap ontnemen of zelfs verbannen.³ Te Gent konden alle weerbare mannen tussen de twintig en de zestig jaar onder de wapens geroepen worden.⁴ Uitzonderlijk breidde de dienstplicht zich uit van zeventien tot zeventig jaar.⁵ Een permanente legerdienst bestond niet in het middeleeuwse Gent, maar in tijden van nood kon de stad dus wel een omvangrijk leger op de been brengen. Dit artikel brengt een politieke, financiële en militaire analyse van het Gentse gemeenteleger en koppelt daaraan een aantal nieuwe inzichten op de militaire geschiedenis van Vlaanderen.

Wanneer het Gentse gemeenteleger voor het eerst werd ingezet, is onbekend. Wel staat vast dat het in 1127-1128 bestond, aangezien het dan voor een eerste maal in de bronnen vermeld wordt, door Galbert van Brugge. In diens kroniek staat dat het Gentse gemeenteleger reeds een zekere faam

¹ De licentiaatsverhandeling van Botho Verbist (Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen), met als titel 'Van Nancy tot Cadzand. Het Gentse gemeenteleger van 1477 tot 1492' die in 2006 aan de Universiteit Gent onder het promotorschap van Marc Boone tot stand kwam, vormde de basis voor dit artikel. De tekst werd uitvoerig bijgewerkt en aangevuld door Jelle Haemers (Universiteit Gent). De auteurs danken Wouter Ryckbosch en Bert Verwerft voor hun hulp bij de eindredactie van dit artikel, dat tot stand kwam in het kader van het IUAP-project 'Stad en samenleving in de Lage Landen, 1200-1800' (Federaal Wetenschapsbeleid België).

² S. Gunn, D. Grummitt & H. Cools, *War, state, and society in England and the Netherlands, 1477-1559*, Oxford, 2007, p. 57.

³ J. Huytens, *Recherches sur les corporations gantoises, notamment sur celles des tisserands et des foulons, leur organisation civile, religieuse, militaire et commerciale, suivies d'un essai généalogique sur l'origine des familles de la Flandre*, Gent, 1861, p. 135; J. Putseys, 'Gemeenteleger van Gent (12de eeuw-1500)', in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p. 225. Zie ook Stadsarchief Gent (voortaan: SAG), reeks 400 (stadsrekeningen), n° 28, f° 339v.: 'up den ban van X jaren'.

⁴ M. Heins, *Gand, sa vie et ses institutions*, Gent, 1912, dl. 1, p. 36.

⁵ Bijvoorbeeld in 1488 toen het keizerlijke leger voor de stad gelegerd was (SAG, reeks 20, n° 7, f° 60r en 62r; reeks 400, n° 29, f° 420r).

had verworven, vooral op het vlak van belegeringen. Dat betekent dat het Gentse gemeenteleger ook vóór 1127-1128 actief was.⁶ In de dertiende eeuw deed zich echter een belangrijke evolutie voor in Vlaanderen. Het grafelijke ridderleger werd verzwakt door een daling van inkomsten van de adel en een vermindering van het aantal ridders. Dit had tot gevolg dat de gemeentelegers een steeds belangrijker rol konden opeisen in het graafschap en weldra het belangrijkste onderdeel zouden vormen van het grafelijke leger.⁷ Meer nog, voortaan zouden de Vlaamse stadsmilities niet meer weg te denken zijn uit de legers van de Vlaamse graven, die zonder de steun van hun steden amper een omvangrijke troepenmacht konden financieren. Deze evolutie kwam een eerste maal duidelijk tot uiting bij de Guldensporenslag in 1302. De Vlaamse gemeentelegers vervulden een veel belangrijker rol in het leger van hun heer dan andere gemeentelegers, zoals bijvoorbeeld de Franse gemeentelegers, die slechts een marginale rol speelden in het koninklijke leger. De grote Vlaamse steden konden immers dankzij de hoge concentratie van mensen en kapitaal omvangrijke en goed uitgeruste milities op de been brengen. De aanwezigheid van belangrijke middengroepen en ambachten in de stedelijke samenleving is daar uiteraard niet vreemd aan.⁸

De Bourgondische hertogen daarentegen hadden bijna uitsluitend slechte ervaringen met de Vlaamse gemeentelegers. De toon voor deze moeilijke relatie werd meteen gezet toen Filips de Stoute zijn schoonvader Lodewijk van Male in 1382 als graaf van Vlaanderen opvolgde. Enkel met de militaire steun van de Franse koning kon hij de Gentse opstand onder Filips van Artevelde (1379-1385) neerslaan. Hoewel in de daaropvolgende decennia de Vlaamse troepen soms de hoofdmoot uitmaakten van het Bourgondische leger⁹, verzwakte hun weigering om op te trekken of de plotse terugtrekking vaak de militaire slagkracht van de hertogen. Toen bijvoorbeeld Karel de Stoute in de winter van 1470-1471 tegen de Franse koning Lodewijk XI een offensief startte om de steden aan de Somme te heroveren, gaven de Vlaamse gemeentelegers veel te laat gevolg aan zijn oproep tot mobilisatie en bovendien traden ze met veel minder manschappen aan dan beloofd.¹⁰ Bovendien kwam het voor dat de stadsmilities, eens terug in hun stad, hun strijd lust terugvonden en weigerden de wapens neer te leggen zolang de hertog niet enkele van hun eisen had inge-

⁶ J.-F. Verbruggen, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305*, Brussel, 1960, pp. 101-103. De vermelding in Galbert vindt men in: R. Van Caenegem, A. Demyttenaere & L. Devliegher, *De moord op Karel de Goede*, Leuven, 1999, p. 245-268.

⁷ Verbruggen, *Het leger en de vloot*, p. 106; Putseys, 'Gemeenteleger van Gent', pp. 225-226.

⁸ J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2002, p. 609.

⁹ B. Schnerb, 'Le recrutement social et géographique des armées des ducs de Bourgogne (1340-1477)', in: J.-M. Cauchies (ed.), *Guerre, pouvoir, principauté*, Brussel, 2002, p. 56.

¹⁰ J. Haloppeau, *Le drame entre la France et la Bourgogne*, Parijs, 1940, pp. 101-110.

willigd. Indien hier niet aan voldaan werd kon dit zelfs in een opstand ontfaarden.¹¹

Dit gebrek aan 'gehoorzaamheid' van de stedelijke milities hing uiteraard nauw samen met de politieke macht die ze in het graafschap Vlaanderen hadden weten te verwerven. De onenigheden over de inzet van de gemeentelegers in het hertogelijke leger tussen de hertog en de Vlaamse steden was bijgevolg een onderdeel van de troebele politieke relatie tussen beide tegenspelers. De gemeentelegers waren immers eerst en vooral stadskorpsen. Bijgevolg plaatsen ze de belangen van hun stad en kwartier dan ook op de eerste plaats, ongeacht de belangen van de heer. De Vlaamse steden weigerden bijvoorbeeld bij de vermelde herovering van de steden aan de Somme hun medewerking aan het hertogelijke initiatief te verlenen omdat ze geen heil zagen in deze veldtocht die enkel de persoonlijke belangen van de Bourgondische dynastie diende. Bovendien zette het hertogelijke initiatief de internationale handel, de basis van de welvaart van de steden, onder druk. Gelijkaardige belangen motiveerden bijvoorbeeld ook de Brugse en Gentse troepen toen zij de hertogelijke veldtocht tegen Calais onderbraken in 1436.¹² Niet zozeer de vermeende incompetentie van de Vlaamse gemeentelegers, maar wel de tegengestelde belangen met de hertog deden hen naar de moederstad terugkeren.

De stadsmilities vormden voor de Bourgondische hertogen eveneens een blok aan hun been omdat ze het verlengstuk waren van de politieke macht van de steden. Tijdens opstanden van de steden tegen het Bourgondische gezag kwam het vaak tot militaire confrontaties tussen steden en hertog. In deze conflicten waren de stedelijke milities vaak de evenknie van het leger van de hertog, zeker als de laatstgenoemde niet over grote fondsen kon beschikken om een grote troepenmacht op de been te brengen. De hertogen waren er zich dan ook van bewust dat de zelfstandigheid van de steden in het graafschap en bijgevolg ook van de Vlaamse gemeentelegers in het Bourgondische leger een bedreiging vormden voor de door hen zo gekoesterde centrale macht. Dankzij hun gemeentelegers stonden de steden immers in een sterke positie waardoor de hertog hen niet ongestraft zijn wil kon opleggen. Vanuit die optiek is het logisch dat de hertogen al gauw zullen trachten de macht van de gemeentelegers in te perken. Het neerslaan van een stedelijke opstand bood voor de hertog een uitstekende kans om de macht van de stad en haar milite in te dammen. Na de Vrede van Gavere van 1453, bijvoorbeeld, schafte hertog Filips de Goede de Gentse paramilitaire groepering van de Witte Kaproenen af, een speciaal korps binnen het gemeenteleger waarmee de schepenen hun macht oplegden aan het Gentse kwartier (we komen er later op terug). Het zal echter

¹¹ Bijvoorbeeld tijdens Jan zonder Vrees' campagne tegen de Armagnacs in 1411 of de belegering van Calais door Filips de Goede in 1436, zie respectievelijk V. Fris, *Het Brugsche Calfvel van 1407-1411*, Antwerpen, 1911, B. Schnerb, *Jean sans Peur: le prince meurtrier*, Parijs, 2005, pp. 537-538, en J. Dumolyn, *De Brugse opstand, 1436-38*, Kortrijk, 1997, pp. 147-174.

¹² *Ibidem*, pp. 147-150.

duren tot de 'Concessio Carolina' van Keizer Karel uit 1540 alvorens het Gentse gemeenteleger effectief ontwapend werd.¹³

In de verouderde literatuur over het militaire verleden van de Vlaamse steden, en van Gent in het bijzonder, wordt vaak de nadruk gelegd op de manke organisatie, het gebrek aan discipline of soms zelfs de 'lafheid' van de Vlaamse gemeentelegers om enerzijds hun herhaaldelijke terugtrekking van het slagveld, en anderzijds hun falend succes doorheen de tijd te verklaren.¹⁴ Zoals gesteld, is de politieke onenigheid tussen vorst en stad in de late middeleeuwen een geschiktere argumentatie om de zogenaamde 'ongehoorzaamheid' van de gemeentelegers in de oorlogen van de Bourgondische hertogen te verklaren. Evenmin kunnen we een gebrek aan discipline bij de stadstroepen aanhalen om hun dalende belang in de militaire geschiedenis van het graafschap te verduidelijken. Dit artikel toont immers aan dat het Gentse gemeenteleger tot op het einde van de vijftiende eeuw van een strakke organisatie, een hoogst gesofisticeerde structuur en een grote discipline getuigde. Weliswaar hebben de Gentse gemeentelegers, ondanks hun roemrijke verleden, het door de ontwikkelingen op het gebied van de krijgskunst moeten afleggen tegen de beroepslegers. Deze militaire evolutie vindt volgens ons geen oorzaak in een vermeende afbrokkelende structuur en afgenomen tucht van het Gentse gemeenteleger, maar in de staatkundige evolutie in het graafschap Vlaanderen. De concentratie van machtsmiddelen op een centraal niveau, met name van politieke macht en financiële middelen, stelde het Bourgondische hof in staat grotere legers te mobiliseren dan de steden.¹⁵ De inwendige versterking van institutionele structuren en de uitbreiding van hun persoonlijke domein (door de accumulatie van gewesten) verleenden de Bourgondische hertogen de militaire middelen om de

¹³ Over de Vrede van Gavere: J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*, Kortrijk, 2004, pp. 387-395. De Karolijnse Concessie bepaalde dat het oorlogsmaterieel van de ambachten en de stad naar het 'Spanjaardenkasteel' diende te worden overgebracht (M. Boone, "Le dict mal s'est espandu comme peste fatale". Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld", *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (voortaan: *HMGOG*), 54 (2000), pp. 54-61).

¹⁴ Zie bijvoorbeeld G. Guillaume, *Histoire de l'organisation militaire sous les ducs de Bourgogne*, Brussel, 1847, p. 94. De 'buitenlandse' literatuur volgt vaak nog deze verouderde visie, zoals bijvoorbeeld bij de beschrijving van de omsingeling van Calais, toen de Vlaamse troepen vroegtijdig het beleg verlieten (S. Rose, *Calais. An English town in France, 1347-1558*, Woodbridge, 2008, pp. 70-72; zie ook D. Grummitt, *The Calais garrison. War and military service in England, 1436-1558*, Woodbridge, 2008, p. 33, die weliswaar al opmerkt dat de vermeende lafheid van de Vlamingen voornamelijk gebaseerd is op vermeldingen in middeleeuwse poëzie).

¹⁵ Over de staatkundige evolutie in Vlaanderen, zie onder andere: W. Blockmans & W. Prevenier, *De Bourgondiërs, de Nederlanden op weg naar eenheid (1384-1530)*, Amsterdam, 1997; J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Leuven, 2003.

Vlaamse gemeentelegers de baas te kunnen – want in veldslagen zegeviert vaak het recht van de sterkste.

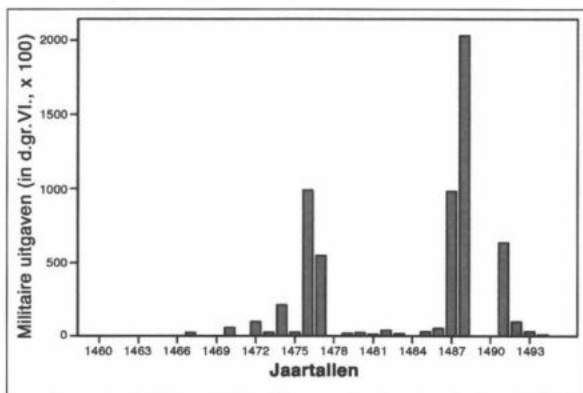
1. Kader en bronnen

Dat werd althans het Gentse gemeenteleger gewaar in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. In de tijdspanne tussen 1477 en 1492 trad de stedelijke militia immers vaak in het offensief, en het defensief. Na de onverwachte dood van hertog Karel de Stoute op het slagveld te Nancy op 5 januari 1477 startte de Franse koning Lodewijk XI een militair offensief tegen de Nederlanden met de bedoeling een aantal gewesten (waaronder Picardië en Artesië) terug aan het Franse kroondomein te voegen. Dat het Bourgondische leger niet ingreep tegen de annexionistische poging van Lodewijk XI was een ander gevolg van de slag bij Nancy, waar dat leger gedecimeerd werd. Bovendien was de Bourgondische staat failliet ten gevolge van de dure oorlogen die de hertog in de voorafgaande jaren gevoerd had. Aangezien in de steden tegenstanders van Karel de Stoute de macht grepen in 1477 om diens autoritaire beleid ongedaan te maken, werd niet alleen het politieke gewicht van de steden in Vlaanderen verhoogd, maar traden eveneens de stedelijke militia's opnieuw op de voorgrond. Om zich van de broodnodige steun van de gemeentelegers te verzekeren, diende de erfopvolgster van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië, in het voorjaar van 1477 de herwonnen politieke en militaire autonomie van de Vlaamse steden in privilege's toe te staan.¹⁶ De balans was echter in die mate in het voordeel van de steden doorgeslagen, dat de echtgenoot van Maria, Maximiliaan van Oostenrijk, de daaropvolgende jaren politiek tegengas diende te geven om de autonomie van de dynastie te vrijwaren. Maar toen het beleid van Maximiliaan dezelfde autoritaire weg opging als dat van Karel de Stoute, traden de steden opnieuw in actie. Meer nog, na het plotse overlijden van Maria van Bourgondië in maart 1482 ontzegden de Drie Leden van Vlaanderen (Gent, Brugge en Ieper) Maximiliaan het regentschap over zijn minderjarige zoon en graaf van Vlaanderen, Filips de Schone. Tijdens de daaropvolgende Vlaamse Opstand (1482-1492) kwam het tot een regelrechte politieke en militaire confrontatie tussen de Habsburgse vorst en de Vlaamse steden, met Gent op kop. De Drie Leden richtten in juni 1483 een regentschapsraad op met vertegenwoordigers van de adel en de steden uit het graafschap die voortaan in naam van Filips de Schone het graafschap zou besturen. Uiteindelijk zou Gent met de Vrede van Cadzand in juli 1492 het onderspit moeten delven, nadat de stad reeds de

¹⁶ De context in W. Blockmans (ed.), *1477. Het algemene en de gewestelijke privilege's van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, Kortrijk, 1985, pp. 97-125; J. Haemers, *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*, Turnhout, 2009, pp. 11-18. Specifiek voor Gent: K. Hancké, 'Confiscaties als politiek wapen in intern stedelijke conflicten, casus: Gent: 1477-1492', *HMGOG*, 49 (1995), pp. 197-220.

regentschapsraad eind 1489 had moeten opdoeken, omdat het graafschap economisch uitgeput was na een decennium van militaire strijd.¹⁷

Die strijd, en voornamelijk de rol van Gent en zijn stadsmilities daarin, vormt het onderwerp van dit artikel. Het veelvuldige militaire optreden van het Gentse gemeentelager in enerzijds de oorlog met Frankrijk tijdens de regering van Maria van Bourgondië (1477-1482), die hernomen werd door Maximiliaan van Oostenrijk in 1486 (en pas eindigde met de Vrede van Senlis van 1493 tussen Maximiliaan en de Franse koning Karel VIII), en de militaire strijd tussen Maximiliaan en Gent anderzijds (1482-1492), heeft talrijke bronnen geproduceerd die ons makkelijk in staat stellen om de structuur van het Gentse gemeentelager te bestuderen. Meer bepaald in de Gentse stadsrekeningen (reeks 400 van het oud archief) duiken vanaf 1477 uitvoerige uitgavenposten op die de samenstelling van het Gentse gemeentelager belichten. Om de oorlog tegen Frankrijk het hoofd te bieden, vervijfvoudigde het stadsbestuur in 1477 de militaire uitgaven – een hoog niveau dat pas in 1487 en 1488 zou geëvenaard en zelfs overtroffen zou worden (toen de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk een nieuwe fase inging). Beide pieken tonen aan dat in deze jaren het Gentse leger van een nieuwe uitrusting voorzien werd. De uitmuntende studie van Wouter Ryckbosch naar de Gentse stadsfinanciën ontslaat ons verder van een diepgaande analyse van de stadsrekeningen. Onderstaande grafiek uit zijn werk toont aan dat Gent in sommige jaren diep in de buidel tastte om enerzijds de Franse koning, en later Maximiliaan van militair weerwoord te dienen.

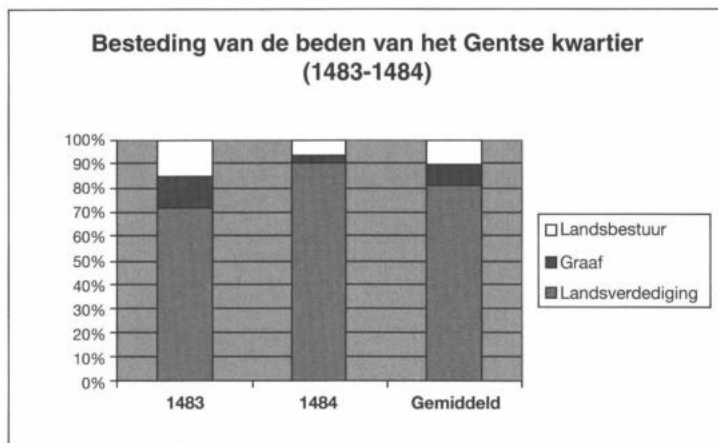
Grafiek 1: Militaire uitgaven van Gent (1460-1495), op basis van de stadsrekeningen.¹⁸

¹⁷ Over deze strijd: W. Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 140 (1974), pp. 257-368; J. Haemers, 'Philippe de Clèves et la Flandre. La position d'un aristocrate au coeur d'une révolte urbaine (1477-1492)', in: J. Haemers, H. Wijsman & C. Van Hoorebeeck (eds.), *Entre la ville, la noblesse et l'Etat: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile*, Turnhout, 2007, pp. 21-99.

¹⁸ Bron: W. Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)*, Gent, 2007, p. 45.

Zoals Ryckbosch terecht opmerkt, betekenen de lagere waarden in de boekjaren 1478-1486 en 1489-1490 niet dat Gent toen bespaarde op militaire uitgaven. Integendeel. De verregaande fiscale inspanning van de stad noopte de stadsontvangers tot boekhoudkundige specialisatie. Bijgevolg ontstonden in de Gentse financiële administratie naast de overkoepelende stadsrekeningen verscheidene 'zij' – of 'deelrekeningen' (bewaard in reeks 20 van het oud archief van het stadsarchief) waarin inkomsten van uitzonderlijke oorlogsbelastingen werden genoteerd. Met deze fiscale inkomsten werden aparte rekeningen gevoed die voornamelijk oorlogsonkosten dekken, en nadien niet in de algemene stadsrekeningen werden opgenomen. Maar aangezien deze boekhoudkundige curiosa maar fragmentarisch bewaard bleven, is het moeilijk een volledig beeld te schetsen van de toenmalige financiële situatie van de stad. Toen bijvoorbeeld de Vlaamse regentschapsraad in 1483 en 1484 in totaal vier beden aan het graafschap oplegde om in het onderhoud van Filips de Schone te voorzien en het land te besturen, vloeiende de opbrengst naar deelrekeningen die niet in de overkoepelende stadsrekening werden opgenomen. De ontvangsten van deze rekeningen, op zich een mooie getuige van de verregaande politieke, financiële en militaire autonomie van de steden in het onderzochte tijdvak, beperkten zich overigens niet enkel tot de stad, ook de ondergeschikte kasselrijen en steden van het Gentse kwartier hoestten voor de oorlog geld op. Zoals gebruikelijk in het graafschap Vlaanderen stortten ze het geld door aan de hoofdstad van het kwartier (Gent in dit geval). Aangezien de meerderheid van de uitgaven van deze uitzonderlijke oorlogsbelastingen de landsverdediging betrof, zoals grafiek 2 aantoont, vormen ze een handige bron in ons onderzoek. Gemiddeld een vijfde van de opbrengst gebruikte de ontvanger om administratieve onkosten van de regentschapsraad te dekken en in het onderhoud van de graaf te voorzien, het grootste aandeel (gemiddeld 80,98 %) werd besteed aan *'den sauldoyers liggende in de bewaernesse van den sloten ende andere sauldoyers te voet ende te perde upghestelt jeghen tinbreken van den vianden'*.¹⁹

¹⁹ SAG, reeks 20, n° 2, f° 1r. In oktober en nogmaals in december 1483 stemden de Drie Leden met een bede in, een toelage van respectievelijk 24.000 en 96.000 lb. par. In april en augustus 1484 keurden de Drie Leden nog twee beden goed, respectievelijk van 48.000 en 96.000 lb. par. – laatstgenoemde omdat er oorlog met Maximiliaan dreigde (W. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978, pp. 616-617). In februari 1484 waren de Drie Leden het eens om een bede voor de betaling van 20.000 soldaten te lichten, maar te Gent noch te Brugge werd tot de inning hiervan overgegaan. De andere beden werden in het Gentse kwartier geïnd door Jan Rufflaert (SAG, reeks 20, n° 2 (beden van 1483) en 3 (beden van 1484); voor meer achtergrond: Ryckbosch, *Tussen Gavere en Cadzand*, pp. 44-54). De onkosten voor de hofhouding van de graaf werden doorgestort aan algemeen ontvanger Jan van der Scaghe en de penningmeester van de graaf, Andries Andries (SAG, reeks 20, n° 2, f° 7v). Ook de Brugse rekeningen van deze beden bleven bewaard, en geven een gelijkaardig beeld (Stadsarchief Brugge, Oud Archief, Oorlogsrekeningen, nrs. 3 en 4): 81,08 % van de opbrengst werd aan de landsverdediging gespenseerd.

Grafiek 2: Procentuele besteding van de beden die in het Gentse kwartier geïnd werden in 1483 en 1484, op basis van de oorlogsrekeningen.²⁰

Concreet betroffen de betalingen in 1483 kosten aan fortificaties van kastelen in het Gentse ommeland, soldij voor troepen die er gelegerd waren ‘*ter bewaernesse ende versekerthede van den lande*’ en enkele soldaten, te voet en te paard, die door de stad ingezet werden waar nodig. De kastelen en burchten van Oudenaarde, Aalst, Dendermonde, Biervliet, Rupelmonde, Saaftinge en, in samenwerking met Brugge, Sluis werden hersteld en/of bewapend.²¹ Gent bouwde dus de zogenaamde ‘militaire cirkel’ rond de stad uit, een verdedigingsgordel die de inval van hertogelijke troepen in het kwartier diende tegen te gaan, en de bevoorrading van de stad diende veilig te stellen (zoals de stad ook in 1451-53 had gedaan²²). In 1484 diende de opbrengst van de Gentse beden om de invasie van de troepen van Maximiliaan in het zuidoosten van het Gentse kwartier te stoppen. De stad betaalde enerzijds de soldij van Franse troepen die onder leiding van maarschalk Philippe de Crèvecœur de Vlamingen in hun strijd tegen Maximiliaan bijstonden en anderzijds van huurlingen en weerbare mannen uit de ambachten onder leiding van de Gentse hoofdmannen (daarover verder meer). De ontvanger stortte ook geld door aan Jacob van Savoye, graaf van Romont en kapitein-generaal van Vlaanderen, om het graafschap tegen de inval van Maximiliaan te wapenen. Uiteindelijk zouden de militaire en financiële inspanningen van het Gentse kwartier niet opkunnen tegen de overmacht van het hertogelijke leger van Maximiliaan, die

²⁰ De rekening van 1483 bracht 3243 lb. 2 s. 7 d. gr. op (SAG, reeks 20, n° 2, f° 1r). De rekening van 1484 bracht 7022 lb. 1 s. 1 d. gr. op (SAG, reeks 20, n° 3, f° 1r), maar de opbrengst van de kasselrijen Dendermonde en Oudenaarde was onvolledig. De ontvanger liep door de gedeeltelijke inname van deze kasselrijen in het najaar van 1484 1575 lb. 2 s. 7 d. gr. mis (f° 92 v°); deze achterstallige som werd niet in de grafiek opgenomen.

²¹ SAG, reeks 20, n° 2, f° 13r-24v.

²² Haemers, *De Gentse opstand*, pp. 341-2.

HET GENTSE GEMEENTELEGER

in het voorjaar van 1485 het graafschap gewapenderhand veroverde. Gent zou echter in november 1487 opnieuw in opstand komen tegen de aartshertog, die in het voorjaar van 1488 in Brugge opgesloten werd. Om de volledige Bourgondische Nederlanden in de opstand tegen Maximiliaan te betrekken, startte edelman Filips van Kleef, als leider van de Vlaamse troepen, in het najaar van 1488 een veroveringstocht buiten Vlaanderen. Maar zoals reeds gesteld, zouden na een lange oorlog Gent en Filips van Kleef in Maximiliaan hun meerdere moeten erkennen.²³

2. De samenstelling van het Gentse gemeenteleger

Het Gentse gemeenteleger bestond uit drie delen. De hoofdmoot maakten de zogenaamde sergeanten uit, de soldaten die uit de ambachten en de poortერი werden gerekruteerd. Daarnaast stonden speciale korpsen de stad ter beschikking voor de landsverdediging. Het leger werd aangevuld met een tros. Elk van deze delen bespreken we afzonderlijk. Tijdens de periode 1477-1492 werd het Gentse stadsleger zelden volledig ingezet op het slagveld. Enkel in 1477, onder andere in de veldslag te Pont d'Espierre tegen Franse troepen, kwamen grotere legereenheden tegenover elkaar te staan.²⁴ In het beginjaar van de oorlog tegen Frankrijk maakte het Gentse gemeenteleger deel uit van het grafelijke (Vlaamse) leger waarin ook troepen van Brugge en Leper waren ondergebracht. De overmacht en het verrassingseffect van de Franse inval (onder andere de kapitein van het grafelijke leger, de hertog van Gelre, sneuvelde er) had de terugtrekking van de Vlaamse troepen tot gevolg. Weliswaar betekende de veldslag het einde van de Franse invasie in het graafschap Vlaanderen. Hoewel het nog tot schermutselingen met Franse troepen in de grensregio van het graafschap kwam, bleven grote veldslagen tussen het Franse en Bourgondische leger nadien uit. Pas in augustus 1479 (met de slag bij Enguinegatte, ook wel Guinegatte genaamd, bij Terwaan) vond opnieuw een grootschalige confrontatie tussen het Franse en het voltallige Bourgondische leger plaats.²⁵ Een onbesliste veldslag, die niet in zijn opzet slaagde (Maximiliaan wou Artesië heroveren), maar die wel de Franse dreiging voor Vlaanderen definitief wegnam. Tot kleinere schermutselingen kwam het in de voorafgaande jaren wel, een soort van guerrillaoorlog tussen Franse vooruitgeschoven troepen en Vlaamse verdediging. Een gelijkaardige tactiek kenmerkt de oorlog van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan. In de jaren 1480 vochten kleinere Gentse troepeneenheden strategische veldslagen of belege-

²³ Haemers, 'Philippe de Clèves', pp. 61-65.

²⁴ A. Salamagne, 'La défense des villes des Pays-Bas à la mort de Charles le Téméraire (1477)', in: P. Contamine & O. Guyotjeannin (eds.), *La guerre, la violence et les gens au Moyen Age*, Parijs, 1996, p. 296.

²⁵ J.-F. Verbruggen, *De slag bij Guinegatte, 7 augustus 1479. De verdediging van het graafschap Vlaanderen tegen de koning van Frankrijk, 1477-1480*, Brussel, 1993.

ringen uit die we in dit artikel niet in detail zullen bespreken, maar terloops aanhalen. Het betreft militaire acties waarbij slechts een beperkt aantal mannen werd ingeschakeld, gaande van een tiental tot maximaal enkele honderden, zoals plundertochten in vijandelijk gebied en aanvallen op vijandige versterkingen. De inzet van de troepen bleef tijdens deze gevechten beperkt, maar toch geven ze een duidelijke inkijk in de structuur van het Gentse gemeenteleger

2.1 De sergeanten

De sergeanten (of 'serianten') waren de soldaten die uit de ambachten en de poorterij werden gerekruteerd. Zij vormden het gros van het Gentse gemeenteleger. Het oproepen van dit leger gebeurde doorgaans door middel van een trompetter die de mannen opriep op een welbepaald tijdstip op een welbepaalde plaats te verzamelen om gemonsterd te worden. Enkel in geval van nood werden ze met de noodklok te wapen geroepen.²⁶ De uitrusting van de sergeanten behoort tot de 'standaardnorm' van bewapening in de late middeleeuwen. Op de verdwenen muurschilderingen van de Gentse 'Leugemeete' (uit de kapel van het godshuis van Sint-Jan en Sint-Pauwel, midden van de veertiende eeuw) staat de Gentse uitrusting te bewonderen: krijgslieden met een helm met maliënkop, een maliënkolder, lederen handschoenen, en een wapenkleed.²⁷ Hiërarchisch geordend, begeleid met banieren trok het zwaar bewapende Gentse gemeenteleger op. De voornaamste wapens waren pieken, hellebaarden en afstandswapens (zoals kruisbogen). Vaak vervingen de Gentenaars de hellebaarden deels door loden hamers.²⁸ Bovendien legden ze ook een grotere nadruk op de afstandswapens dan bijvoorbeeld de Zwitserse troepen deden.²⁹

2.1.1 Organisatie op basis van de drie leden

In 1477, bij het nieuws van de dood van Karel de Stoute, eisten de ambachten dadelijk weer een groot deel van de politieke beslissingsmacht in de stad op. De ambachten konden voortaan weer van de privileges genieten die hen in de voorafgaande jaren waren afgenomen. Ze verkregen opnieuw politieke zelfbe-

²⁶ R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, p. 125.

²⁷ Een uitgebreide beschrijving in J. Baldewijns & L. Watteuw, 'Calques van de muurschilderingen uit de Leugemeete met voorstelling van de stedelijke milities (1861-2004)', *HMGOG*, 60 (2006), pp. 337-367.

²⁸ De befaamde *goedendag* waarmee de gemeentelegers in de veertiende eeuw de Franse ridderlegers bestreden, was niet meer in gebruik in 1477. In de rekeningen, noch in de verhalende bronnen treffen we ze aan.

²⁹ Namelijk hand- en kruisbogen, soms vuurwapens. In 1479 bijvoorbeeld bestelde de stad niet minder dan 352 haakbussen (SAG, reeks 400, n° 27, f° 127v). Over de bewapening van middeleeuwse gemeentelegers: J.-F. Verbruggen, *The art of warfare in western Europe during the Middle Ages*, Oxford, 1977, pp. 99-128.

schikking, en een permanente vertegenwoordiging in het stadsbestuur. De symbolische terugkeer van de banieren van de Gentse ambachten (die op het slagveld werden meedragen en in 1453 door Filips de Goede waren geconfisqueerd) toont aan dat de ambachten opnieuw op het politieke, maar ook op het militaire toneel meespeelden. Met de schepenverkiezing van 15 februari 1477 werd te Gent het systeem van de zogenaamde 'drie leden' opnieuw ingevoerd, dat eruit bestond dat de drie leden van de stad, de poorterij, de weverij en het lid van de kleine neringen, voortaan proportioneel de schepenzetels zouden verdelen.³⁰ Dit institutionele systeem, dat sinds 1360 het politieke leven in de stad beheerste, had een einde gemaakt aan de interne strijd om de macht tussen de Gentse ambachten en bijgevolg een pacificerende werking op de stedelijke politiek. Ook het gemeenteleger was na 1477 georganiseerd volgens het principe van de drie leden, zoals dat voor de Vrede van Gavere van 1453 het geval was. In 1477 heroverden de Gentse ambachten dus niet alleen hun politieke, maar ook de militaire macht.

Hoe verliep de mobilisatie in de praktijk? Op het moment dat de stad besloot een leger uit te zenden, bepaalde het stadsbestuur vooreerst de nodige troepensterkte. Vervolgens werd voorgeschreven hoeveel mannen elk van de drie leden diende te leveren. Elk lid had hiervoor zijn eigen rekruteringsysteem en organisatie, zoals zo dadelijk zal blijken. Dat deze drie leden nagenoeg compleet onafhankelijk van elkaar waren georganiseerd, blijkt duidelijk uit de stadsrekening van het schepenzaar 1476-1477. Daarin staat dat elk lid een eigen ontvanger had, die enkel een rekening opstelde van de oorlogsuitgaven voor het lid waarvoor hij bevoegd was.³¹ Deze drie oorlogsrekeningen van de ontvangers werden vervolgens samengebracht in een overkoepelende rekening, opgesteld door de ontvangers van de stad.³² Opvallend is ook dat niet steeds alle leden werden opgeroepen om dienst te doen. Het kon gebeuren dat slechts één lid werd opgeroepen, zoals de poorterij. Vermoedelijk omdat poorters over paarden beschikten, leverden zij soms cavaleristen in tijden van

³⁰ Over dit systeem: M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384 – ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, *passim*. Over de herinvoering ervan in 1477: Haemers, *For the Common Good*, pp. 228-231.

³¹ Willem Rijn stelde de oorlogsrekening op voor het lid van de poorterij: SAG, reeks 400, n° 25, f° 339r-356v. Heynric de Munc voor het lid van de weverij: SAG, reeks 400, n° 25, f° 407r-425v. Zegher de Mey stelde ten slotte de oorlogsrekening van het lid van de neringen op: SAG, reeks 400, n° 25, f° 426r-455r. Over deze rekeningen: W. Blockmans, 'Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15de eeuw', in: *idem, e.a., Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. Deel I: tekst*, Kortrijk, 1971, p. 217.

³² Deze was opgesteld door Lievin Uutermere en Olivier de Baenst (SAG, reeks 400, n° 25, f° 301r-316r).

nood.³³ Maar ook de andere leden konden apart opgeroepen worden.³⁴ Ook de militaire taken werden vaak per lid verdeeld. Vaak kregen de leden de bewaking van een bepaald deel van de vesten en poorten toegewezen. De twee Gentse overdekens (van de neringen en van de weverij) konden permanent over een kleine lijfwacht beschikken (de zogenaamde knapen en zwaarddragers) die vermoedelijk met de inkomsten van de ambachten betaald werden. Vaak reisde deze persoonlijke garde mee naar het slagveld indien de overdeken ten strijde trok.³⁵ Deze lijfwachten werden overigens ook ingezet voor de bewaking van Maximiliaan van Oostenrijk te Brugge. Toen deze gevangen genomen werd in de Reiestad in februari 1488 beslisten de Drie Leden van Vlaanderen dat de Rooms-koning over een persoonlijke lijfwacht zou beschikken, samengesteld uit troepen van de Drie Leden. Gent vaardigde toen een militaire delegatie van de drie leden van de stad af, waaronder soldaten uit de lijfwachten van de overdekens en dekenen van de stad.³⁶ Uit deze vermelding blijkt dus ook dat niet alleen de overdekens, maar ook de dekenen van de ondergeschikte ambachten uit de stad over een lijfwacht beschikten.

Het lid van de *kleine neringen* bestond uit 53 ambachten. Net als het lid van de weverij werd het geleid door een overdeken. Hij liep aan het hoofd van de troepen van het lid van de neringen. Vaak echter delegerde hij een stadhouder (of onderdeken) die als plaatsvervanger met een expeditie meegezonden kon worden.³⁷ Elk van de 53 ambachten stond dan weer onder leiding van zijn eigen deken die werd bijgestaan door enkele gezworenen.³⁸ Deze deken had, net als de overdeken voor het volledige lid van de neringen, het militaire commando over de mannen van zijn ambacht.³⁹ Zoals hierboven reeds werd aangehaald moest elk van de drie leden een aantal mannen uitrusten voor de oorlog. Eenmaal ze over dit cijfer beschikten, werd binnen het lid bepaald hoeveel man elke ambacht voor zijn rekening diende te nemen. Dit aantal kon sterk verschillen per ambacht omdat men rekening hield met de grootte van het ambacht, het belang ervan, de financiële draagkracht en dergelijke meer. Na de bepaling van de troepensterkte, diende de deken te bepalen welke ambachtslieden het leger zouden vervoegen. Dit kon op drie manieren gebeuren. Ofwel koos de deken het benodigde aantal mannen zelf uit,⁴⁰ ofwel

³³ *Mémoires de Jean de Dadizeele, souverain-bailli de Flandre, haut-bailli de Gand, capitaine-général de l'armée flamande*, J. Kervyn de Lettenhove (ed.), Brugge, 1850, p. 8.

³⁴ Bijvoorbeeld: 'Item betaelt [...] van dat hij gheplijert heeft dat uut elcken neeringhe daernaer zoude trecken twee mannen' (SAG, reeks 400, n° 25, f° 256v).

³⁵ SAG, reeks 400, n° 28, f° 339v.

³⁶ SAG, reeks 400, n° 29, f° 390r-393v.

³⁷ Dit was bijvoorbeeld het geval bij de troepenmacht die door Gent naar Doornik werd gezonden in 1477 onder Adolf van Gelder (SAG, reeks 400, n° 25, f° 291v).

³⁸ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 84-86.

³⁹ Huytens, *Recherches sur les Corporations Gantoises*, p. 121.

⁴⁰ In de stadsrekeningen aangeduid met de term 'ghecooren'.

gebeurde dit door loting,⁴¹ ofwel op basis van een beurtrol. Militaire dienst was immers onlosmakelijk verbonden met het lidmaatschap van de gilde. Personen die bij de wapeningen niet kwamen opdagen konden zware straffen oplopen.⁴²

De ambachten waren verantwoordelijk voor de uitrusting van de sergeanten. Zij beschikten immers elk over een eigen arsenaal waarin de wapens van de ambachten opgeslagen waren. Het wapenarsenaal van de kleinere ambachten was vaak beperkt tot de traditionele pieken, (kruis)bogen, tenten, ladders en dergelijke meer. Andere waren erg uitgebreid en beschikten over verscheidene vuurwapens, sommige zelfs over grote kanonnen, en ander zwaar oorlogsmateriaal.⁴³ Bovendien beschikten de ambachten volgens P. Arnade elk over een eigen uniform,⁴⁴ maar in de hier behandelde periode diende iedereen eenzelfde uniform te dragen.⁴⁵ Maximiliaan vaardigde op een gegeven ogenblik zelfs het bevel uit dat de soldaten zich moesten kleden volgens de kleuren van hun gewest, voor Vlaanderen was dit wit met paars.⁴⁶ Het Gentse stadsbestuur had daarom in 1477 niet minder dan 1.709 paars-witte 'journeyen' laten vervaardigen, met een geborduurde 'G'.⁴⁷ Ook in 1487 koopt het stadsbestuur massaal 'journeyen' aan.⁴⁸ Dat aan deze uniformen groot belang werd gehecht, blijkt duidelijk uit de vele aanmaningen aan de kapiteins om ervoor te zorgen dat de uitrusting van hun soldaten op punt stond. Zo werd Jan van Dadizele door de Gentse stadsmagistraat gevraagd ervoor te zorgen dat alle mannen die niet 'geabbileert zijn met salades [een typisch Vlaamse helm], journeyen en cousen' zich dadelijk in orde zouden stellen.⁴⁹

Tijdens het marcheren stelden alle 53 ambachten zich met hun contingenten op achter de banier van het lid van de neringen dat door de overdeken werd gevoerd. Elk van de ambachten liep achter de eigen banier met daarop het

⁴¹ In de stadsrekeningen aangeduid met de term 'gheloot'.

⁴² P. Blommaert, *Over de ambachtsgilden of neringen te Gent*, Gent, 1840, pp. 21 en 27; P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in medieval Ghent*, Londen, 1996, p. 113.

⁴³ Heins, *Gand, sa vie*, p. 56.

⁴⁴ Arnade, *Realms of Ritual*, p. 48.

⁴⁵ Deze wijziging is waarschijnlijk ook het gevolg van een militaire evolutie. Voordien waren legers een bonte verzameling kleuren doordat elke heer, ambacht, schuttersgilde... erop stond zijn eigen kleuren te dragen. In de tweede helft van de vijftiende eeuw gaat men er echter naar streven iedereen eenzelfde uniform te geven om het onderscheid tussen vriend en vijand te verduidelijken (M. Pastoreau, 'Combattre en couleurs (XIVe-XVe siècle)', in *L'homme armé en Europe, XIVe-XVIe siècles*, Atrecht, 1999, pp. 229-249).

⁴⁶ V. de la Fons-Mélicocq, 'Documents inédits pour servir à l'histoire du Nord de la France et de la Belgique sous Marie de Bourgogne et Maximilien d'Autriche (1477-1482)', *Revue d'histoire et d'archéologie*, 4 (1864), pp. 420-421.

⁴⁷ SAG, reeks 400, n° 25, f° 284r-289r.

⁴⁸ SAG, reeks 20, n°6, f° 86r-v.

⁴⁹ *Mémoires de Jean de Dadizele*, p. 62.

wapen van hun ambacht en in het klein het teken van het lid van de neringen.⁵⁰ Doorgaans werd elk ambacht tijdens de militaire campagne geleid door zijn deken, maar deze kon ook een 'beleedre' aanstellen. De volgorde waarin de 53 neringen achter de banier van hun lid trokken, was dezelfde als tijdens het auweet (de jaarlijkse militaire parade van het gemeenteleger op halfvasten) en hun plaats kwam overeen met de rang die het ambacht binnen het lid van de neringen innam.⁵¹ De precieze getalsterkte van de milities van de kleine neringen wisselde sterk, maar dit contingent was wel het omvangrijkste van de stad. Uit de oorlogsrekeningen blijkt dat hun bijdrage schommelt tussen 39% en 42% van het totale aantal sergeanten, terwijl de bijdrage van de twee andere leden schommelen tussen de 22 en 35%.⁵²

Het lid van de *weverij* was georganiseerd in 23 wijken en incorporeerde daarnaast vijf kleinere ambachten uit de textielsector; de scheerders, vouders, uitslagers, strijkers en gereeders.⁵³ Het lid stond, net als het lid van de neringen, onder leiding van een overdeken, de deken van de weverij. In tegenstelling tot het ambacht van de wevers, waren de vijf ambachten die in de weverij waren geïncorporeerd, niet georganiseerd op territoriale basis, maar op een gelijkaardige wijze als de kleine neringen. Deze vijf ambachten stonden onder leiding van een deken die hen aanvoerde in militaire campagnes.⁵⁴ Het 'kernambacht' van de weverij was verdeeld in wijken, die elk onder leiding stonden van de gezworenen. Hun aantal kon variëren tussen twee en vier. De overdeken bepaalde de troepensterkte van elke wijk, die erg kon verschillen per wijk.⁵⁵ Net zoals bij de ambachten werden de mannen ofwel aangeduid, geloot of door beurtrol aangewezen. De 'saudeniers' van de wijk trokken vervolgens onder leiding van een gezworene op met het contingent van het lid van de weverij, dat aangevoerd werd door de overdeken van de weverij.⁵⁶ Elk van de 23 wijken liep tijdens de mars achter zijn eigen banier, gevolgd door de vijf ambachten die in hun lid waren opgenomen. Deze marsorde was, net zoals bij

⁵⁰ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 83 en 92.

⁵¹ Voor de rangorde van de ambachten in de vijftiende eeuw, zie: Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 76-78.

⁵² Dit zijn de rekeningen voor de schepenjaren 1476-1477 en 1477-1478 (SAG, reeks 400, n° 25-26).

⁵³ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 59-60.

⁵⁴ SAG, reeks 400, n° 25, f° 409r.

⁵⁵ Bij de tocht naar Pont d'Espierre bijvoorbeeld leverden de grote wijken *van den Sande*, *van den Muden*, *van Sente Baefs* en *van der Burchstrate* elk een dertigtal man, terwijl de wijk *van den Cruusstrate* er slechts drie uitrustte.

⁵⁶ Doorgaans vergezelde één van de gezworenen de *saudeniers* van de wijk, maar dit is niet steeds het geval. Bij de tocht naar Spiere werd slechts één van de 23 wijken niet door een gezworene vergezeld, namelijk de wijk van de Oudburch (SAG, reeks 400, n° 25, f° 408v). Net als in het lid van de *neeringhen* zien we dat de overdeken van de weverij een stadhouder kon benoemen om in zijn plaats aan het hoofd van troepen van de wevers te trekken (SAG, reeks 400, n° 25, f° 291v).

HET GENTSE GEMEENTELEGER

de neringen, dezelfde als tijdens het auweet.⁵⁷ De 23 weverswijken beschikten, net zoals de neringen over een ambachtshuis, over een wijkhuis dat diende als verzamelplaats voor de troepen en opslagplaats voor het militaire materieel. De omvang van het arsenaal varieerde van wijk tot wijk. Tot slot vermelden we nog even dat de Gentse volders niet meer over een aparte troepenmacht beschikten op het einde van de vijftiende eeuw. Na het ontstaan van het regime der drie leden in Gent (ca. 1360) waren de volders politiek, en bijgevolg ook militair, van het stedelijke toneel verdwenen.⁵⁸

Het lid van de *poortერი* was georganiseerd volgens het systeem van de zogenaamde koninkstavelrijen. Dit systeem was vermoedelijk het oudst gangbare rekruteringsysteem in de stad (dat was althans in Brabant het geval⁵⁹), maar sinds het ontstaan van de ambachten was het naar de achtergrond verdrongen. Terwijl de ambachten hun eigen rekruteringsysteem op poten zetten in de veertiende eeuw, bleef de poortერი het stavelrijensysteem hanteren voor de mobilisatie van de troepen die zij diende te leveren aan het gemeenteleger. Koninkstavelrijen waren territoriale omschrijvingen die zowel een fiscale als militaire functie hadden.⁶⁰ Deze financiële functie behielden de stavelrijen overigens tijdens de onderzochte periode, ze waren namelijk de verzamelpunten voor de extra oorlogsbelasting die bijvoorbeeld in 1477 geheven werd.⁶¹ Elk van de vijf Gentse parochies (Sint-Jacobs, Sint-Michiels, Sint-Jans, Sint-Pieters, Sint-Niklaas) was verdeeld in een aantal opperkoninkstavelrijen. Deze bestonden uit tien koninkstavelrijen onder leiding van een '*upperconincstavel*' of honderdman. De koninkstavelrij vormde de basiseenheid en bestond uit negen man onder leiding van een '*conincstavel*'. Dit woord is afgeleid van het Latijnse '*comes stabuli*' (Frans: connestable), maar is door de volkstaal in verband gebracht met het woord 'koning', hoewel het daar weinig mee te maken heeft. In de laatmiddeleeuwse stad heeft het de betekenis van een hoofdman over een kleine afdeling gewapende personen.⁶² Tijdens de veldtocht naar Pont d'Espierre in juni 1477 bijvoorbeeld zond de Gentse poortერი 300 man uit, die in de rekeningen mooi verdeeld staan in blokken van tien

⁵⁷ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp. 61-63.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 71; over de volders in het gemeenteleger: Putseys, 'Gemeenteleger van Gent', p. 229.

⁵⁹ S. Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406*, Woodbridge, 2004, p. 139.

⁶⁰ Directe belastingen werden geïnd door de koninkstavelrijen. In de periode 1477-1495 vonden er meerdere van dergelijke inningen plaats, zie: M. Boone, M. Dumon & B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503*, Kortrijk, 1981, pp. 97-102.

⁶¹ In 1477 werd er in Gent een extra oorlogsbelasting geïnd per koninkstavelrij (SAG, reeks 400, n° 25, 317r). In augustus en september 1479 werden de koninkstavelrijen aangemaand om het geld '*onder hemlieden rustene*' over te brengen naar de stadskas (SAG, reeks 400, n° 27, 105r en 111v).

⁶² E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Gravenhage, 1894, dl. 3, klm. 1788.

man.⁶³ Dit is een bewijs dat in deze periode de koninkstavel het bevel had over negen man en dus bij de eenheid diende geteld te worden. V. Fris stelde immers ten onrechte dat een koninkstavelrij bestond uit tien man met dan nog eens de koninkstavel erbij, dus elf man.⁶⁴ Uit het vermelde voorbeeld kan ook worden afgeleid dat de opperkoninkstavel waarschijnlijk gekozen werd uit de tien koninkstavelen van de opperkoninkstavelrij, aangezien nergens in deze rekening nog eens apart een opperkoninkstavel wordt vermeld aan het hoofd van tien koninkstavelrijen. Tijdens de expeditie marcheerde elke koninkstavel achter de banier van zijn opperkoninkstavel, die dan weer optrok achter de banier van de parochie.⁶⁵ Soms koos men ook per parochie een kapitein, of hoofdman, zoals tijdens de Gentse opstand van 1449-1453 het geval was.⁶⁶ In andere periodes voerde één kapitein, of hoofdman, per lid de Gentse troepen aan, soms nog onder aanvoerschap van één kapitein-generaal.

2.1.2 De stavelrijstructuur

Na 1477 werd de driedeling van het Gentse gemeenteleger opgegeven, en vervangen door de stavelrijstructuur, zoals dat ook in de tweede fase van de Gentse opstand van 1449-53 het geval was. Wanneer deze omschakeling precies plaats vond, is niet nader te bepalen door de lacune in de oorlogsrekeningen tussen de jaren schepenjaren 1478-1479 en 1482-1483. Wel staat vast dat de organisatie van het Gentse gemeenteleger in het schepenjaar 1477-1478 nog steeds volgens het systeem van de drie leden was georganiseerd. In februari 1484 echter was de omschakeling naar de stavelrijstructuur al gebeurd. Toen trok Maximiliaan immers met zijn leger tot voor de poorten van Brugge om de stad aan te zetten hem als regent te erkennen. Zodra dit nieuws bekend was, trok het Gentse gemeenteleger dadelijk naar Kortrijk. Dit gebeurde onder de deken van de Witte Kaproenen en Joris Sersanders, *'provoost van den sauldoyers van Vlaenderen te voet'*, die betaald werden voor het begeleiden *'van den sauldoyers van der voorseide stede weghe uut conestabliën ghesonden int voorseide'*.⁶⁷ Op dat moment (of enkele jaren voordien?) greep men dus terug naar de oorspronkelijke militaire organisatie van de stad. Bij het ontstaan van het Gentse gemeenteleger was dit immers georganiseerd op basis van de koninkstavelrijen, en het werd verder verfijnd tijdens de 'eeuw van Artevelde', de veertiende eeuw, genoemd naar de bekende Gentse opstandelingenleiders,

⁶³ SAG, reeks 400, n° 25, f° 403r-406r.

⁶⁴ V. Fris, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515*, Gent, 1901, dl. I, p. 19.

⁶⁵ Zoals Guillaume het stelt: de poorterij marcheerde achter de banier van de parochie, aangezien ze niet over ambachtsbanieren beschikte (Guillaume, *Histoire de l'organisation militaire*, p. 38).

⁶⁶ Haemers, *De Gentse opstand*, pp. 235-7 en 288-90.

⁶⁷ SAG, reeks 20, n° 2, f° 32v.

HET GENTSE GEMEENTELEGER

Jacob en Filips.⁶⁸ Na 1360, toen de Gentse ambachten het vermelde systeem der drie leden invoerden, werd de stavelrijstructuur steeds meer op de achtergrond gedrongen ten voordele van het systeem van de drie leden, niet alleen om politieke (pacificerende), maar ook om fiscale redenen. In de veertiende eeuw kwam de nadruk te liggen op de 'assizen', een verbruiksbelasting, terwijl voordien het accent had gelegen op de zogenaamde 'tallia', een directe belasting die geïnd werd door de koninkstavelen.

C. Wyffels stelt dat dergelijke omschakelingen van de organisatie op basis van de ambachten naar de stavelrijstructuur vooral doorgevoerd werden met het oog op de afzwakking van de macht der ambachten.⁶⁹ Dit is in de hier besproken context echter zeker niet het geval, aangezien de macht van de ambachten in de behandelde periode net op haar hoogtepunt en onbetwist was. De structuur van de drie leden bleef tijdens de regering van de eerste regentschapsraad (1483-1485) immers op politiek vlak gehandhaafd, enkel op militair en fiscaal vlak greep men terug naar de structuur van koninkstavelen. Ook in andere fasen van de geschiedenis grepen de Gentenaars terug naar het stavelrijstelsel als de nood het hoogst was, zoals tijdens de Gentse opstand tegen Filips de Goede. Na de nederlaag in Oudenaarde in 1452 besloten de Gentenaars het oude systeem van de koninkstavelen, dat zoveel succes had gehad tijdens de Arteveldeperiode, terug in te voeren.⁷⁰ Vermoedelijk werd door de overschakeling naar de stavelrijstructuur de eenheid en samenhang van het gemeenteleger versterkt. Bovendien leverde elke koninkstavelrij een gelijk aantal manschappen, wat bij het vorige systeem erg kon verschillen. De opmerkelijke verandering van militaire mobilisatie begin jaren 1480 kan er dus op wijzen dat het stavelrijstelsel efficiënter was op het slagveld. In dat geval kunnen we uit deze omschakeling afleiden dat het stadsbestuur in 1477 voornamelijk het symbolische aspect van de rekrutering van troepen (met name de verdeling onder de drie leden) belangrijk achtte, terwijl dat bestuur zich nadien soepel aan de noden aanpaste. Aangezien een gelijkaardige evolutie plaats vond tijdens de Gentse opstand van 1449-53 kunnen we van een patroon spreken. Bij een machtsovername van de Gentse ambachten primeerde dus een rekrutering via de drie leden, indien echter bleek dat deze niet opgewassen was tegen het militaire geweld van de tegenstander, dan werd voor een rationelere mobilisatie gekozen. Met een vermindering van de macht van de ambachten, zoals Wyffels stelt, heeft de omschakeling in structuur dus weinig te maken.

Het stavelrijstelsel was eigenlijk hetzelfde als het systeem gehanteerd door de *poortelij*, maar dan uitgebreid over de hele bevolking van de stad. Net als bij het lid van de poortelij betrof het hier een territoriale indeling en had elke

⁶⁸ C. Wyffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel, 1951, pp. 108-109; J.-F. Verbruggen, *Het leger en de vloot*, p. 107; Putseys, 'Gemeenteleger van Gent', p. 229.

⁶⁹ Wyffels, *De oorsprong*, p. 115.

⁷⁰ Haemers, *De Gentse Opstand*, p. 288.

conincstavel in theorie het bevel over negen man. Deze legereenheden werden soms maar gedeeltelijk ingezet. In februari 1484 bijvoorbeeld werd één man per koninkstavel opgeroepen om samen met kapitein Adriaan Vilain op te trekken voor een bepaalde missie.⁷¹ Bij een dergelijke mobilisatie diende de koninkstavel vaak een som af te dragen aan het stadsbestuur, vermoedelijk om militaire kosten te dekken.⁷² Elke soldaat kreeg in februari 1484 15 groten van de koninkstavel, hetgeen aantoonde dat de militairen voor hun dienstplicht werden vergoed.⁷³ Deze vermelding getuigt van een relatieve financiële autonomie van de koninkstavelen, die zelf middelen te hunner beschikking hadden (vermoedelijk afkomstig van de belastbare bevolking in dat stavel). Maar de afdracht aan het stadsbestuur toont aan dat de controle strikt was. Naarmate de strijd aansloopte kon het aantal mannen per koninkstavelrij zich boven de tien personen uitbreiden. Vanaf het jaar 1489 is er sprake van koninkstavelrijen van elf, zestien en tweeëntwintig man.⁷⁴

Elke koninkstavelrij was belast met de verdediging en ordehandhaving van een bepaald deel van de stad. Voor de wacht bij de poorten bestond er een beurtrol tussen de verschillende koninkstavelrijen die in de buurt gelegen waren.⁷⁵ Wanneer er alarm geslagen werd, had elke koninkstavel de opdracht voor de verdediging van een welbepaald deel van de stadsomwalling in te staan. Daarnaast vervulden ze ook politionele taken binnen hun wijk en hadden ze dus de opdracht de openbare orde te handhaven.⁷⁶ Bovendien zien we dat ze bij oproer dadelijk te wapen moesten lopen, de stavelrijen van *binnen der stede* naar de Vrijdagsmarkt, en die van *buuten der stede* naar de dichtstbijzijnde stadspoort.⁷⁷ Ten slotte moesten de koninkstavelrijen ook bij eventuele branden in hun kwartier te hulp snellen om het vuur te doven.⁷⁸ Hierbij konden ze in de ernstige gevallen geassisteerd worden door de koningskinderen (later meer over hun functie). De koninkstavelrijen waren, zoals hierboven reeds werd aangehaald, ondergebracht in opperkoninkstavelrijen bestaande uit tien eenheden. Deze stonden onder leiding van een opperkoninkstavel, maar in de stadsrekeningen werden deze opperkoninkstavelen ook 'hoofdman' genoemd. Naast de negentig man uit de koninkstavelrijen en hun tien koninkstavelen omvatte een opperkoninkstavelrij een hoofdman, diens stadhouder,

⁷¹ SAG, reeks 400, n° 28, f° 339v.

⁷² Bijvoorbeeld 6 groten in maart 1484 (SAG, reeks 400, n° 28, f° 341r).

⁷³ SAG, reeks 400, n° 28, f° 342r. In 1489 bedroeg dit salaris 6 groten (SAG, reeks 20, n° 6, f° 143r-148r).

⁷⁴ SAG, reeks 20, n° 7, f° 187r en 197r.

⁷⁵ SAG, reeks 400, n° 30, f° 353r.

⁷⁶ F. de Vigne, *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers, leurs drapeaux, leurs armes, leurs blasons, etc.*, Gent, 1847, p. 38.

⁷⁷ SAG, reeks 400, n° 29, f° 357r.

⁷⁸ M. Boone, "Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late Middeleeuwen (14de-15de eeuw)", in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België, historische grondslagen (Ancien Régime)*, Brussel, 1984, p. 94.

HET GENTSE GEMEENTELEGER

twee 'weyffelaers' of pijpers, een vaandeldrager, een 'bomslagher' (die de munitie vervaardigde voor de vuurwapens) en een klerk.⁷⁹ Deze opperkoninkstavelrijen waren vervolgens ingedeeld in één van de vijf parochies, ook zij hadden een eigen kapitein en standaarddrager.

2.2. De speciale korpsen

Naast de *serianten* die het gros van het gemeenteleger vormden en slechts werden opgeroepen voor een welbepaalde duur en expeditie, omvatte het Gentse gemeenteleger ook nog enkele elitekorpsen die permanent ten dienste stonden van de schepensbank. Enerzijds waren er de schuttersgilden die het absolute keurkorps vormden, met als belangrijkste de Sint-Jorisgilde. Anderzijds kon het stadsbestuur ook over de Witte Kaproenen, de koningskinderen en de busschieters beschikken. Ten slotte waren er nog de huurlingen die vast in dienst stonden van het Gentse gemeenteleger.

2.2.1 De schuttersgilden

In Gent waren er in de tweede helft van de vijftiende eeuw twee schuttersgilden actief, de Sint-Jorisgilde en de Sint-Sebastiaansgilde, respectievelijk bewapend met kruisbogen of 'voetboghēn' en handbogen. Deze waren beiden nog eens opgedeeld in een jonge en een oude gilde.⁸⁰ Deze gilden beschikten over een eigen schuttershof en bestuur, ook wel 'eed' genoemd, evenals caritatieve instellingen zoals een eigen hospitaal, kapel en dergelijke meer. Daarnaast organiseerden ze wedstrijden, zoals het schieten van de 'papegaey' en de landjuwelen waarin schuttersverenigingen het tegen elkaar opnamen. De leden van deze schuttersgilden waren de enige personen die zich regelmatig oefenden in het gebruik van hun wapens. Zelfs de andere speciale korpsen, de Witte Kaproenen en koningskinderen, waren verre van hun evenknie. De schuttersgilden vormden niet alleen in militair opzicht de absolute elite van de stad, ook op sociaal-politiek vlak behoorden ze tot de toplaag van de Gentse samenleving.⁸¹ Maar men kan zich ernstige vragen stellen bij het militaire nut van deze elitekorpsen in tijden van oorlog. Net als in Brabant traden de schuttersgilden amper op in het gemeenteleger.⁸² In de meerderheid van de gevallen dat het Gentse gemeenteleger in actie trad tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw, bleven de elitekorpsen veilig binnen de omwalling. De Sint-Jorisgilde troffen we nooit aan op expedities, de Sint-Sebastiaansgilde daarentegen vergezelde een enkele keer de stadsmilities.⁸³ Doorgaans vervulden

⁷⁹ SAG, reeks 20, n° 6, f° 75v-76r.

⁸⁰ Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 114.

⁸¹ Arnade, *Realms of Ritual*, p. 70.

⁸² B. Willems, 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998), p. 271.

⁸³ SAG, reeks 400, n° 25, f° 387r.

beide gilden voornamelijk betrekkelijk veilige escorteopdrachten van de schepenen, overdekens, de stedelijke artillerie, leden van het hof, en dergelijke meer.⁸⁴ Deze vaststellingen bevestigen eens te meer de hypothese (onder andere geopperd door Arnade⁸⁵) dat deze elitekorpsen vooreerst een politiek en culturele functie hadden in de laatmiddeleeuwse stad, en niet zozeer een militaire. De korpsen traden op om redenen van machtsvertoon ten opzichte van de buitenwereld, maar ook de eigen inwoners. Oorlogen werden uitgevochten door de ambachtslieden of huurlingen, maar niet door de rijkere bovenlaag van de bevolking.⁸⁶

Een nieuwe Gentse schuttersgilde, die tijdens de oorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk te Gent werd opgericht, met name de Sint-Antoniusgilde, zou wel zijn militair nut bewijzen. Deze gilde zou zich namelijk bekwamen in het gebruik van vuurwapens.⁸⁷ De *Sint-Antonius gilde* werd in 1488, op initiatief van Pieter Mourloese als schuttersgilde erkend door het Gentse stadsbestuur.⁸⁸ Pieter Mourloese was een Gentse busmeester, die we verscheidene malen ook in de oorlogsrekeningen aantreffen bij expedities om de artillerie te begeleiden. De busschieters streefden er reeds lang naar als schuttersgilde erkend te worden, maar pas in 1488 werd hun wens vervuld. Volgens V. Fris was dit een beloning voor het feit dat ze goed de wacht hadden gehouden aan de poorten en vesten toen het leger van de Duitse Keizer in 1488 de stad belegerde (nadat hij zijn in Brugge gevangen zoon ter hulp was gesnel).⁸⁹ Ondanks de erkenning door het stadsbestuur, zou het nog tot 1515 duren alvorens ook de centrale overheid de Sint-Antoniusgilde zou erkennen.⁹⁰ Deze schuttersvereniging vervulde eigenlijk alle taken die de busmeesters onder leiding van de meester van de artillerie daarvoor hadden vervuld. Ze waakten over de '*engienen an den vesten ende poorten*', bereidden buskruit voor, organiseerden het transport van de artillerie wanneer het gemeenteleger op campagne vertrok enzovoort. In tegenstelling tot de prestigieuze gilden van de stadselite had de Sint-Antoniusgilde dus wel degelijk een militair nut in tijden van oorlog.

⁸⁴ Zoals het escorteren van Maria van Bourgondië naar Gent in 1477 (SAG, reeks 400, n° 25, f° 260v). Ook tijdens de Blijde Intrede van Filips de Schone te Brugge begin mei 1484 trokken de Gentse schuttersgilden mee op, samen met een delegatie van de drie leden en de Witte Kaproenen (SAG, reeks 400, n° 28, 320v en 347v).

⁸⁵ Arnade, *Realms of Ritual*, p. 65.

⁸⁶ We gaan dus in tegen Gunn, Grummitt & Cools, *War, state and society*, p. 56 die de schuttersgilden in de Nederlanden en grote militaire rol toedichten. Is dit misschien voor de zestiende-eeuwse Noordelijke Nederlanden aan te tonen, dan dient de visie voor het vijftiende-eeuwse Zuiden toch aangepast te worden.

⁸⁷ Heins, *Gand, sa vie*, p. 53.

⁸⁸ B. Baillieul, *De vier Gentse hoofdgilden: Sint-Joris, Sint-Sebastiaan, Sint-Antonius en Sint-Michiel: zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*, Gent, 1994, p. 28.

⁸⁹ V. Fris, *Histoire de Gand*, Gent, 1913, p. 145.

⁹⁰ Heins, *Gand, sa vie*, p. 53.

2.2.2 *De Witte Kaproenen*

De Witte Kaproenen (genoemd naar de muts die ze droegen) waren een paramilitaire groepering. Wat hun precieze organisatie betreft, tasten we in het duister. Zeker is dat ze onder leiding stonden van een deken en gezworenen, die bijgestaan werden door een klerk.⁹¹ Opvallend is dat, volgens de rekeningen, de deken doorgaans slechts een klein aantal mannen onder zich had, tussen de twaalf à veertien personen. Voor de belangrijke expedities wordt er echter gewag gemaakt van soms tot een honderdtal mannen.⁹² Dit leidt ons er toe aan te nemen dat het korps uit een harde kern bestond die kon uitgebreid worden in tijden van nood. Nog belangrijker dan hun militaire functie, die hieronder uitvoerig besproken zal worden, was de juridische functie van de Witte Kaproenen. Hun taak bestond erin het recht en de openbare orde in de stad te handhaven.⁹³ Zo zien we verscheidene malen in de stadsrekeningen dat ze de opdracht kregen misdadigers op te sporen, maar hun takenpakket was veel uitgebreider.⁹⁴ De Witte Kaproenen escorteerden de stadsmagistraat en de overdekens, ze bewaakten Filips de Schone toen hij in het hof Ten Walle verbleef in 1483-85, ze speurden ballingen op, ze voerden vonnissen uit van de schepenen en handhaafden de orde tijdens terechtstellingen.

Op militair vlak vervulden de Witte Kaproenen een gelijkaardige politionele rol. Er zijn immers verscheidene uitgavenposten in de rekeningen waarin de deken van de Witte Kaproenen uitbetaald werd om achterblijvers en 'wederkeerders' te dwingen zich bij het leger te voegen.⁹⁵ Ook in een brief van de Gentse stadsmagistraat aan Vlaams kapitein Jan van Dadizele staat beschreven hoe Witte Kaproenen in het kwartier rondtrokken op zoek naar dienstweigerders.⁹⁶ Behalve hun taak als militaire politie namen de Witte Kaproenen ook deel aan de strijd zelf. Iedere veldtocht van betekenis werd begeleid door een afdeling van de Witte Kaproenen. Hierbij trokken ze op achter hun eigen banier die gevoerd werd door de deken. Een uitzonderlijke keer stonden de Gentse Witte Kaproenen zelfs de Brugse stadsmilities bij om Maximiliaans opmars in het zuiden van het graafschap eind 1484 een halt toe te roepen.⁹⁷ Maar in de meerderheid van de gevallen voerden de Gentse Kaproenen militaire opdrachten uit in het Gentse kwartier. Vaak plunderden de Witte

⁹¹ Haemers, *De Gentse opstand*, p. 226.

⁹² SAG, Nota's Van Werveke, n° 277.

⁹³ Boone, 'Openbare initiatieven', p. 82.

⁹⁴ D. Nicholas, 'Crime and punishment in fourteenth-century Ghent', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 48 (1970), nr. 2, pp. 289-334 en nr. 4, pp. 1141-1176.

⁹⁵ SAG, reeks 20, n° 6, f° 36r.

⁹⁶ *Mémoires de Jean de Dadizele*, p. 87.

⁹⁷ Stadsarchief Brugge, Oud Archief, Oorlogsrekeningen, n° 3, f° 10r-v en 13v-14r. Brugge had een gelijkaardige paramilitaire groepering in de stad, namelijk de Rode Kaproenen.

Kaproenen het platteland, ongeacht of dit nu tot vriend of vijand behoorde.⁹⁸ Ten slotte patrouilleerden de Witte Kaproenen nog in het ommeland van de stad om deze te behoeden voor verrassingsaanvallen.

Naast deze juridische en militaire taak hadden de Witte Kaproenen, zoals vermeld, ook nog een politieke taak. Ze bleken het middel bij uitstek te zijn voor de Gentse stadsschepenen om hun politieke macht over het Gentse kwartier en daarbuiten te doen gelden.⁹⁹ De Witte Kaproenen werden door de Gentse magistraat ingezet om de belangen van de stad, desnoods met geweld, te verdedigen en tegenstanders uit te schakelen. Enkele voorbeelden. In 1477 werden de Witte Kaproenen naar Dendermonde gezonden om Jan van Melle die van corruptie beschuldigd werd, te arresteren.¹⁰⁰ Ook in de laatste jaren van de opstand treffen we dergelijke opdrachten aan, die ook door andere steden konden betaald worden. Niet enkel Brugge zoals vermeld, maar ook Ieper deed beroep op de diensten van de Gentse Kaproenen. In mei 1484 namelijk vroeg de stad (die zelf niet over een gelijkaardige paramilitaire organisatie beschikte) bijstand aan de Gentse en Brugse groeperingen van de Witte en de Rode Kaproenen om getouwen en gereedschap van Nieuwkerkse drapiers te verwoesten.¹⁰¹ In opdracht van Gent werden de Witte Kaproenen in 1485 naar Tielt gezonden om Griffioen van Reckem in de kraag te vatten, een familielid van Wouter van Reckem die in 1485 Oudenaarde door een list aan aartshertog Maximiliaan had overgeleverd – en dientengevolge de overgave van Gent in juni 1485 in de hand had gewekt.¹⁰² Het betrof hier dus duidelijk een wraakactie van de Gentenaren. Een gelijkaardig voorbeeld is de gevangenneming van Jan Denijs die na de nederlaag te Diksmuide in 1492 overliep naar Maximiliaan en naar het kasteel van Ooidonk vluchtte. De schepenen gaven het bevel aan Gillis van den Bossche, deken van de Witte Kaproenen, het slot van Ooidonk te belegeren en de verrader terug naar Gent te voeren. Dit werd met succes volbracht en Jan Denijs werd op de Vrijdagsmarkt onthoofd. De meest in het oog springende actie van de Witte Kaproenen was de poging om in 1487 Maximiliaan gevangen te nemen, toen hij van Antwerpen naar Brugge

⁹⁸ Het Gentse stadsbestuur kreeg vaak klachten tegen wandaden begaan door dit korps, zoals uit de verbanning van een aantal leden in 1478, 1480 en 1483 blijkt (SAG, Nota's Van Werveke, n° 277).

⁹⁹ Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, p. 125.

¹⁰⁰ *Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere en eenige andere aanteeke-naars der XVIe en XVIIe eeuw*, F. de Potter (ed.), Gent, 1885, p. 37.

¹⁰¹ W. Blockmans (ed.), *Handelingen van de leden en van de staten van Vlaanderen. Regering van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477 – 26 september 1506). Deel II: tot de vrede van Kadzand (1492)*, Brussel, 1973, p. 330.

¹⁰² SAG, reeks 400, n° 30, f° 400v. Zie ook J. Haemers & L. De Jaegher, "In den tijt dat de stede van Audenaarde beleit was". De politieke en militaire geschiedenis van Oudenaarde op de kentering van middeleeuwen en nieuwe tijden', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 46 (2009), pp. 106-109.

trok. Dat vermeldt althans chroniqueur Nicolas Despars.¹⁰³ De aanval werd echter afgeslagen en Maximiliaan liet alle gevangen genomen Kaproenen ophangen.

2.2.3 De Koningskinderen

Net als het korps van de Witte Kaproenen waren ook de koningskinderen, ook wel 'ribauden' of 'moorkinderen' genoemd, een paramilitair korps dat permanent ter beschikking stond van de stadsmagistraat.¹⁰⁴ Ze stonden onder leiding van de 'koning', die over een eigen banier beschikte. De organisatie van de koningskinderen schijnt gelijkaardig te zijn geweest aan die van de Witte Kaproenen. De koning der kinderen en een tiental door hem uitgekozen gezellen kregen een jaarlijkse vergoeding uit de stadskas. Wanneer hij echter een groter aantal mannen nodig had, wierf hij nieuwe mannen aan tot het benodigde aantal bereikt was.¹⁰⁵ Terwijl de Witte Kaproenen eerder een middel waren voor de schepenen om hun gezag op te leggen, waren de koningskinderen een soort manusje-van-alles. Ze hadden erg uiteenlopende verantwoordelijkheden. Net als de Witte Kaproenen hadden ook zij politionele taken en dienden ze de rust en de openbare orde te bewaren. In de stadsrekeningen vinden we verscheidene uitgavenposten terug waarin de koningskinderen betaald werden voor het opspeuren van criminelen of het opjagen, verjagen, of opsluiten van vagebonden, landlopers en dergelijke meer.¹⁰⁶ Het is aan deze laatste taak dat ze hun bijnaam 'ribauden' ontleen, aangezien hun leider, de koning van de kinderen, ook wel 'koning der ribauden' werd genoemd.¹⁰⁷ Daarenboven waakten ze ook 's nachts over de publieke veiligheid door in de straten te patrouilleren en voerden ze controles uit op het binnenlaten van karren en schepen aan de stadspoorten. Een andere taak van de koningskinderen was het toezien op de orde en netheid van de stad en de begaanbaarheid van de wegen. Ze moesten modder van de straten ruimen, ijs in de waterwegen breken, en erop toezien dat inwoners de straat voor hun huis schoonmaakten.¹⁰⁸ Ook op het vlak van brandpreventie speelden ze een belangrijke rol. Ze braken schoorstenen af die in slechte staat verkeerden en een gevaar voor de brandveiligheid vormden. Daarnaast hielden ze ook de wacht op de Sint-Niklaastoren om eventuele brandhaarden op te sporen. Het blussen van branden was echter de verantwoordelijkheid van de burgers zelf, meer bepaald van de koninkstavels. Bij grote branden, die moeilijk onder controle waren te krijgen, stonden de koningskinderen, de koninkstavels en hun manschappen bij.¹⁰⁹

¹⁰³ N. Despars, *Cronycke van den lande ende graefsece van Vlaenderen*, J. de Jonghe (ed.), Brugge, 1840, dl. 4, pp. 299-300.

¹⁰⁴ Boone, 'Openbare diensten', p. 82.

¹⁰⁵ SAG, Nota's Van Werveke, n° 1112.

¹⁰⁶ SAG, reeks 400, n° 27, f° 388r.

¹⁰⁷ SAG, Nota's Van Werveke, n° 1112.

¹⁰⁸ Boone, 'Openbare diensten', p. 95; SAG, Nota's Van Werveke, n° 1112.

¹⁰⁹ Boone, 'Openbare diensten', p. 94.

De belangrijkste militaire functie van de koningskinderen was het onderhoud van de legertros, die we later in onze bespreking betrekken. De koning van de kinderen stond in voor de bevoorrading van het leger en het vervoer van de uitrusting en het oorlogsmaterieel.¹¹⁰ Ze vergezelden dus zowat elke grotere expeditie van het Gentse gemeenteleger. In de oorlogsrekeningen zijn er talloze vermeldingen te vinden van de koningskinderen die wagens begeleiden met voorraden, tenten, oorlogsmaterieel enzovoort. Daarnaast fungeerden de koningskinderen ook als een geniekorps, hierin bijgestaan door de 'pioniers'. Ze legden wegen aan, maakten bruggen om het pad te effenen voor het leger en de tros. De pioniers vervulden deze functie voornamelijk in de voorhoede van het leger en de koningskinderen in de achterhoede bij de tros. Bovendien waren de koningskinderen samen met de pioniers verantwoordelijk voor het oprichten en het versterken van kampementen. Ze groeven grachten en geschutsstellingen, legden palissades aan, stelden de tenten en paviljoenen op, zoals uit de stadsrekeningen blijkt.

2.2.4 De busschieters en de stedelijke artillerie

De busschieters waren verantwoordelijk voor de vuurwapens van de stad. Ze dienden de wacht te houden bij de kanonnen aan de poorten en vesten van de stad en vergezelden het geschut wanneer het op een expeditie werd meegezonden. Ze stonden onder leiding van een 'meester van der artillerye' die in de oorlogsrekeningen regelmatig betalingen uitvoerde aan ondergeschikten (busmeesters, busschieters en knapen).¹¹¹ Hij was tevens verantwoordelijk voor de aankoop van de munitie, vuurwapens, hand- en kruisbogen, en het aanmaken van buskruit in opdracht van de stad.¹¹² De artilleriesmeester bezat ook de sleutel van het 'engienhuus', het arsenaal van de stad.¹¹³ Gent beschikte over een indrukwekkende artillerie. Een terloops vermelde lijst van artilleriesstukken in de stadsrekeningen uit 1479 somt niet minder dan 486 vuurwapens op – de artilleriesstukken van de ambachten zijn niet in deze lijst opgenomen.¹¹⁴ In het stedelijk arsenaal bevonden zich 352 haakbussen, de overige 134 vuurwapens waren een bonte verzameling van vogelaars, serpentienen, bombarden, *courtauwen* enzovoort. De kalibers van zowel de haakbussen als van de grote kanonnen liepen sterk uiteen en het is onmogelijk te bepalen over hoeveel

¹¹⁰ Heins, *Gand, sa vie*, p. 39.

¹¹¹ SAG, reeks 20, n° 6, f° 16r-16v.

¹¹² SAG, reeks 400, n° 25, 284r-289r.

¹¹³ Heins, *Gand, sa vie*, pp. 44-45.

¹¹⁴ 'Item, betaelt, ten bevele van den scepenen, Lievin van den Bossche, schildere, van engien van deser voorseide stede te verschildere met olyveeruwen [...], te wetene: IF XXV haebussen int hout besleghen, item LV haebussen met handthuen elke hebbende drie cameran, item XLI haebussen up sgraghen ligghe, item XXIII haebussen up wyelen, item XIX vuegheleers, item noch drie vuegheleers up schraghen, noch drie vuegheleers piersch ende wit, item XV cherpentijnen, item LIII groote busen vuegheleers ende andere, item van VII cleenen haebussen ende XLI oude busen' (SAG, reeks 400, n° 27, f° 127v).

wapens van een bepaald kaliber de stad beschikte. In de uitgave van het Dagboek van Gent door V. Fris werd een gelijkaardige inventaris opgenomen van de stedelijke artillerie aan het einde van de vijftiende eeuw, maar het is moeilijk beide te vergelijken.¹¹⁵

Het vervoeren van deze zware kanonnen leverde vaak problemen op door hun grote gewicht. Men trachtte ze bijgevolg zo veel mogelijk over waterwegen te vervoeren. Wanneer het doel van de expeditie was bepaald, schepte men de kanonnen in en werden ze zo dicht mogelijk bij het doelwit gebracht. Vervolgens laadde men de kanonnen over op wagens, waarop ze het laatste deel van het traject aflegden. Pas als transport over water niet tot de mogelijkheden behoorde, laadde men ze onmiddellijk op de wagens. Tijdens dit transport, zowel over water, als over land, kregen de kanonnen steeds een speciale escorte mee van een vier à vijf man, die de vuurwapens dienden te verdedigen.¹¹⁶ Eenmaal het geschut op zijn bestemming was aangekomen, werd het van de wagens geladen, waarop de busschieters de zorg ervoor overnamen. Na het beleg van Gent door de Duitse Keizer in 1488 werd, zoals vermeld, de Sint-Antoniussgilde opgericht uit dank voor de goede wake die de busschieters aan de poorten en vesten van de stad hadden gehouden. De oprichting van deze schuttersgilde was eigenlijk een officiële erkenning door de stadsmagistraat, want aan de structuren en organisatie van de busschieters veranderde weinig. Ze stond nog steeds onder leiding van een meester van de artillerie en de driedeling in busmeester, busschietster en knaap bleef bestaan. Ook hun takenpakket bleef gelijkaardig.

2.2.5 De huurlingen

Huurlingen konden de Witte Kaproenen bijstaan in hun dagelijkse raids en plundertochten op het omliggende platteland. Gent hield enkele kapiteins permanent in dienst die aan het hoofd stonden van een afdeling huurlingen (soms te paard) en voortdurend raids uitvoerden in vijandig gebied of schermutselingen uitvochten met vijandelijke troepen. Deze omschakeling bood het voordeel dat professionele troepen voor de Gentse zaak vochten, terwijl de inwoners van de stad terug aan de slag konden en bijgevolg de stedelijke economie bleef draaien.¹¹⁷ Het grote nadeel was echter dat men zich vragen kon stellen bij de motivatie van de huurlingen, aangezien zij doorgaans niet dezelfde relatie tot Gent hadden als de inwoners. Dit trachtte men te verhelpen door het merendeel van deze troepen uit Vlaanderen, doorgaans zelfs het eigen kwartier, te rekruteren. In de oorlogen tegen Maximiliaan werd vaak een trompetter betaald die diende af te kondigen '*dat alle deghone die saudye willen winnen,*

¹¹⁵ *Dagboek van Gent*, pp. 287-325. Voor een uiteenzetting over de verschillende types en kalibers van vuurwapens, zie: C. Gaier, 'Les armes militaires aux XIVE et XVE siècles', in: *L'homme armé*, pp. 23-36.

¹¹⁶ SAG, reeks 20, n° 9, f° 3r en 6v.

¹¹⁷ P. Contamine, *La guerre au Moyen Age*, Parijs, 1986, p. 273.

hemlieden [...] willen inscriven ende te monstre passeeren'.¹¹⁸ De aspirant-huurlingen dienden zich dus eerst in te schrijven bij een kapitein, waarop ze vervolgens gemonsterd werden. Pas toen ze waren goedgekeurd, konden ze in dienst treden. Naast deze Vlaamse huurlingen waren er echter ook nog vele vreemde huurlingen in dienst tijdens de behandelde periode. Tijdens de eerste jaren van de oorlog tegen de Franse koning waren de huurlingen in Vlaanderen voornamelijk van Duitse herkomst (misschien waren dit troepen die in 1477 samen met Maximiliaan naar de Nederlanden gereisd waren).¹¹⁹ Daarnaast waren er ook nog enkele Engelse kapiteins met hun bereden *longbow*-schutters in dienst, deze genoten immers nog steeds de reputatie de beste huurlingen ter wereld te zijn. Vooral de Engelse kapitein Thomas van Evingham speelde een belangrijke rol binnen de strijd tegen het Doornikse garnizoen.¹²⁰ Tijdens de opstanden tegen Maximiliaan werden de Duitse huurlingen vervangen door Franse troepen, aangezien de Franse koning toen de Vlaamse steden steunde in hun verzet tegen de Habsburgse kroonprins. Deze Franse korpsen onder leiding van Philippe de Crèvecoeur bestonden voornamelijk uit ruiters, maar ook uit busmeesters en schutters.¹²¹ De Engelsen verdwenen evenwel niet uit beeld. In de oorlogsrekeningen werd de Engelse kapitein Jan Edward 'Inghels', aan het hoofd van een groep bereden boogschutters, ook na de indienstneming van de Fransen verder betaald.¹²² Een enkele keer, in augustus 1489, betaalt de stad ook Zwitserse troepen die onder leiding van de Franse generaal François de Bourbon, hertog van Vendôme, de Gentse en Brugse inval in het westkwartier van het graafschap kwam versterken (Nieuwpoort en omstreken waren trouw gebleven aan Maximiliaan).¹²³

Soms deed de stad beroep op bepaalde groeperingen wier oorsprong en achtergrond ons onbekend is. In 1484 betaalde de stad de 'ghesellen van den langhen zweerden' voor enkele krijgsverrichtingen in Deinze, en de 'gheselle

¹¹⁸ SAG, reeks 400, n° 27, f° 398r.

¹¹⁹ Gent onderhield in 1478 400 Duitse huurlingen (SAG, reeks 400, n° 26, f° 154v).

¹²⁰ J. Molinet, *Chroniques*, G. Doutrepoint & O. Jodogne (eds.), Brussel, 1935, dl. 1, p. 242; A. Sablon du Corail, 'Les étrangers au service de Marie de Bourgogne: de l'armée de Charles le Téméraire à l'armée de Maximilien', *Revue du Nord*, 84 (2002), pp. 391-392.

¹²¹ Bijvoorbeeld ruiters: SAG, reeks 20, n° 6, f° 26v-29r; busmeesters: *idem*, f° 41v en 43v; kruisboogschutters: *idem*, f° 79v. Over de Franse steun: W. Blockmans, 'La position du comté de Flandre dans le Royaume à la fin du XVe siècle', in: B. Chevalier & P. Contamine (eds.), *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée. Économie – Pouvoirs – Arts. Culture et conscience nationales*, Parijs, 1985, pp. 71-89.

¹²² SAG, reeks 20, n° 6, f° 12r-13r, 22v-24r, 63r en 80r.

¹²³ SAG, reeks 20, n° 7, f° 234r (het betrof een tweeduizendtal soldaten). Uit deze periode dateert ook de betaling van 2000 kronen aan het Brusselse stadsbestuur om de oorlog tegen Maximiliaan het hoofd te bieden (SAG, reeks 20, n° 7, f° 238r en n° 9, 2r).

van den ringhe' voor gelijkaardige diensten.¹²⁴ Vermoedelijk was dit één van de georganiseerde huurlingenbendes van binnen (of buiten?) de stad die hun diensten aan de stad aanboden, waarvan de zogenaamde compagnie van de Groene Tent de bekendste is. Deze eenheid was eveneens actief tijdens de Gentse opstand tegen Filips de Goede.¹²⁵ Maar er zijn ook vermeldingen dat Groene Tenters aan de zijde van de Luikse rebellen vochten tijdens hun strijd tegen Karel de Stoute.¹²⁶ Hun naam zouden ze ontleenen aan hun gewoonte om in de bossen onder de blote hemel te slapen.¹²⁷ De bossen dienden als hun schuilplaats en als uitvalsbasis van waaruit ze raids ondernamen in vijandig grondgebied met de bedoeling bevoorradingswegen en communicatielijnen van de tegenstander af te snijden. Ze golden als een erg ervaren en veelzijdige eenheid en beschikten zelfs over eigen vuurwapens.¹²⁸ Het korps beschikte ook over een eigen banier, maar over hun precieze organisatie zwijgen de bronnen. Een zeldzame vermelding in de stadsrekeningen uit 1487 toont aan dat een kapitein werd ingeschakeld bij de (vrije) rekrutering (binnen en buiten de stad) van deze groep huurlingen.¹²⁹ Opvallend is wel dat we in de stadsrekeningen geen vergoedingen voor de compagnie van Groene Tent aantref-fen.¹³⁰ Toch lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat ze, zoals een anonieme kroniekschrijver beweert, niet betaald werden, maar overleefden van de buit die ze veroverden op hun vijanden. Volgens dezelfde bron zouden ze zelfs geen uitrusting gehad hebben, tenzij deze die ze van hun gevallen vijanden roofden.¹³¹ De groepering blijft raadselachtig.

Hun militaire inzet is velerlei, getuige de volgende episodes uit de oorlogen uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Volgens een anonieme chroniqueur, zouden zij, door middel van hinderlagen en listen, het Franse leger dat voor Kassel lag, gedwongen hebben het beleg op te geven en zich terug te trekken naar Terwaan. In 1478-1479 wist Jan de Geest, de leider van de Groene Tent, de Fransen enkele gevoelige nederlagen toe te dienen. De bevel-

¹²⁴ SAG, reeks 20, n° 2, f° 80r-82r.

¹²⁵ Haemers, *De Gentse Opstand*, p. 311.

¹²⁶ R. Smith & K. Devries, *The Artillery of the Dukes of Burgundy 1363-1477*, Woodbridge, 2005, pp. 156-157.

¹²⁷ J.-F. Verbruggen, 'De militairen in de Middeleeuwen en de Bourgondische tijd', in: J. L. Broeckx, C. De Clercq, J. Dhondt & M. Nauwelaerts (eds.), *Flandria nostra: ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen*, Antwerpen, 1960, dl. 5, p. 222.

¹²⁸ Smith & Devries, *The Artillery of the Dukes of Burgundy*, p. 157.

¹²⁹ 'Item betaelt [...] van dat zij ghepublijert hebben dat alle deghone die hemlieden naermaels zouden willen voughen als Groentente, al sowel van buten als van binnen deser stede, [...] hemlieden moesten doen scriven onder sulcke capitainen also men daertoe ordonnieren zal' (SAG, reeks 400, n° 29, f° 355r).

¹³⁰ Hetzelfde gaat op voor de Gentse opstand van 1449-53 (Haemers, *De Gentse Opstand*, p. 311).

¹³¹ *Dit sijn die wonderlycke oorloghen van den doorluchtighen hoochgeboren prince, keyser Maximiliaen. Hoe hij eerst int land quam*, W. Jappe Alberts (ed.), Groningen, 1957, p. 36.

hebber van het Franse garnizoen zou zelfs gezworen hebben dat hij Jan de Geest zou opjagen, radbraken en levend braden 'als ware het een kaproen'.¹³² Ook bij de slag van Enguinegatte in 1479 waren Jan de Geest en zijn gezellen van de partij. De veldslag kende echter een ongelukkig verloop voor de eenheid, aangezien Jan de Geest er de dood vond. Ook vergezelden de gezellen van de Groene Tent vaak de Witte Kaproenen bij hun opdrachten voor de schepenen. Ze speelden dus ook een belangrijke rol in het opleggen van de wil en de controle van de Gentse stadsmagistraat over het Gentse kwartier. We kunnen ze bijgevolg als een gelijkaardig korps beschouwen als de Witte Kaproenen, met het verschil dat de Witte Kaproenen Gent als uitvalsbasis hadden en de wacht hielden bij de stad. De Groene Tent daarentegen was steeds te velde en koos als uitvalsbasis doorgaans versterkingen op het platteland. Het feit dat de compagnie van de Groene Tent in 1485, toen Maximiliaan eindelijk de Vlaamse opstand kon bedwingen, net als de Witte Kaproenen werd opgeheven, evenals het feit dat deze twee eenheden gelijktijdig heropgericht werden in 1487 bij de installatie van het nieuw revolutionair bewind te Gent, wijst er duidelijk op dat ze een gelijkaardige taak vervulden.

2.3. De tros

Een laatste onderdeel van het Gentse gemeenteleger werd gevormd door de tros. Deze bestond uit verschillende onderdelen. De koning van de kinderen voerde hierover het bevel. Hij stond in voor het aanwerven van de wagenmenners, de beveiliging van de wagentrein en dergelijke meer. Deze taak deelde hij met de meester der artillerie. Vanaf 1487 zien we dat de stad een klerk, Herman Philips, aanstelde, die verantwoordelijk was voor de uitbetaling van de wagenmenners, pioniers en koningskinderen die de tros vergezelden. Bij iedere expeditie van het Gentse gemeenteleger vinden we ook de zogenaamde pioniers in de tros terug. Ze stonden steeds onder het bevel van de koning der kinderen. Terwijl de koningskinderen doorgaans slechts tien à veertien man bedroegen, waren deze pioniers steeds in grote getale aanwezig. Op de grote expedities liep hun aantal op tot in de zeventig en ook op kleinere expedities treffen we ze doorgaans met een twintigtal man aan.¹³³ Ze hielpen de koningskinderen de wegen begaanbaar te maken en moesten ook de wagens van de tros verdedigen bij een vijandelijke aanval. Bij belegeringen deden ze ook dienst als 'sapeurs' die mijngangen onder de wallen van de stad moesten graven met de bedoeling ze te laten instorten.¹³⁴ Eens het leger halt hield, dienden ze te helpen bij het graven van grachten, het oprichten van palissades het opstellen van tenten, paviljoenen enzovoort. Een laatste taak van de pioniers was het assisteren van de busschieters bij het graven van geschutsstellingen en

¹³² *Ibidem*, p. 43; Despars, *Cronijcke van den lande*, dl. 4, p. 169.

¹³³ Bijvoorbeeld: SAG, reeks 20, n° 9, f° 5r-8v.

¹³⁴ P. Contamine, *Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge: études sur les armées des rois de France, 1337-1494*, Parijs, 1972, p. 311.

HET GENTSE GEMEENTELEGER

het laden en lossen van het geschut. Het is dus duidelijk dat vele van deze taken overlappen met deze van de koningskinderen.

De artillerie vormde een omvangrijk, zo niet het grootste onderdeel van de tros. De zorg voor de artillerie wanneer het gemeenteleger op mars was, werd hierboven reeds uitvoerig besproken. De wagenmenners ('*wagheneers*') die onder andere de artillerie, maar ook ander materieel, in opdracht van het Gentse gemeenteleger vervoerden, waren steeds particulieren. Deze handelden uit privé-initiatief en stonden tijdens de mars onder toezicht van de koning der kinderen.¹³⁵ Soms werden deze wagenmenners gedwongen aan de veldtochten deel te nemen. Normaliter werden kosten vergoed, of verlies van materieel terugbetaald.¹³⁶ In tijden van nood eiste het stadsbestuur echter vaak wagens op. Vooral naarmate de oorlog aansleepte, bedreigde de stad wagenmenners met zware straffen indien ze het leger niet vergezelden. Uiteindelijk gaat men de wagens en hun menners gewoonweg opeisen. Er werd bedreigd met boetes of zelfs met de verbeurdverklaring van hun paarden en wagens als ze weigerden aan de oproep te voldoen.¹³⁷ In de staart van de tros trokken ook nog enkele andere personen mee die elke expeditie vergezelden, maar niet tot de strijders behoorden, zoals dokters, kapelaans, koks, en gerechtsofficieren (die de legerleiding hielpen de discipline van het leger te bewaken).¹³⁸

Tot slot vermelden we nog even de opmerkelijke kosten in de oorlogsrekeningen van 1488-1489 voor onkosten begaan door vrouwen. Het betreft geen betalingen aan vrouwen van lichte zeden, maar aan vrouwen die door de stad ingeschakeld werden in de oorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Zij voerden geen militaire opdrachten uit (van een Gentse Jeanne d'Arc is zeker geen sprake), maar eerder spionagepraktijken. Het stadsbestuur betaalde hen, vaak in opdracht van de regentschapsraad, om boodschappen rond te dragen in het hele graafschap.¹³⁹ Zij reisden het graafschap rond en wonnen informatie voor de Gentse gezagsdragers, en wellicht ook voor de legerleiding. Vermoedelijk werden voor deze heikele taak vrouwen ingezet omdat ze moeilijker van spionagepraktijken verdacht konden worden indien ze in vijandelijk gebied door-drongen. Dergelijke diensten door vrouwen werden overigens ook verricht

¹³⁵ Heins, *Gand, sa vie*, p. 45.

¹³⁶ Bijvoorbeeld tijdens de veldtocht naar Diksmuide in 1489 verloor het Gentse gemeenteleger twaalf wagens (SAG, reeks 20, n° 6, f° 152r-153r).

¹³⁷ SAG, reeks 400, n° 29, f° 369v.

¹³⁸ SAG, reeks 400, n° 28, f° 95v; reeks 20, n° 7, f° 240v; reeks 20, n° 3, f° 42v. In het kamp in Spiere was de tucht dermate ver te zoeken dat men zelfs '*meester Willem Hurtecamp dienare van der sweerde*', een beul, naar het kamp gezonden om te trachten de mannen terug op het rechte pad te krijgen (SAG, reeks 400, n° 25, f° 293v).

¹³⁹ SAG, reeks 20, n° 7, f° 148r e.v.

voor het Bourgondische leger.¹⁴⁰ Ook de veertiende-eeuwse Noord-Italiaanse steden huurden regelmatig vrouwen in om vijandige troepenbewegingen van nabij te volgen.¹⁴¹ In de Bourgondische Nederlanden lijkt de inschakeling van vrouwen in spionageactiviteiten dus eveneens een courante praktijk te zijn geweest.

3. De bevelstructuur van het Gentse gemeenteleger (1477-1492)

In de aanvangsfase van de oorlog tegen Frankrijk stond het Gentse gemeenteleger onder bevel van de kapitein-generaal van Vlaanderen. Voor de veldtocht naar Pont d'Espierre in 1477 was dit Adolf, hertog van Gelre. Na diens dood op het slagveld te Doornik in juni 1477 werd zijn taak overgenomen door Jacob van Savoye, graaf van Romont.¹⁴² Het Vlaamse leger maakte in de aanvang van de oorlog tegen Frankrijk theoretisch deel uit van het leger dat door de Staten-Generaal en nadien door de Bourgondische dynastie gemobiliseerd werd onder leiding van Adolf van Kleef, stadhouder-generaal van Maria van Bourgondië.¹⁴³ De kapitein-generaal had het bevel over het hele Vlaamse leger, maar in de praktijk bleef de thuisbasis van de Vlaamse gemeentelegers een verregaande invloed uitoefenen op de inzet van de troepen. Na de dood van Karel de Stoute hadden de Drie Leden van Vlaanderen immers een verregaande autonomie van de hertogin bekomen. Gent, Brugge en Ieper beslisten zelf het tijdstip van de mobilisatie van troepen en de omvang ervan.¹⁴⁴ Zoals het Brugse en Ieperse gemeenteleger had ook het Gentse een aparte legerleiding. In 1477 stond het gemeenteleger onder bevel van de schepenen en de dekens van de stad. Er trokken drie schepenen van de Keure mee, maar slechts twee schepenen van Gedele, die echter wel werden vergezeld door hun secretaris.¹⁴⁵ Daarnaast werden ook nog de twee stedehouders van de overde-

¹⁴⁰ In augustus 1421 bijvoorbeeld betaalde Filips de Goede tijdens de oorlog met Frankrijk vier vrouwen die naar Le Crotoy en Noyelle in Picardië werden gestuurd 'pour savoir de l'estat et comune de ses ennemis et pour en rapporter responce' (*Archives départementales du Nord, B 1935, f° 162r*). Met dank aan Bert Verwerft voor de verwijzing.

¹⁴¹ A. Cirier, 'La face cachée du pouvoir. L'espionnage au service d'état(s) en construction en Italie à la fin du Moyen Age (XIIIe-fin XIVe siècle)', *Publications du Centre Européen d'Etudes bourguignonnes (XIVe-XVIIe siècles)*, 48 (2008), p. 19.

¹⁴² V. Fris, 'Romont (Jacques de Savoie, comte de)', in: *Biographie Nationale*, XIX (1907), klm. 928-937.

¹⁴³ J. Haemers, 'Kleef (Adolf van)', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XVIII, Brussel, 2007, klm. 540-547.

¹⁴⁴ Een uitgebreide bespreking van deze militaire autonomie in Haemers, *For the common good, passim*.

¹⁴⁵ Respectievelijk Jaspas van den Hole, Jacob Temmerman en Jacob van Papeghem voor de schepenbank van de Keure. Jan de Crane, Gilles van den Leene en hun secretaris François de Clerc voor de schepenbank van Gedele. De schepenen werden ook nog eens vergezeld door de Hofmeester (SAG, reeks 400, n° 25, f° 290r-291v).

kens op de expeditie meegezonden om de leden van de weverij en de neringen te vertegenwoordigen.¹⁴⁶ Tezamen vormden zij vermoedelijk een soort van krijgsraad die besliste wat er op het slagveld diende te gebeuren. In een latere fase van de oorlog werd het Gentse gemeenteleger begeleid door Jan van Dadizeele, hoogbaljuw van de stad. Hij had zich steeds meer geprofileerd op militair vlak en zich een waardige aanvoerder getoond. De dekens en schepenen lijken van dan af eerder de rol van raadgevers te hebben vervuld. In april 1479, de aanloop van de veldslag te Enguinegatte, werd Jan van Dadizeele door Maximiliaan van Oostenrijk gepromoveerd tot kapitein-generaal van het voetvolk van het Vlaamse gemeenteleger. Deze te Gent populaire edelman zou uiteindelijk door aanhangers van Maximiliaan te Antwerpen vermoord worden in oktober 1481 nadat de spanningen tussen Gent en de aartshertog een nieuw hoogtepunt hadden bereikt.¹⁴⁷ Er werd niet onmiddellijk een opvolger aangesteld.

In de eerste fase van de oorlog tegen Maximiliaan (1484-1485) is de situatie licht gewijzigd ten gevolge van de nieuwe indeling van het Gentse gemeenteleger (de omschakeling van het rekruteringsysteem van de drie Leden naar het stavelrijstelsel). Wegens de onvolledigheid van de stadsrekeningen, is het moeilijk het bevelhebberschap van het leger in deze periode te achterhalen. Alleszins was er in deze periode een *'provoost van den sauldoyers van Vlaenderen te voet'* aangesteld, namelijk Joris Sersanders, die het bevel van de Gentse troepen op zich nam.¹⁴⁸ Sersanders lijkt dus de rol van Jan van Dadizeele te hebben overgenomen. Hij werd vergezeld door enkele militaire adviseurs zoals Jan van Coppenhole en de deken van de Witte Kaproenen.¹⁴⁹ De deken van de Witte Kaproenen lijkt in deze periode één van de belangrijkste aanvoerders van het Gentse gemeenteleger te zijn geweest. We treffen hem nog verscheidene malen aan als bevelhebber van de *'serianten'* uit de koninkstavelrijen.¹⁵⁰ Het volledige Vlaamse leger (met inbegrip van de Brugse en Ieperse troepen) dat optrok tegen Maximiliaan werd nog steeds geleid door Jacob van Savoye, tot aan de overgave van de Vlamingen in juni 1485.¹⁵¹

Toen Gent opnieuw in opstand kwam tegen Maximiliaan in november 1487 werd het militaire bevelhebberschap toevertrouwd aan vier personen, namelijk Adriaan Vilain, heer van Rassegem, die als kapitein-generaal van Gent werd aangesteld, en vervolgens nog eens drie kapiteins (soms hoofdman genoemd),

¹⁴⁶ SAG, reeks 400, n° 25, f° 291v.

¹⁴⁷ J. Haemers, 'Le meurtre de Jean de Dadizeele. L'ordonnance de cour de Maximilien d'Autriche et les tensions politiques en Flandre (1481)', *Publications du Centre Européen d'Etudes bourguignonnes (XIVe-XVIe siècles)*, 48 (2008), pp. 227-248.

¹⁴⁸ De Smet, 'Mémoire historique', p. 13.

¹⁴⁹ SAG, reeks 20, n° 2, f° 32r-v.

¹⁵⁰ SAG, reeks 20, n° 3, f° 42v.

¹⁵¹ Hij was tevens admiraal van Vlaanderen en lid van de regentschapsraad (H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*, Zutphen, 2001, p. 260).

één voor elk van de drie leden van de stad.¹⁵² Deze vier kapiteins namen het opperbevel van het Gentse leger op zich, met Adriaan Vilain als absolute gezaghebber. Ze voerden het bevel over verschillende andere kapiteins die bepaalde eenheden van de Gentse troepenmacht onder hun hoede hadden. Ook de schepenen, de overdekens of andere gezagdragers in de stad konden een deel van het gemeenteleger begeleiden. Jan van Coppenhole bijvoorbeeld, de provoost-generaal van de Drie Leden van Vlaanderen, leidde verscheidene expedities, ook toen hij in 1490 als overdeken van de neringen aangesteld was.¹⁵³ Deze nieuwe, relatief complexe legerleiding werd ingevoerd omdat Gent voor een grote militaire uitdaging stond, namelijk een oorlog tegen de aartshertog die zich met zijn troepenmacht bij Brugge schuil hield. Tijdens de daaropvolgende krijgsv verrichtingen (te Oudenaarde, Kortrijk, Hulst) zette de stad een hoog aantal troepen in (vaak bestaande uit duizenden manschappen¹⁵⁴) die uiteindelijk in hun doel zouden slagen, met name de verovering van het volledige kwartier in december 1487 en januari 1488. Deze verovering dwong Maximiliaan in het defensief, en overtuigde uiteindelijk ook de Brugse ambachten om de stad in zijn opstand tegen de regent van Filips de Schone te steunen. Maximiliaan werd te Brugge gevangen genomen en na diens vrijlating in mei 1488 uit het graafschap verjaagd. De bevelstructuur van het Gentse gemeenteleger onder leiding van Adriaan Vilain werd behouden tijdens de daaropvolgende oorlog tegen Duitse troepen die onder leiding van Albrecht van Saksen (met succes) het graafschap opnieuw probeerden te veroveren, tot de opdoeking van de tweede regentschapsraad in het najaar van 1489. Kapitein-generaal van Vlaanderen in deze periode was Filips van Kleef, die

¹⁵² Dit waren Jan Reverdey die echter al gauw werd opgevolgd door Lodewijk van Massemen voor de poorterij, Remeus Hubert voor de neringen en Christoffel Claeys, die ook snel vervangen zou worden door Jan van den Eede, voor de weverij (SAG, reeks 20, n° 6, f° 4r-8r). Zoals we vaststelden voor de aanstelling van hoofdmannen in 1477, kunnen we de benoeming van deze kapiteins kaderen in de machtsovername van de ambachten (die vermoedelijk eisten dat de verdeling der drie leden niet alleen op politiek maar ook op militair vlak werd doorgevoerd). Over de nieuwe kapitein-generaal: V. Fris, 'Rasseghem (Adrien Vilain II, dit le sire de)', in: *Biographie Nationale*, XVIII (1905), klm. 748-755.

¹⁵³ V. Fris, 'Jan van Coppenhole, de leider van de opstand van Gent tegen Maximiliaan van Oostenrijk', *Bulletijn van de MGOG*, 14 (1906), pp. 93-114.

¹⁵⁴ In december 1487 bijvoorbeeld reisde de Gentse kapitein met een troepenmacht van 1000 gezellen naar Aalst, in januari met 3000 gezellen naar Kortrijk en erna naar Oudenaarde. In februari trekt een troepenmacht van 1500 gezellen naar Hulst, in maart bezetten 1000 gezellen Deinze en omstreken. 1500 gezellen werden gemobiliseerd 'in den tijt dat de keysere hier voor tstede lach [juni 1488]' (SAG, reeks 20, n° 6, f° 143r-145v).

tevens de leiding van de (tweede) Vlaamse regentschapsraad op zich nam.¹⁵⁵ Toen deze edelman in oktober 1488 een veroveringstocht in Brabant ondernam, stuurde Gent een delegatie van een duizendtal soldaten uit het gemeenteleger mee op pad.¹⁵⁶

Door het ontbreken van de oorlogsrekeningen van de daaropvolgende jaren is het echter onmogelijk uitspraken te doen over het organogram van het Gentse gemeenteleger in de jaren 1490-1492. Er was in deze periode een hoog wisselingsritme onder de hoofdmannen, onder wie de belangrijkste Remeeus Hubert en Pieter de Wiest waren. Telkens er een nieuwe hoofdman (of hoofdmannen) aangesteld werd, veranderde de institutionele organisatie aan de top van het Gentse legerapparaat. Maar deze is moeilijk te reconstrueren wegens het gebrek aan bronnen. Soms is dit wel mogelijk. Op 20 juni 1491, bijvoorbeeld, stelde de stad een nieuwe (opper)hoofdman aan, met name Remeeus Hubert, ditmaal met zes onderkapiteins of raadmannen (vermoedelijk twee per lid van de stad), en een klerk.¹⁵⁷ Een dergelijke militaire structuur was niet ongezien; ook in 1452 had de stad één hoofdman en vijf raadslieden (toen één per parochie) gekend.¹⁵⁸ In 1491 putte de stad dus uit het gekende arsenaal aan militaire instituties, en vermoedelijk zijn de daaropvolgende (en ons vaak onduidelijke) structuren die men zou uitdenken varianten op hetzelfde thema, met name een aan de noden aangepaste combinatie van elementen uit de stavelrijstructuur en de verdeling per leden of per parochie.

De aanstelling van een nieuwe legerleiding had mogelijk de bedoeling om het moreel van de stad op te krikken en een nieuw élan aan de oorlog te geven. Daarvan getuigt althans het ritueel karakter van de aanstelling van nieuwe hoofdmannen tijdens wapeningen op de Vrijdagsmarkt voor de verzamelde achterban. Een plechtige eedaflegging gaf de aanstelling van een nieuwe hoofdman alvast de nodige allure. De eed van Pieter de Wiest is zelfs bewaard gebleven.¹⁵⁹ Vaak opereerde de hoofdman in deze troebele periode van oorlog-

¹⁵⁵ Haemers, 'Philippe de Clèves', p. 53. De aanval op het graafschap in de zomer van 1489 bracht te Gent eveneens grote troepen op de been. 4000 soldaten rukten toen op naar Hulst en nadien naar Oudenaarde, Ninove en Dendermonde (vermoedelijk waren dit troepen die weggetrokken waren uit Brussel toen Filips van Kleef er in juni 1489 de aftocht diende te blazen), zie SAG, reeks 20, n° 6, f° 146r-148r; en n° 9, f° 5r-17r.

¹⁵⁶ SAG, reeks 20, n° 6, f° 85r-86v.

¹⁵⁷ SAG, reeks 400, n° 30, f° 355r. Enkele weken later werd het aantal raadslieden tot drie herleid (361r). Remeeus Hubert (reeds hoofdman van november 1487 tot november 1488) zou, aldus enkele geruchten, een complot gesloten hebben om in het voorjaar van 1492 de stad over te leveren aan Maximiliaans kapitein-generaal Engelbrecht Nassau; hetgeen uitmondde in de terechtstelling van de tweeling Jan en Frans van Copenhole in juni 1492 (Despars, *Cronycke van den lande*, dl. 4, p. 519), maar Hubert werd zelf nog voor deze terechtstelling vermoord door Joos Bilget (*Dagboek van Gent*, dl. 2, p. 270). Molinet daarentegen ziet hem, samen met de Copenholes, als 'grans patriarches des meutins' en medestanders van Filips van Kleef die de strijdbijl in 1490 tegen Maximiliaan hadden opgegraven (Molinet, *Chroniques*, dl. 2, p. 253).

¹⁵⁸ Haemers, *De Gentse opstand*, p. 310.

¹⁵⁹ SAG, reeks 93, n° 7, f° 58v (8 mei 1489).

voering tegen Maximiliaan samen met de baljuw van de stad, die vaak vergoed werd voor zijn militaire optredens op het slagveld.¹⁶⁰ Tot slot vermelden we nog even dat Gent in de veroverde kastelen in het Gentse kwartier kapiteins aanstelde, die de strategische punten met een klein contingent uit het gemeenteleger dienden te bewaken.¹⁶¹

4. Conclusie

In tegenstelling tot wat in de aangehaalde verouderde literatuur wordt beweerd, leert onze analyse dat het Gentse gemeenteleger geen laffe ongeregelde bende vechtersbazen was. Een strakke organisatie kenmerkte de Gentse stadsmilities, en een zekere discipline van de stedelijke krijgslieden lijkt een vaststaand gegeven te zijn geweest, althans wat de onderzochte periode betreft. Het bestel der drie leden, dat de politieke maatstaf was in Gent, had ook het gemeenteleger in zijn greep. De omvangrijke troepenmacht was verdeeld volgens de gekende driedeling neringen, weverij en poorterij. Deze organisatie was niet star. Na de eerste nederlaag op het slagveld, schakelde het gemeenteleger snel over op een andere, meer aan de noden aangepaste structuur, namelijk die van de koninkstavelrijen, een territoriale indeling per parochie. Het politieke systeem van de Gentse drie leden, dat op een interne pacificatie tussen de verschillende ambachten in de stad gericht was, werd in oorlogstijd snel vervangen door een militair efficiëntere structuur, die overigens uit een, wat oorlogsvoering betreft, gewelddadigere veertiende eeuw stamde. Op politiek vlak bleef het systeem der drie leden echter gehandhaafd (omdat het op dat vlak zijn nut nog steeds bewees), maar buiten de stad en op het slagveld, keerde Gent in de jaren 1480 terug naar de periode van de krijgshaftige Arteveldes.

Paramilitaire groeperingen en huurlingen werden eveneens aangeworven en ingeschakeld in de bekende oorlogstactiek van Gent, die erin bestond het kwartier strategisch te verdedigen, en slechts offensief op te treden wanneer vijandige troepen de grenzen ervan naderden. Dat het Gentse leger een zekere discipline kende, blijkt uit het feit dat de legerleiding vaak repressief optrad

¹⁶⁰ SAG, reeks 400, n° 30, f° 357v.

¹⁶¹ SAG, reeks 20, n°6, f° 138v-139v. Dit was ook tijdens de Gentse oorlog van 1452-1453 het geval. Soms werd zelfs tot de afbraak van steunpunten in het kwartier besloten, toen bleek dat ze geen militair nut hadden, of door de vijand konden veroverd worden (zoals de kastelen te Middelburg, Nevele en Wondelgem in 1489), zie J. Haemers, 'Oorlog in Nevele. De slag om Nevele (25 mei 1452) en de afbraak van het kasteel van Nevele in 1489', *Driemaandelijks tijdschrift van de heemkundige kring 'Het Land van Nevele'*, 37 (2006), pp. 383-405; en *idem*, 'Middelburg na Pieter Bladelin. De juridische en militaire strijd tussen vorst, stad en adel om sociale erkenning en politieke macht (1472-1492)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming 'Société d'Emulation' te Brugge*, 142 (2005), pp. 258-260.

HET GENTSE GEMEENTELEGER

tegen de eigen troepen. Van ongeregelheden onder de manschappen was dus zeker sprake, maar de Gentse bevelhebbers hanteerden vlot de nodige middelen om malversaties te bestraffen indien ze gevaarlijk werden voor de eenheid en de efficiëntie van het leger. In een manke organisatie en een gebrekige discipline kunnen we dus geen oorzaken vinden voor de dalende militaire macht van het Gentse gemeenteleger in de loop van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. De politieke evolutie zat het Gentse gemeenteleger echter niet mee. Gezien de territoriale uitbreiding van hun rijk, én de grotere greep die de Bourgondische, en later de Habsburgse, vorsten verkregen over de ondergeschikte gewesten kon de machtige tegenspeler van de autonome Vlaamse steden over grotere financiële en bijgevolg militaire reserves beschikken. De ondergang van de Vlaamse gemeentelegers in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw vindt dus, volgens ons, niet zozeer zijn oorzaak in vermeende interne ongeregelheden en een gebrek aan inzet van de stedelingen, maar in een externe, staatkundige factor waaraan Gent moeilijk kon ontkomen. Ook al voerde de stad Gent in het laatste kwart van de vijftiende eeuw opnieuw een militaire structuur in die aan Artevelde deed denken, op politiek vlak was ze niet opgewassen tegen de Bourgondisch-Habsburgse staat. De financiën die de vorst kon mobiliseren, en bijgevolg ook diens troepensterkte, leidden niet alleen tot eclatante overwinningen voor de Gentse tegenspeler op het slagveld, maar uiteindelijk tot een vergrote greep van de vorst op de stedelijke politiek.

PIRENNE EN FREDERICQ

Over historiografische ambities omstreeks 1900

Jo Tollebeek

Henri Pirenne en Paul Fredericq hebben elkaar veertig jaar lang van zeer nabij gekend.¹ Hun beider academische carrière startte haast gelijktijdig. Fredericq werd, na een loopbaan als leraar, in 1879 op amper negentwintigjarige leeftijd buitengewoon (vanaf 1882 gewoon) hoogleraar aan de Luikse Rijksuniversiteit, waar hij onder meer met het onderwijs in de Nederlandse letterkunde, de hedendaagse geschiedenis en de geschiedenis van België werd belast en waar hij zijn oude studievriend Godefroid Kurth opnieuw vervoegde.² Onder zijn studenten bevond zich ook de twaalf jaar jongere Pirenne, die in 1880 in Luik arriveerde.³ In 1883 werd Fredericq benoemd in Gent, opnieuw voor een combinatie van literair-historische en historische vakken.⁴ Nog eens twee jaar later startte de carrière van Pirenne in Luik, waar hem in 1885 het onderwijs in de paleografie en de oorkondenleer werd toegewezen. Eén jaar later al vervoegde hij Fredericq in Gent, eerst als buitengewoon, vanaf 1889 als gewoon hoogleraar. Dat gebeurde overigens met de steun van Fredericq, maar ging ook gepaard met een conflict tussen beiden over de verdeling van de leeropdrachten.⁵ Zo hadden in amper acht jaar tijd, tussen 1879 en 1886, zowel Fredericq als Pirenne de zo begeerde universitaire positie gekregen, in beide gevallen eerst in Luik, daarna in Gent.

¹ Voor biografische gegevens over Pirenne: B. Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent 1974) en de portretten van B. Ebels-Hoving, 'Henri Pirenne (1862-1935)', in: A.H. Huussen jr., E.H. Kossmann en H. Renner ed., *Historici van de twintigste eeuw* (Utrecht - Antwerpen - Amsterdam 1981) 26-40 en M. Boone, 'Henri Pirenne (1862-1935). Godfather van de Gentse historische school?', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 60 (2006), 3-19. Voor biografische gegevens over Fredericq: E.C. Coppens, *Paul Fredericq* (Gent 1990); voor een kort overzicht: Idem, art. 'Fredericq, Paul', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 6, 1974, 296-305.

² Voor Fredericqs Luikse professoraat: H. vander Linden, 'Paul Fredericq', in: L. Halkin ed., *Liber memorialis. L'Université de Liège de 1867 à 1935*, dl. 1: *Faculté de Philosophie et Lettres - Faculté de Droit* (Luik 1936) 317-319. Over Kurth: P. Gérin, art. 'Kurth, Godefroid', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, dl. 8, 2005, 212-219.

³ Over Pirennes Luikse tijd: L.-E. Halkin, 'Henri Pirenne à Liège', in: F. Bierlaire en J.-L. Kupper ed., *Henri Pirenne de la cité de Liège à la ville de Gand. Actes du colloque organisé à Liège le 13 décembre 1985*, themanr. *Cahiers de Cléo*, 86 (1986), 13-22.

⁴ Voor Fredericqs Gentse professoraat: 'Paul Fredericq', in: *Université de Gand. Liber memorialis. Notices biographiques*, dl. 1: *Faculté de Philosophie et Lettres - Faculté de Droit* (Gent 1913) 199-208.

⁵ Lyon, *Pirenne*, 71-78.

Meer dan drie decennia lang zouden Fredericq en Pirenne vervolgens elkaars *collegae proximi* blijven. In de kleine academische gemeenschap die de Gentse universiteit toen nog was, leidden zij een regelmatig leven: zij doceerden, deden onderzoek, publiceerden en vergaderden. Zij gingen vriendschappelijk met elkaar om. Zij dineerden bij elkaar wanneer zich buitenlandse collega's aandienen (in april 1908 bijvoorbeeld: 'Diner bij Pirenne met Prof. Huyzinga [sic] van Groningen. Jonge bescheiden stille man, die zeer langzaam en correct Fransch praat'⁶) of maakten reisjes met elkaar wanneer de mogelijkheid zich voordeed (in juli 1909 bijvoorbeeld: 'Met Pirenne uitstapje naar Hulst in Zeeuwsch Vlaanderen. (...) Zeer interessant bekrompen').⁷

De Grote Oorlog maakte een einde aan dit leven. Maar het lot dat Fredericq en Pirenne te beurt viel, versterkte hun wederzijdse betrokkenheid: in maart 1916 werden beide hoogleraren om hun verzet tegen de door de Duitse bezetter hervormde universiteit in hechtenis genomen en naar Duitsland gedeporteerd. Fredericq kwam terecht in het kamp van Gütersloh, Pirenne aanvankelijk in het officierenkamp in Crefeld, daarna in Holzminden. Beiden vonden elkaar – onder toezicht – terug in de kleine universiteitsstad Jena, waarna ze opnieuw van elkaar werden gescheiden: Fredericq kreeg Bürgel als verplichte verblijfplaats, Pirenne werd naar Creuzburg in Thüringen gevoerd. Beiden bleven tot het einde van de oorlog in hun ballingsoord. Toen zij in het bevrijde België terugkeerden, was Fredericq niet lang meer gegeven.

Deze lange gedeelde levenswandel bracht beide historici ertoe zich in gelegenheidspublicaties over elkaar uit te laten. Fredericq legde in 1912 publiekelijk getuigenis af van zijn bewondering voor zijn collega.⁸ Pirenne schreef in 1924 een uitvoerig levensbericht over Fredericq voor de *Annuaire* van de Koninklijke Academie.⁹ Maar tot diepgaande discussies met elkaar kwam het in die lange jaren niet. Intellectuele disputen werden niet gevoerd, ondanks de levensbeschouwelijke verschillen tussen beiden. Fredericq had zich in 1876 tot het protestantisme bekeerd, een religie die hij superieur aan het katholicisme achtte. Dat had hem ertoe gebracht bij de verklaring van historische processen een groot gewicht aan de religie – of aan 'morele feiten' – te geven. Pirenne daarentegen hechtte weinig belang aan dergelijke factoren. Hij greep, om de ontwikkelingsgang van de geschiedenis in bijvoorbeeld zijn stadshistorische

⁶ Gent, Universiteitsbibliotheek, Departement Handschriften en Kostbare Werken: *Archief Paul Fredericq* [hierna afgekort als: *Archief Fredericq*], Hs. 3704/26: *Aantekeningen over mijn leven*, nota 23 april 1908. Over Pirenne en Huizinga, onder meer: M. Boone, 'L'Automne du Moyen Age: Johan Huizinga et Henri Pirenne ou "plusieurs vérités pour la même chose"', in: P. Moreno en G. Palumbo ed., *Autour du XVe siècle. Journées d'étude en l'honneur d'Alberto Várvaro* (Genève 2008) 27-51.

⁷ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/28: nota 21 juli 1909. Zie het materiaal in *Archief Fredericq*, Hs. 3707: *Reisaantekeningen*.

⁸ *Manifestation en l'honneur de M. le professeur Henri Pirenne. Bruxelles 12 mai 1912* (Bergen 1912) 11-18.

⁹ H. Pirenne, 'Notice sur Paul Fredericq', in: *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 90 (1924), 311-374.

studies te begrijpen, terug naar economische en sociale factoren. Tot een open discussie over deze uiteenlopende visies op de (historische) werkelijkheid kwam het niet.

Ook politieke discussies werden niet gevoerd. Fredericq en Pirenne deelden met elkaar een liberalisme dat scherp antiklerikale vormen kon aannemen. Zij waren bereid 'op het terrein' de strijd met de katholieke machthebbers aan te gaan en konden dat ook samen doen: in december 1898, bijvoorbeeld, schreven zij samen een 'beschuldigingsacte' tegen het 'wraakroepende' bevoordelen van katholieke kandidaten voor plaatsen in het middelbaar onderwijs.¹⁰ Maar er bestonden ook fundamentele politieke verschillen tussen beiden. Fredericq engageerde zich zijn hele leven in de Vlaamse Beweging. Zijn militante flamingantisme vertaalde zich onder meer in de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit en in de publicatie – tussen 1906 en 1909 – van een uitvoerige kroniek over de Beweging.¹¹ Pirenne was zeker niet de felle 'franskiljon' waarvoor hij wel eens is versleten,¹² maar enig flamingantisme was hem, in zijn werk de vertolker van het nieuwe Belgische nationalisme van het fin de siècle van de negentiende eeuw, vreemd. Fredericq beklagde zich wel eens over de 'anti-Vlaamsche en autoritaire stelsels' van zijn collega,¹³ maar ook op dit vlak kwam het niet tot een diepgaand debat tussen beiden.

Door dit gebrek aan intellectuele en politieke discussies zijn latere commentatoren van de relatie tussen Fredericq en Pirenne haast verplicht geworden zich aan de biografische oppervlakte op te houden. Veel is er op dit vlak overigens niet verschenen: behalve de dubbelbiografie vol misplaatste vleierij die Victor Fris in 1918 over zijn twee Gentse leermeesters schreef,¹⁴ hebben enkel de Fredericq-biografen een paar systematisch opgezette bladzijden aan het thema gewijd.¹⁵ Hier zal daarom worden getracht een stap verder te zetten: Pirenne en Fredericq zullen – vergelijkenderwijs – worden beschouwd als de verper-

¹⁰ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/16: nota 17 december 1898.

¹¹ De literatuur over Fredericqs engagement in de Vlaamse Beweging is uitgebreid. Zie onder meer W. Prevenier, art. 'Fredericq, Paul', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998) dl. 1, 1204-1205.

¹² Zie het afgewogen oordeel in M. Boone, 'Henri Pirenne. Pinda-kaas, vakidiotie en "belgitude": een Belgische held?', in: H. Brinkman, J. Jansen en M. Mathijssen ed., *Helden bestaan! Opstellen voor Herman Pleij bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2008) 295-296.

¹³ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/15: nota 15 juni 1898.

¹⁴ V. Fris, *Paul Fredericq et Henri Pirenne. Les deux historiens nationaux exilés pour leur patriotisme* (Gent 1919). Over Fris: A. Verhulst, art. 'Fris, Victor', in: *Nouvelle Biographie Nationale*, dl. 7, 2003, 142-143.

¹⁵ H. van Werveke, 'Fredericq en Pirenne', in: Idem, *Paul Fredericq in de spiegel van zijn dagboek* (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 41 (1979), nr. 1) (Brussel 1979) 49-55 en Coppens, *Fredericq*, 167-177.

soonlijking van de nieuwe historiografische ambities die omstreeks 1900 opgeld deden. Daarbij zal onder meer worden gebruik gemaakt van het uitvoerige, ongepubliceerde dagboek, *Aantekeningen over mijn leven*, van Fredericq.¹⁶

Een avant-garde

Pirenne en Fredericq voelden zich de belichaming van een geschiedschrijving die nieuw was, een moderne geschiedschrijving, die een revolutionair karakter had. Zij voelden zich behoren tot een wetenschappelijke avant-garde. Dat had alles te maken met de introductie van de zogenaamde seminaries – *cours pratiques* – in de opleiding van de aspirant-historici. In deze seminaries, een oorspronkelijk Duits product,¹⁷ kregen de studenten – anders dan in de traditionele hoorcolleges – geen panoramische overzichten van de geschiedenis gepresenteerd. Zij boden geen *ex cathedra* onderwijs, maar een ‘praktische’ opleiding: aan de hand van bronnenmateriaal gingen de studenten zelf historische problemen te lijf. Zowel voor Fredericq als voor Pirenne impliceerde dit een breuk met een aftandse opleiding: zij werd nu onderzoeksgericht. Beiden aarzelden dan ook niet zelf *cours pratiques* op te zetten. Fredericq werd er in België zelfs de apostel van; in 1898 publiceerde hij een *tableau* van wat er op dit vlak in zijn land al was bereikt.¹⁸

Dat *tableau* werd voorgesteld op de hulde die Kurth, die vijftienvintig jaar eerder – in 1874 – het eerste seminarie in België had georganiseerd, in Luik werd gebracht. Pirenne, die de manifestatie voorzat, en Fredericq haalden bij die gelegenheid herinneringen op aan de eerste *cours pratiques* die zij zelf hadden bijgewoond. Zij schetsten daarbij een opvallende tegenstelling: terwijl de hoorcolleges in auditoria en amfiteaters waren gegeven, waren de (zeer bescheiden aangekondigde) *cours pratiques* gelokaliseerd in een zolderkamer-tje, met niet meer dan een kachel, enkele vermolmde banken en één stoel.¹⁹ De suggestie was duidelijk: in deze eenvoudige omgeving werden geen standaardvergezichten van het verleden ontvouwd, maar werd klein, doch ernstig werk verricht.

¹⁶ J. Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

¹⁷ Zie onder meer H.-J. Pandel, ‘Von der Teegesellschaft zum Forschungsinstitut. Die historischen Seminarie vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zum Ende des Kaiserreichs’, in: H.W. Blanke ed., *Transformationen des Historismus. Wissenschaftsorganisation und Bildungspolitik vor dem Ersten Weltkrieg* (Waltrop 1994) 1-32.

¹⁸ P. Fredericq, ‘L’origine et les développements des cours pratiques d’histoire dans l’enseignement supérieur en Belgique’, in: *A Godefroid Kurth, professeur à l’Université de Liège, à l’occasion du XXVme anniversaire de la fondation de son cours pratique d’histoire* (z. pl. [1898]) 3-149.

¹⁹ Onder meer H. Pirenne in *A Godefroid Kurth*, 155, 157-158 en 167.

In deze retoriek werden de seminaries bovendien intieme gebeurtenissen. In de (haast) huiselijke omgeving waarin zij werden georganiseerd, namen de studenten plaats aan een lange tafel, met de hoogleraar in hun midden. Op de tafel lagen de werkinstrumenten: archiefstukken, referentiewerken, monumentale edities. De discussies tussen de meester en de leerlingen, die elkaar goed kenden, waren informeel; de tijd werd vergeten. De seminaries golden daarnaast ook als besloten gebeurtenissen: het gezelschap was een klein gezelschap, waarvan de leden tijdens wekelijkse zittingen (*séances*) de geheimen van het ambacht leerden kennen. De leerlingen – haast leden van een *brotherhood* – werden in het vak ingewijd. Zij waren ‘novicen’, die werden ‘geïnitieerd’. Die initiatie betrof de regels van de bronnenkritiek, maar ook de magische namen en titels (Mabillon, Du Cange, de *Gallia Christiana*, de *Monumenta* ...) die in het vak werden doorgegeven. Eens deze regels, namen en titels meester, openden ‘de poorten van de tempel’ zich. De leerling betrad – als een uitverkorene – een nieuwe wereld, zo herinnerde Pirenne zich de afsluiting van zijn eigen noviciaat.²⁰

Bij de studenten die de *cours pratiques* volgden, leefde dan ook de gedachte te behoren tot een ‘keurbende’, die zich niet liet weerhouden door de tradities en conventies van het kathedersonderwijs of zich niet liet verleiden door de oppervlakkige bekringen die van dat onderwijs konden uitgaan.²¹ Dat gevoel te behoren tot een elite die brak met de heersende normen en die nieuwe ambities voorstond, was des te sterker bij wie zich – als Fredericq en Pirenne – aan het hoofd van deze studenten stelde. Zowel in Luik als in Gent verkondigden zij een nieuwe wetenschap.

De nieuwe geschiedschrijving

Beide hoogleraren werden – samen met collega’s als Kurth, Léon Vanderkindere en Alfred Cauchie – inderdaad sleutelfiguren in de *nouvelle histoire* die in de tweede helft van de jaren 1870 in België, zoals in vele andere Europese landen, ingang vond.²² Door welke ambities en praktijken – ook de alledaagse praktijken die de antropoloog interesseren²³ – werd deze nieuwe geschied-

²⁰ Pirenne in *A Godefroid Kurth*, 160-161.

²¹ Onder meer P. Fredericq ‘en zijne leerlingen’, *Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke aflaten in de Nederlanden (1300-1600)* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie 21) (Den Haag 1922) IX.

²² Zie onder meer P. Gérin, ‘La condition de l’historien et l’histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle’, in: *Storia della Storiografia*, 1987, vol. 11, 64-103.

²³ Zie hiervoor onder meer: Ph. Müller, ‘Geschichte machen. Überlegungen zu lokal-spezifischen Praktiken in der Geschichtswissenschaft und ihrer epistemischen Bedeutung im 19. Jahrhundert. Ein Literaturbericht’, in: *Historische Anthropologie. Kultur - Gesellschaft - Alltag*, 12 (2004), 415-433.

schrijving dan gekenmerkt? Welke accenten legde zij? Wat waren haar epistemologische overtuigingen, haar ethische waarden en standaarden, haar noties over stijl, retoriek en verklaring?

De nieuwe geschiedschrijving was in de eerste plaats een professionele bezigheid: zij werd een beroep. Haar personeel was een snel aangroeiende groep van *middle-class professionals*, gediplomeerden, die de nieuwe institutionele structuren gingen bezetten en zich het nieuwe apparaat gingen toe-eigenen. De leidende rol daarbij werd gespeeld door academici: universiteitsprofessoren, die nu de plaats van allerlei erudieten en intellectuelen *avant la lettre*, van bibliothecarissen, geleerde monniken en edellieden in het historiografische centrum gingen innemen. Zij presenteerden zich als 'specialisten', een term die omstreeks 1900 nog maar zelden een negatieve connotatie had. Pirenne verklaarde in 1898: 'De amateurs beginnen te begrijpen dat er zaken zijn die aan de specialisten moeten worden overgelaten.'²⁴ Fredericq sprak met graagte over zijn eigen *spécialités*.²⁵

Om het aantal 'specialisten' te laten groeien, was het nodig leerlingen als echte onderzoekers te vormen. Dat besef hing nauw samen met een cruciale overtuiging van de *nouvelle histoire*: de overtuiging dat het verhaal van het verleden nog niet was verteld, dat de historicus iets anders te doen viel dan de bestaande 'handboekkennis' te reciteren. Geschiedenis, zo wisten de moderne historici, is het product van een lang, moeizaam en methodologisch onderbouwd onderzoeksproces. Zij is niet voorhanden, maar wordt gemaakt. Leerlingen mochten dan ook niet langer passieve toehoorders zijn, die in de grote auditoria en amfiteaters hun geest met overzichtskennis bemeubelden. De vorming van leerlingen was een zaak van de seminaries, die daarom ook golden als – in de woorden van Kurth en Pirenne – 'kweekscholen' (*pépinières*) van onderzoekers.²⁶

Behalve door een professionaliseringsproces en door de vorming van leerlingen tot onderzoekers kenmerkte de moderne geschiedschrijving zich ook door *community building*. Gemeenschapsvorming was in de eerste plaats een kwestie van het aanleren van een methode: wie de methode van de historicus beheerste, kon zich als lid van de historische gemeenschap beschouwen. Het ging daarbij niet alleen om een door objectiviteits- en onpartijdigheidsideeën gerechtvaardigde bronnenkritiek (gecodificeerd in handboeken als de in 1898 verschenen *Introduction aux études historiques* van Charles-Victor Langlois en Charles Seignobos). De methode was ook een zaak van deugden: zij moest worden gekoesterd, maar vereiste ook gematigdheid (om niet in het excessieve van de Duitsers te vervallen, zo erkende Fredericq in een

²⁴ Pirenne in *A Godefroid Kurth*, 166.

²⁵ Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 323 en 337.

²⁶ Pirenne en G. Kurth in *A Godefroid Kurth*, 160-161, 166 en 195.

brief aan zijn Leidse collega Robert Fruin²⁷) en geduld. Gemeenschapsvorming was in de moderne geschiedwetenschap echter niet alleen een kwestie van een gedeelde methode (of van het aanleren van die methode). Het ging ook om het scheppen van vaak emotionele banden van trouw. Van leerlingen (of oud-leerlingen) werd bijvoorbeeld verwacht dat zij zich bekeerden tot de 'partij' van de hoogleraar en dat ze loyaal aan hem bleven.

Die gemeenschap werd geconsacreerd op manifestaties. Omstreeks 1900 ontwikkelde zich in de Belgische historische wereld, zoals in de literaire en artistieke wereld, inderdaad een opvallende manifestatiecultuur: er werd 'betoogd', zoals dat heette, voor Kurth (1898, ter herinnering aan diens eerste *cours pratique*, een kwarteeuw eerder), voor Vanderkindere (1902, ter ere van diens dertigjarig professoraat in Brussel), voor Fredericq (1904) en voor Pirenne (1912) zelf. Op dergelijke manifestaties verenigden de nationale historici zich, soms aangevuld met buitenlandse collega's. De bijeenkomsten bevestigden, maar versterkten ook de corpsgeest. Zij waren als familiefeesten, en werden ook als dusdanig betiteld, onder meer door Kurth aan het slot van de manifestatie die hem te beurt viel.²⁸ Wanneer te sterke levensbeschouwelijke of politieke profilering van bijvoorbeeld het organisatiecomité verhinderde dat alle historici gelijkkelijk aan een manifestatie konden deelnemen, werd dat betreurd.²⁹

Naast de nationale manifestaties waren er de internationale netwerken: wie in de moderne geschiedschrijving wilde meetellen, diende mobiel te zijn. Dat betekende dat de moderne historicus contacten met buitenlandse geleerden moest onderhouden. Pirenne, die vóór zijn Luikse benoeming in Parijs, Leipzig en Berlijn had gestudeerd, presenteerde zich voortdurend – althans tot aan de Grote Oorlog – als een mediator tussen zijn Franse en zijn Duitse collega's (precies zoals zijn land een microkosmos van de Romaanse en Germaanse beschavingen heette te zijn).³⁰ Fredericq ondernam tussen 1881 en 1888 een aantal 'wetenschappelijke pelgrimstochten' naar het buitenland om er de opzet van het hoger onderwijs in de geschiedenis aan een grondig onderzoek te onderwerpen; hij hield er een uitgebreid netwerk van buitenlandse collega's aan over.³¹ Intussen werd ook het congresbezoek een essentieel

²⁷ *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, ed. H.J. Smit en W.J. Wieringa (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap 4e serie, 4) (Groningen - Djakarta 1957) 289.

²⁸ Kurth in *A Godefroid Kurth*, 191.

²⁹ Zie bijvoorbeeld [G. Kurth,] 'Fête Vanderkindere', in: *Archives belges. Revue critique d'Historiographie nationale*, 1902, 241.

³⁰ J. Tollebeek, 'Het gevoelige punt van Europa. Huizinga, Pirenne en de plaats van het vaderland', in: Idem, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 225-247.

³¹ P. Fredericq, *L'enseignement supérieur de l'histoire. Notes et impressions de voyage. Allemagne - France - Ecosse - Angleterre - Hollande - Belgique* (Gent - Parijs 1899). Voor de term 'wetenschappelijke pelgrimstochten': Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 327.

onderdeel van de professionele activiteiten van de historicus. Pirenne en Fredericq trokken regelmatig samen naar de Duitse *Historikertage*, maar waren ook uitdrukkelijk aanwezig op de grote internationale historische congressen die vanaf 1900 op wisselende plaatsen (Parijs, Rome, Berlijn ...) werden georganiseerd.³²

De moderne geschiedwetenschap die omstreeks 1900 doorbrak, was dus een discipline waarin sprake was van professionalisering en een onderzoeksgerichte vorming, van *community building*, een bloeiende manifestatiecultuur en een groei van internationale netwerken. Maar behoren tot de avant-garde betekende ook andere zaken. Een informele omgang met de studenten was er daar één van. In de seminaries werd de ongedwongen discussie immers gecombineerd met een specifieke vorm van sociabiliteit; het werk voltrok er zich in een sfeer van camaraderie. Excursies en daarbij aansluitend cafébezoek haalden de banden met de studenten verder aan. In de studentenverenigingen werden wetenschappelijke studies en gezelligheid eveneens gecombineerd, soms in aanwezigheid van hoogleraren. Toen in 1887 in Gent een Société Académique d'Histoire werd opgericht, werden Fredericq, Pirenne en de latinist Paul Thomas onmiddellijk erelid.³³

Nog verrassender was het feit dat de moderne geschiedwetenschap ook in sterke mate een huiselijke wetenschap bleef. De academisering van het vak, die impliceerde dat de universiteiten de *hauts lieux* van de historiografie werden en de universiteitsprofessoren haar belangrijkste dragers, sloot inderdaad niet uit dat het eigen huis een onmisbare site van kennisproductie bleef. Onderzoek bleven de hoogleraren veelal in het eigen *cabinet de travail* doen, waar ze ook collega's ontvingen. Maar er kon ook worden onderwezen. Fredericq gaf zijn seminaries vanaf 1890 niet langer in de universiteitsbibliotheek, maar in het werkvertrek van zijn eigen (nieuwe) huis – een gebruik dat hij kende uit Duitsland, maar dat bijvoorbeeld ook door zijn vriend Gabriel Monod in Parijs en door Fruin in Leiden werd aangehouden. Het professoren-huis kreeg er een dubbelzinnige betekenis door: het had een privaat karakter, maar werd als een professionele ruimte ook een publieke plaats.

Die dubbelzinnigheid stelde ook de vraag naar de genderverhoudingen in het wetenschapsbedrijf scherp.³⁴ De laat-negentiende-eeuwse verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening hield, zo is intussen genoegzaam bekend, een sektesegregatie in: vrouwen konden aanvankelijk geen rol van betekenis spe-

³² Zie P. Schumann, *Die deutschen Historikertage von 1893 bis 1937. Die Geschichte einer fachhistorischen Institution im Spiegel der Presse* (Göttingen 1975) en K.D. Erdmann, *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse 3e reeks, 158) (Göttingen 1987).

³³ Zie A. Looman, *Herinneringen van oudstudenten geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent (1919-1933)* (Uit het verleden van de R.U.G. 12) (Gent 1980) 60-61.

³⁴ Zie B.G. Smith, *The gender of history. Men, women and historical practice* (Cambridge, MA - Londen 1998).

len in publieke instellingen als universiteiten, archieven en bibliotheken.³⁵ Maar wat als de moderne geschiedwetenschap uiteindelijk toch een sterk huiselijk karakter behield? In het geval van Fredericq, die ongetrouwd bleef en zijn huis met twee van zijn – eveneens ongehuwd gebleven – zussen deelde, was de inbreng van de vrouwen beperkt tot het onderhouden van ‘de haard’: Helena en Nica zorgden ervoor dat hun broer op een comfortabele wijze kon werken, zonder beslommingen, zonder zorg om het materiële, in alle rust en op ordentelijke wijze. In het geval van Pirenne, die in 1887 in het huwelijk was getreden met Jenny(-Laure) Vanderhaeghen, de dochter van een Gentse magistraat, was de zaak complexer. In 1932 verklaarde Pirenne dat zijn professionele vasthoudendheid te danken was aan het feit ‘dat zijn *cabinet de travail* zich niet van zijn haard had laten onderscheiden’: zijn echtgenote had hem thuis steeds het comfort en de rust gegeven die zijn werk vereisten.³⁶ Maar Jenny deed meer: zij schreef alle manuscripten van haar man ‘in haar mooie handschrift’ over, zodat zij naar de drukker konden.³⁷ Zij was als kopiïste een *intimate inmate* van de ‘grote meester’ die haar man was. Het herinnerde aan de huiselijke ateliers die destijds door François Guizot en Jules Michelet met hun echtgenotes en dochters waren opgericht.

Succes in de wetenschap

De *nouvelle histoire* die zich in de eerste helft van de jaren 1870 aandeede, was dus een complex veld: professioneel en huiselijk tegelijkertijd, methodisch, informeel en gemeenschapsvormend, nationaal en internationaal. In dat veld moesten Fredericq en Pirenne opereren. Wie de resultaten daarvan overziet, moet vaststellen dat Pirenne er op vele vlakken beter dan Fredericq is in geslaagd de nieuwe historiografische ambities waar te maken.

Er was vooreerst de receptie van het werk: de *Histoire de Belgique* die Pirenne publiceerde, kreeg zowel binnen als buiten vakkringen een ontvangst die geen van Fredericqs geschriften te beurt viel. Ironisch genoeg was het Fredericq die aan de basis van Pirennes succes lag: toen Karl Lamprecht hem om een geschiedenis van België voor een door hem geredigeerde reeks had gevraagd, had hij het aanbod aan Pirenne afgestaan (‘Hij was de rechte man daarvoor. Ik niet.’³⁸) In 1900 verscheen dan het eerste deel van de Franse editie, na een jaar tevoren in het Duits te zijn gepubliceerd. Al dadelijk ontving de achtendertigjarige auteur de prestigieuze, in 1845 door de Academie ingestelde vijfjaarlijkse prijs voor nationale geschiedenis voor het boek, mede dankzij Fredericq,

³⁵ Voor een uitgewerkt voorbeeld: M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 94-152.

³⁶ H. Pirenne in *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs* (Brussel 1938) dl. 1, 42.

³⁷ [G. Gerardy,] *Henri Pirenne 1862-1935* (Brussel 1962) 21 en Lyon, *Pirenne*, 83-84.

³⁸ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/14: nota 3 maart 1897.

die secretaris van de jury was geweest en hard voor de bekroning van zijn collega had 'gewerkt'.³⁹ Dadelijk ook stond Pirenne buiten het gilde van de historici bekend als *notre historien national*. Daarna volgden de delen van de *Histoire de Belgique* elkaar gestaag op, tot het boek in 1932 was voltooid.

Fredericq verging het heel wat minder goed. Zijn 'grote' werk betrof de zestiende-eeuwse Inquisitie en haar middeleeuwse voorganger in de Nederlanden. Onder de plechtstatige titel *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae* trachtte hij alle stukken aangaande deze als despotisch verachte instellingen bijeen te brengen. Maar het werk vorderde moeizaam.⁴⁰ Uiteindelijk verschenen tussen 1889 en 1906 vijf volumes van de bronneditie; ze bleef onvoltooid. Datzelfde gold voor de studie die Fredericq op basis van dit materiaal trachtte te schrijven: van de *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden* verschenen uiteindelijk twee delen, in 1892 en in 1897, het werk eveneens onvoltooid achterlatend. Zijn leerlingen volgden de lijdensweg. Toen twee van hen in 1911 in de jury van de vijfjaarlijkse prijs werden opgenomen, slaagden zij erin Fredericq te laten bekronen. Maar die reageerde met gemengde gevoelens: was zijn *Corpus* – want daarvoor werd hij bekroond – werkelijk de prijs waard? Hij twijfelde eraan en beschouwde de prijs na geruzie met enkele dierbaren kort na de toekenning ervan als een vloek.⁴¹

Naast de receptie van het werk, waren er de macht en de invloed: Pirenne wist beter dan Fredericq de knooppunten in de professionele netwerken van het vak te bezetten (en op die manier sociaal kapitaal te vergaren). De belangrijkste van die knooppunten waren de Academie en de in 1834 opgerichte Commission Royale d'Histoire, die tot taak had de bronnen van de vaderlandse geschiedenis uit te geven. Pirenne wist beide instellingen voortvarend te veroveren. Lid van de Academie werd hij in 1898, opnieuw met de steun van Fredericq, die een echte 'campagne' voor hem had opgezet.⁴² De Commission Royale d'Histoire had hij tevoren al op snelheid betreden. Toen commissielid Joseph Kervyn de Lettenhove in 1891 overleed, haastte hij zich aan Kurth, zelf ook lid van de commissie, steun voor de vacante fauteuil te vragen. De zaak was snel geklonken; wat volgde, was een dankbrief waaruit bleek hoe goed Pirenne de bij dit soort operaties horende erkentelijkheidsre-

³⁹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/18: nota 25 maart 1901. Over de prijs zelf: Gérin, 'La condition de l'historien', 90-96 en K. van Sweevelt, *Een geschiedenis over de geschiedenis van België. De vijfjaarlijkse prijs voor vaderlandse geschiedenis uitgereikt door de Koninklijke Academie van België (1845-1965)* (onuitg. lic.verh.) (Leuven 1991).

⁴⁰ Zie de steeds terugkerende klachten over de moeizame voortgang in de brieven in J. Tollebeek, *Writing the Inquisition in Europe and America. The correspondence between Henry Charles Lea and Paul Fredericq* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis) (Brussel 2004).

⁴¹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/30: nota's 25 november 1911 en 13 januari 1912.

⁴² *Archief Fredericq*, Hs. 3704/14: nota's 5 april 1897 en 10 mei 1897, en Hs. 3704/15: nota 7 februari 1898.

toriek beheerste. Daarmee was de geschiedenis echter niet ten einde. Toen Pirenne vijftien jaar later vernam dat Kurth, intussen secretaris van de commissie geworden, naar Rome zou vertrekken om daar directeur van het Belgisch Historisch Instituut te worden, vroeg hij hem onmiddellijk wat er met het secretariaat zou gebeuren. Enkele maanden later, in 1907, was hij secretaris – tot aan zijn dood.⁴³

Tot de Academie wist Fredericq al in 1891 door te dringen. Hij was er een actief lid van; in 1900-1901 was hij voorzitter van de Klasse der Letteren en Schone Kunsten. Het was niet zijn enige bestuursfunctie in de professionele netwerken: Fredericq was vele jaren lang eerst adjunct-secretaris, daarna secretaris-generaal – en daarmee ook het werkpaard – van de Société pour le progrès des études philologiques et historiques, waarin hoogleraren en leraren uit het middelbaar onderwijs samen de belangen van hun vakken verdedigden.⁴⁴ Maar inzake de Commission Royale d'Histoire was hij minder fortuinlijk. In 1899 had hij geweigerd een knieval voor een fauteuil bij de – katholieke – minister te gaan maken. Hij moest vervolgens nog acht jaar wachten vóór hij lid werd. 'Nu ben ik reeds veel te oud en zal er geene diensten meer kunnen bewijzen', concludeerde hij in zijn dagboek.⁴⁵

Ook inzake de vorming van leerlingen bleek Pirenne de meest succesrijke: hij werd een echte *chef d'école*. Herman vander Linden, Alfred Hansay, Guillaume des Marez, Henri Obreen ...: de lijst van Pirennes promovendi werd inderdaad lang.⁴⁶ Al in 1911, in de circulaire die het grote feest aankondigde dat in mei 1912 in Brussel zou worden georganiseerd ter gelegenheid van de verschijning van het vierde deel van de *Histoire de Belgique* en het vijfentwintigjarige professoraat van Pirenne, luidde het dat hij *toute une pléiade d'élèves distingués* had gevormd en op die manier de faam van *la jeune école belge* had versterkt.⁴⁷ Op het feest zelf loofde Vander Linden, intussen zelf hoogleraar in Luik, zijn leermeester om zijn omgang met zijn leerlingen: Pirenne was nooit een kille, gereserveerde man geweest, maar had steeds het heilige vuur bij zijn studenten brandende gehouden.

⁴³ 'La correspondance entre G. Kurth et H. Pirenne (1880-1913)', ed. P. Rion, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 152 (1986), 202, 204-205 en 238-239. Zie 'Henri Pirenne', in: *La Commission Royale d'Histoire 1834-1934. Livre jubilaire composé à l'occasion du centième anniversaire de sa fondation* (Brussel 1934) 314-316; voor een overzicht van de geschiedenis van de commissie, zie het lange artikel door Pirenne zelf in ditzelfde boek, 9-68.

⁴⁴ Zie de korte schets in *Mélanges Paul Fredericq. Hommage de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques. 10 juillet 1904* (Brussel 1904) V-X.

⁴⁵ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/16: nota 22 maart 1899 en Hs. 3704/24: nota 26 februari 1907. Zie H. vander Linden, 'Paul Fredericq', in: *La Commission Royale d'Histoire 1834-1934*, 283-286.

⁴⁶ *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 593-639.

⁴⁷ *Manifestation Henri Pirenne 1912*, 1.

Tussen meester en leerlingen, zo luidde het, bestond een wederzijdse gehechtheid.⁴⁸

Ook op dit vlak verging het Fredericq minder goed. Hij deed nochtans bewust aan schoolvorming. Zowel in Luik als in Gent bracht hij de vruchten van het werk van zijn studenten in zijn seminaries samen in een eigen publicatiereeks, de *Travaux du cours pratique d'histoire* (waarin ook Pirenne verscheen) en de *Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis*.⁴⁹ Daarnaast stelde hij zich op als een *patron*, die zijn leerlingen en medewerkers 'plaatste' (bijvoorbeeld in het onderwijs) en 'lanceerde' (bijvoorbeeld in de vaktijdschriften). Dat lukte tot op zekere hoogte ook. De Luikse leerlingen Eugène Hubert en Henri Lonchay bijvoorbeeld verkregen beiden een professoraat, de ene in Luik, de andere in Brussel.⁵⁰ Maar een sterk geprofileerde school, met ook een herkenbare thematiek, vormde Fredericq niet. Het vroege overlijden van een aantal van zijn leerlingen – de beloftevolle eerste medewerker Julius Frederichs bijvoorbeeld, of Jan Joris Mulder – maakte dat ook moeilijk.⁵¹

Het maatschappelijk krediet, ten slotte, waarvan Pirenne zich verzekerd wist, bezat Fredericq niet. Nochtans ontbrak het die laatste niet aan engagement: Fredericq was als liberaal flamingant en antiklerikaal voortdurend actief. Meetings, de pers, het Willemsfonds – geen instrument was hem vreemd. Hij hield er ook van zijn historische denkbeelden – over de tirannie van Karel V, de corruptie van de Romeinse Kerk, de zestiende-eeuwse vrijheidsstrijd – te populariseren (voor 'arbeiders en boeren', zo luidde het enigszins optimistisch) in gloedvolle en goedkope publicaties. Maar tot een hoge maatschappelijke impact in de vorm van een politieke carrière leidde dat alles niet. Een mandaat als gemeenteraadslid te Gent, van 1891 tot 1895, was het enige wat werd bereikt, en veel goede herinneringen hield Fredericq daar niet aan over. Hoe sterk contrasteerde dit met de opmars van Pirenne ... Die was politiek veel minder militant dan zijn collega, veel voorzichtiger ook, al liet hij er zich ook één maal van overtuigen aan de gemeenteraadsverkiezingen deel te nemen (zonder erg: hij werd niet verkozen, schreef zijn zoon Jacques later⁵²). Maar zijn historisch werk maakte hem ministeriabel. Vlak vóór de nationale verkiezingen van 2 juni 1912 werd hij door de liberalen gepolst om minister te

⁴⁸ *Manifestation Henri Pirenne 1912*, 22 en 31. Over Vander Linden: C. Wyffels, art. 'Linden, Herman vander', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 13, 1990, 504-508.

⁴⁹ Vgl. ook *Archief Fredericq*, Hs. 2936: *Travaux de mes élèves de Liège*, een bundel overdrukken van artikelen van de Luikse leerlingen.

⁵⁰ Zie voor biografische gegevens: R. Demoulin, art. 'Hubert (Eugène)' en J. de Sturler, art. 'Lonchay (Henri)', in: *Biographie Nationale*, dl. 35, 1970, 440-451 en dl. 32, 1964, 455-459.

⁵¹ Zie P.F. [= P. Fredericq], 'Nécrologie', in: *Revue de l'Instruction publique en Belgique*, 43 (1900), 79-80.

⁵² J. Pirenne, 'Henri Pirenne', in: *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 1, 12-13.

worden in een zakenkabinet dat na de lange katholieke machtsperiode als overgangsregering zou moeten dienen. Van dat scenario kwam na de voor de liberalen ontgoochelend verlopen verkiezingen niets terecht, tot 'bittere teleurstelling' van Pirenne en diens familie.⁵³ Maar zoveel was duidelijk geworden: Pirenne bezat een prestige dat de grenzen van zijn vak ver oversteeg.

Zo overvleugelde Pirenne Fredericq op vele vlakken. De ontvangst van zijn werk, zijn macht en invloed in het gilde, zijn schoolvorming, zijn maatschappelijk krediet: het getuigde allemaal van het succes waarmee Pirenne zijn weg in de *nouvelle histoire* baande. Zelf stelde hij op de Brusselse manifestatie van 1912 vast dat hij een zondagskind was.⁵⁴ Fredericq schreef vijf jaar later in een overzicht van zijn leven: 'Nooit noch nergens heb ik eene eerste viool gespeeld in het orkest der mensen.'⁵⁵

Erkenning, reclame en rivaliteit

Fredericq had er, getuige vele passages in zijn dagboek, geen moeite mee de superioriteit van Pirenne te erkennen. Hij bewonderde diens optreden: 'In ieder debat beheerscht hij alles. Het is een wonderlijk begaafd man, die ook als minister zou schitteren, want in al zijne stoutheid bezit hij een ongeëvenaard *doigté*.' Hij vond zijn lezingen doorgaans 'verrukkelijk', vaak 'fonkelnieuw' en 'schitterend vuurwerk'. De lectuur van de *Histoire de Belgique* ontlokte hem steeds positieve commentaren.⁵⁶ Het leek haast té mooi. Een historicus van een volgende generatie, die zowel Fredericq als Pirenne van nabij had gekend, herinnerde zich: 'Fredericq heeft het meesterschap van Pirenne onomwonden erkend, al kon hij, de scepticus, met goedgeige ironie zich wel eens vrolijk maken dat Pirenne *alles* wist te verklaren.'⁵⁷

Bovendien was Fredericq bereid deze private erkenning een publieke vertaling te geven. Want ook dat was een belangrijk aspect van de geschiedschrijving geworden: de moderne historicus had nood aan publieke, professionele erkenning. Het uitgelezen kanaal daartoe werden de recensies in de 'speciale tijdschriften', waarin de groeiende tendens om binnen de geschiedwetenschap het werk van vakhistorici ook door vakhistorici zelf te laten beoordelen (een systeem van *peer review*) zich duidelijk manifesteerde. Fredericq, die in dit kader ook eenvoudigweg over *réclame* sprak,⁵⁸ deed wat hem was verzocht te doen. Pirenne had hem bij de verschijning van elk van de delen

⁵³ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/32: nota 1 juli 1912.

⁵⁴ *Manifestation Henri Pirenne 1912*, 52.

⁵⁵ *Archief Fredericq*, Hs. 3705: *Algemeen overzicht van mijn leven*, 20.

⁵⁶ *Archief Fredericq*, onder meer Hs. 3704/24: nota 28 december 1906; Hs. 3704/33: nota 31 maart 1913; Hs. 3704/73: nota 8 januari 1916; Hs. 3704/81: nota 29 februari 1916 en Hs. 3704/82: nota 4 maart 1916.

⁵⁷ H. van Werveke, *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* (Gent 2000) 105.

⁵⁸ Antwerpen, AMVC-Letterenhuis, F 466/B: P. Fredericq aan M. Rooses, 3 april 1884.

van de *Histoire de Belgique* gevraagd het boek in de *Revue historique* van Monod te signaleren. Fredericq deed het op waarderende toon. Naar aanleiding van het derde deel, dat de periode vanaf de dood van Karel de Stoute tot de komst van de hertog van Alva naar de Nederlanden besloeg, luidde het in 1908: 'De auteur excelleert in het brengen van klaarheid in alles wat hij aanraakt.'⁵⁹

Maar daar bleef het niet bij. Fredericq verkondigde de blijde boodschap overal. Op congressen hield hij een 'korte mededeeling' over Pirennes 'prachtig boek'.⁶⁰ Maar evengoed beval hij de koning de lectuur van de *Histoire de Belgique* aan. Het was het begin van een nauwe relatie tussen Albert en Pirenne (in augustus 1914 vermoedde Fredericq dat Pirenne de auteur was van de indrukwekkende proclamatie waarin de koning de bevolking herinnerde aan het verzet dat in het verleden – onder meer bij de Guldensporenslag en door de Zeshonderd Franchimontezen – tegen vreemde bezetters was geboden).⁶¹

In dat perspectief is het niet verwonderlijk dat toen de jonge Brusselse archivaris Leo Verriest Fredericq in 1911 polste om de leiding te nemen van het comité dat in mei van het volgende jaar een grote manifestatie ter ere van Pirenne zou organiseren, een instemming volgde. Zoals Pirenne de hulde van Kurth in 1898 had geleid, zo zat Fredericq in 1912 dus het feest ter ere van Pirenne voor. Als het hem zelf betrof, had Fredericq een manifestatie steeds afgehouden: hij aanvaardde slechts halfprivate huldeblijken, zoals de speciale zitting die de Société pour le progrès des études philologiques et historiques ter zijner ere in 1904 in Brussel organiseerde, of het bescheiden feest dat de redactie van *Het Volksbelang* hem in 1908 in Gent aanbood, ter gelegenheid van het feit dat hij het blad een kwarteeuw leidde. Maar voor de organisatie van het Pirennefeest zette hij zich ten volle in. Het moest immers een *high profile*-ceremonie worden, met een plechtige zitting in het gebouw van de Academie, een publiek vol belangrijke personaliteiten en een hele reeks toespraken (*toute la lyre*).⁶²

In de eigen openingstoespraak zette Fredericq meteen de toon van de manifestatie: Pirenne werd gehuldigd als nationaal historicus, niet als de 'specialist' in de middeleeuwse stadsgeschiedenis en handelseconomie die hij immers ook was. Hij werd de lof gezongen om de inzichtelijkheid die het vaderlandse verleden in de *Histoire de Belgique* had gekregen. Maar

⁵⁹ Herdrukt in *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 277-283 (citaat: 278).

⁶⁰ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/16: nota 28-30 augustus 1899.

⁶¹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/29: nota's 14 juni 1910 en 6 december 1910, en Hs. 3704/38: nota 9 augustus 1914. Over de relatie tussen Fredericq en Albert I: H. van Werveke, 'Koning Albert in de spiegel van Paul Fredericqs dagboek', in: Idem, *Fredericq in de spiegel*, 63-72. Voor de proclamatie, zie onder meer: S. Rottiers, 'De eer van de Zeshonderd Franchimontezen', in: A. Morelli ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem 1996) 75.

⁶² *Archief Fredericq*, Hs. 3704/30-32: nota's vanaf 31 juli 1911.

Fredericq presenteerde in zijn toespraak ook de door hem geconcipeerde Fondation Pirenne, een stichting, zo luidde het, waarop rijk en minder rijk uit erkentelijkheid jegens Pirenne had ingetekend en die jonge Belgische historici de mogelijkheid moest bieden enige tijd in het buitenland te studeren.

Maar in de moderne geschiedschrijving ging het niet alleen om het verlangen naar en de toekenning van erkenning. De keerzijde daarvan was immers de wedijver die – los van levensbeschouwelijke en politieke tegenstellingen – binnen de wetenschappelijke gemeenschap ontstond: de professionele rivaliteit. Fredericq besepte dat maar al te goed. Toen hij in 1903 op het internationaal historisch congres, dat dat jaar in Rome plaatsvond, werd uitverkozen om namens alle aanwezige buitenlandse historici het woord te voeren, noteerde hij in zijn dagboek: ‘Wat zullen Kurth, Pirenne en Thomas en Cumont en de andere Belgen ervan zeggen? Thomas en Cumont alleen zullen het met een rein gemoed aanzien, dat weet ik vooraf. Maar een kermis is eene geeseling waard.’⁶³ Het ging om competitie, en het was die competitie die Fredericq ook ten aanzien van Pirenne, met al diens successen, niet kon ontkennen. Met de oude vriend Kurth was de relatie om politieke redenen verzuurd.⁶⁴ In het geval van Pirenne ging het om iets anders: Fredericq wist zich bij hem voorbijgestoken door een collega die twaalf jaar jonger was en nog zijn leerling was geweest.

De bom barstte, althans in het dagboek, toen zijn collega-germanist André Bley Fredericq eind 1915 vertelde dat Pirenne hem en Thomas een paar hoofdstukken uit het nieuw voltooid deel van de *Histoire de Belgique* had voorgelezen. Waarom, zo klonk het verongelijkt, had Pirenne hem nooit iets vooraf getoond? En waarom sprak hij hem nooit over wat hij schreef?⁶⁵ Al eerder had Fredericq opgemerkt dat zijn beroemde collega geen volmaakt karakter had: Pirenne wilde altijd iedereen te vriend houden, was een ‘haantje-vooruit’ en een babbelaar, en vatbaar voor vleierij. Van echte vriendschap tussen hen beiden was dan ook geen sprake (met Jenny was de wederzijdse sympathie veel groter).⁶⁶ De levensbeschouwelijke verschillen werden nu benadrukt, al had Fredericq ze ook al vroeger – ook in het openbaar – aangestipt: in zijn recensie uit 1908 had hij zich afgevraagd hoe Pirenne de geschiedenis van de zestiende eeuw, toch de eeuw van de godsdiensttwisten, aan de ontwikkeling van het kapitalisme had kunnen ophangen.⁶⁷ Het waren even zovele aanwijzingen dat

⁶³ *Archief Fredericq*, Hs. 3707/LVI: nota 1 april 1903.

⁶⁴ Zie H. van Werveke, ‘Kurth en Fredericq’, in: Idem, *Fredericq in de spiegel*, 45-48.

⁶⁵ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/71: nota 20 december 1915 (vgl. echter met Hs. 3704/14: nota 3 maart 1897, waarin Fredericq verslag doet van een voorleessessie van Pirenne).

⁶⁶ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/45: nota 19 februari 1915; Hs. 3704/68: nota 26 oktober 1915; Hs. 3704/72: nota 30 december 1915 en Hs. 3704/74: nota 15 januari 1916.

⁶⁷ *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 283.

het succes van zijn collega Fredericq niet gemakkelijk viel. Maar dat veranderde niets aan de zaak: Pirenne wekte bewondering, Fredericq hoogstens vertrouwen.⁶⁸

Moderne praktijken

In een recente beoordeling van Fredericq viel zelfs van dat vertrouwen niet langer iets te merken: de Gentse hoogleraar heette nu een persoon te zijn waarin 'ijver en middelmatigheid samengingen', en ook hierbij werd erop gewezen dat hij was overvleugeld door Pirenne.⁶⁹ Daarbij wordt echter gemakkelijk uit het oog verloren dat de *minder succesrijke* Fredericq minstens vanuit een aantal perspectieven *moderner* was dan Pirenne – of, anders gezegd, dat Fredericq een aantal ambities die de moderne geschiedwetenschap zich stelde, dichter benaderde dan zijn gevierde collega. Op twee vlakken was dat erg duidelijk.

Het eerste betreft de betekenis die in de moderne geschiedwetenschap aan archiefwerk werd gehecht. Die betekenis kan moeilijk worden overschat: de moderne historicus ontleende zijn professionele identiteit in toenemende mate aan zijn archiefwerk. In de archiefdepots kon hij niet alleen de nieuwe stukken opdelen die hij vervolgens – met de aangeleerde methode – in zijn studies kon inzetten; hij kon er ook zijn beroepsprofiel aanscherpen. Dat ging gepaard met gevoelens van heroïek: het zoeken van de stukken die de 'echte' wetenschap haar fundament zouden geven, werd moeilijk geacht – veel moeilijker dan het vertellen van grote verhalen onder de schijnwerpers van auditoria en amfiteaters. Pas als deze ridderlijke en onverschrokken zoektocht voltooid was, zo luidde het, kon de *mise en oeuvre* beginnen.

In deze optiek was Fredericq een haast prototypische moderne historicus. Dag in dag uit verzamelde hij nieuwe stukken voor zijn bronneneditie over de geschiedenis van de Inquisitie, dag in dag uit zette hij systematische speurtochten op in rijks-, provincie-, stads- en kloosterarchieven. Hij voerde campagnes, kende de sensationele aantrekkingskracht die de originele stukken op de historicus konden uitoefenen, liet het gevondene kopiëren. Hij sprong op bij *trouvailles* en was ontgoocheld wanneer de in het archief aangevraagde bundels geen documenten bevatten die zijn *Corpus* verder konden aanvullen, om dan dadelijk weer verder te trekken naar andere depots om daar weer nieuwe aanwinsten te verzamelen. Het resultaat was echter een steeds moeilijker overzienbare berg van soms zeer ongelijkmatige stukken, die het *Corpus* uiteindelijk tot een hopeloze onderneming maakte. De start, in 1900, van een tweede groot editieproject – ditmaal met betrekking tot de geschiedenis van de kerkelijke afluathandel – verdubbelde het probleem slechts: ook de *Codex*

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld Van Werveke, *Herinneringen*, 41-42.

⁶⁹ P. van den Eeckhout, 'Een gepassioneerd historicus', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122 (2009), 95-96.

documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum werd een historiografisch *perpetuum mobile*. Tegelijkertijd werd de *mise en oeuvre* van de Inquisitiestukken gehypothekerd: Fredericq had zoveel archiefgegevens voorhanden dat zij hem verhinderden de grote lijnen van een synthese te trekken. Pirenne begreep dit, hij kende de zwakte van Fredericq: zijn hang naar documenten en de daarbij passende zorg voor het detail, zo luidde het voorzichtig in de necrologie, hadden hem verhinderd groot werk te scheppen.⁷⁰

Omgekeerd kende Fredericq de kracht van Pirenne. 'De auteur excelleert in het brengen van klaarheid in alles wat hij aanraakt', schreef hij – het is al aangehaald – in de recensie van het derde deel van de *Histoire de Belgique*: zijn collega was de man van het overzicht, van de inzichtelijke vormgeving van het ogenschijnlijk onontwarbare kluwen dat de geschiedenis was. Zijn werk, zo luidde de impliciete conclusie van Fredericqs toespraak op de manifestatie van 1912, dankte zijn succes aan zijn esthetische kwaliteiten. Archiefonderzoek kwam daarbij echter amper te pas. Meer nog, het was Fredericq die de goudmijnen van zijn eigen archiefvondsten voor zijn collega openstelde en hem liet meenemen wat hij kon gebruiken.⁷¹ Meer dan een 'doorsnuffelen' zat er echter niet in: Pirenne (die op andere momenten toonde of had getoond ook voor erudiet werk te kunnen tekenen) liet de helderheid en herkenbaarheid van zijn synthese niet in gevaar brengen. Vanuit dat perspectief – de geringe aandacht voor archiefwerk in een verlangen een aantrekkelijk overzicht van de vaderlandse geschiedenis te schrijven – vormde de *Histoire de Belgique* veeleer het slot van een lange traditie, die op het einde van de achttiende eeuw was begonnen, dan de triomfantelijke klaroenstoot van de *nouvelle histoire*.⁷²

Fredericq was nog op een tweede vlak moderner dan Pirenne: in zijn collectivistische benadering van de geschiedschrijving. De moderne geschiedwetenschap van de late negentiende eeuw werd door haar propagandisten inderdaad begrepen als een zaak waaraan door velen in onderling verband – systematisch en gecoördineerd – moest worden gewerkt. Op een meer concreet niveau betekende dit dat de individuele historicus plaats diende te ruimen voor de moderne wetenschappelijke *workshop*, naar het model van de organisatie die de fameuze Californische historicus Hubert Howe Bancroft in Amerika had opgezet. Arbeidsverdeling was daarin een belangrijk principe.⁷³

Dergelijke collectivistische ideeën en praktijken leefden ook bij Fredericq, die zijn studeerkamer graag beschouwde als een 'werkplaats'. De meest opval-

⁷⁰ Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 336-337.

⁷¹ *Archief Fredericq*, Hs. 3704/23: nota 21 december 1905.

⁷² Zie J. Tollebeek, 'Enthousiasme en evidentie. De negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving', in: Idem, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 574.

⁷³ Zie J. Tollebeek, 'Het archief. De panoptische utopie van de historicus', in: *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Representatie*, 4(1999), nr. 3, 39-54 en Idem, *Writing the Inquisition*, XCIC-CII.

lende getuigenis daarvan was zijn publicatiepolitiek. De Luikse *Travaux* en de Gentse *Werken* toonden een hang naar schoolvorming, zoals ze ook een zorg voor *corporate identity* openbaarden. Maar ze lieten ook zien dat Fredericq het werk van zijn studenten als een gezamenlijke onderneming beschouwde. Een stap verder waren de copublicaties: elk volume van het *Corpus* verscheen nadrukkelijk onder de naam 'Paul Fredericq en zijne leerlingen'.

De in de praktijk van de geschiedschrijving meest ingrijpende verandering die het collectivisme in het geval van Fredericq bracht, was echter de introductie van wetenschappelijke medewerkers: assistenten of – de meer gebruikelijke term – secretarissen. Fredericq stelde tussen 1889 en 1907 acht secretarissen aan, die hem moesten helpen bij het kopiëren van archiefstukken, bibliotheekwerk, de analyse van de documenten, het opmaken van registers. Zij kregen – in de cultuur van management die Fredericq voorstond – een arbeidscontract, maar waren ook onderworpen aan een reglement, dat moest verhinderen dat zij hun werk verwaarloosden (veel haalde het niet uit, zo bleek steeds opnieuw). Herhaaldelijk vroeg Fredericq de bevoegde minister financiële middelen om meer van dergelijke secretarissen aan te kunnen werven. Hij verwees daarbij graag naar de medewerkers die van rijkswege in de laboratoria werden aangesteld, daarmee suggererend – soms op zeer expliciete wijze – dat zijn 'werkplaats' alle kenmerken droeg van de moderne wetenschappelijke instellingen die de laboratoria waren. Het was een progressieve retoriek, die nog eens moest benadrukken dat de geschiedschrijving een kwestie van *teamwork* was geworden.⁷⁴

Dat was niet de mening van Pirenne. Die veroorloofde zich integendeel in de necrologie van zijn collega een lichte spot met het 'Paul Fredericq en zijne leerlingen': het deed hem denken aan 'Fredericq & Zonen', en dus aan één van die moderne industriële firma's waarin ploegwerk werd gedaan.⁷⁵ Pirenne moest er niets van weten. Dat hield wellicht ook verband met zijn opvatting over wat schoolvorming in de wetenschap moest zijn, of niet mocht zijn. In de formulering van één van zijn leerlingen: een *communauté d'école* moest een *communauté de méthode* zijn, geen *communauté de doctrine*.⁷⁶ In die lijn wilde Pirenne wel een *maître à penser* zijn, een trotse *patron* ook. Maar een ploegbaas, zoals Fredericq? Dát niet. Liever dan met secretarissen te werken of met leerlingen te publiceren, handhaafde Pirenne het huiselijke atelier dat hij met de altoos kopiërende Jenny vormde. Ook op dit vlak koos hij voor de traditie. Ook op dit vlak koos Fredericq – in al zijn 'mediocriteit' – voor een modernere aanpak. Wie trachtte welke ambities waar te maken?

⁷⁴ J. Tollebeek, 'Een stormachtige familie. Paul Fredericq en de vorming van een academische historische gemeenschap in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 120 (2007), 60-73.

⁷⁵ Pirenne, 'Notice sur Fredericq', 335-336.

⁷⁶ F.L. Ganshof, 'Le maître', in: *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 1, 38.

De kracht van een legende

De Oorlog was voor beide historici een ingrijpende gebeurtenis. Hij bracht hen op een onverwachte manier dicht bij elkaar. Beiden vonden elkaar in een felle afkeer van de Duitse bezetter en – veel pijnlijker – in de ontgoocheling om het gedrag van Duitse historici als Lamprecht en Joseph Hansen, die zij om hun werk bewonderden en met wie zij bevriend waren geraakt, maar die nu kritiekloos de imperialistische oorlogsretoriek ten aanzien van België bleken te herhalen.⁷⁷ Er werd overeengekomen Duitse historici die in België archief- en bibliotheekwerk deden, niet langer te ontvangen. Fredericq was in deze principiëler dan Pirenne. Dat was ook zo tijdens de lange deportatiejaren. Pirenne noteerde in zijn *Journal de guerre* hoe blij hij was in Jena herenigd te zijn met Fredericq, maar ook hoezeer de oorlogsbeproevingen hun tol hadden geëist: Fredericqs compromisloze bitterheid jegens de Duitsers was zo groot dat het voortdurend tot conflicten met de bewakers kwam.⁷⁸ Terwijl Pirenne studiewerk trachtte te doen en de Europese eerder dan de nationale geschiedenis verkende,⁷⁹ ging zijn nu zesenzestigjarige collega helemaal op in de brieven die hij ontving, de dagboeken die hij schreef en herschreef, de verhalen die hij bleef herhalen.

Toen de Oorlog voorbij was, keerde Fredericq naar Gent terug als een gebroken man. Hij nam zijn professoraat opnieuw op, maar kon op de nieuwe generatie studenten geen indruk meer maken: hij was 'niet veel meer dan de schim van wie hij eens was geweest', schreef één van hen later.⁸⁰ Het rectoraat van

⁷⁷ Zie voor de relatie tussen Lamprecht en Pirenne (en Fredericq) en het einde daarvan: 'The letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894-1915)', ed., B. Lyon, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 132 (1966), 161-231; H. Sproemberg, 'Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft', in: Idem, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte) (Berlijn 1971) 375-446; H. van Werveke, 'Karl Lamprecht et Henri Pirenne', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 138 (1972), 39-60 en R. Chickering, *Karl Lamprecht. A German academic life (1856-1915)* (New Jersey 1993) 437-439. Zie ook breder: G. Warland, 'Rezeption und Wahrnehmung der deutschen Geschichtswissenschaft bei belgischen "Epigonen": Paul Fredericq (1850-1920), Godefroid Kurth (1847-1916) und Henri Pirenne (1862-1935)', in: M. Beyen, G. Draye en H. Roland (ed.), *Deutschlandbild in Belgien, 1830-1945* (Münster, ter perse).

⁷⁸ *Journal de guerre d'Henri Pirenne*, ed. B. en M. Lyon (Amsterdam - New York - Oxford 1976) 13-14 en 187-188.

⁷⁹ Zie C. Violante, *La fine della 'grande illusione': uno storico europeo tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923)* (Bologna 1997); B. Lyon, 'The War of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology', in: J. Tollebeek, G. Verbeeck en T. Verschaffel ed., *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver* (Leuven 1998) 507-516 en P. Toubert, 'Henri Pirenne et l'Allemagne (1914-1923)', in: *Le Moyen Age*, 107 (2001), 317-320.

⁸⁰ Van Werveke, *Herinneringen*, 41 en 105.

de Gentse universiteit, dat hem in 1919 omwille van zijn prestige was aangeboden, werd evenmin een succes. Al na enkele maanden moest hij de fakkel doorgeven aan Pirenne, wiens ster was blijven rijzen en die nu werd beschouwd als de belichaming van het herboren België. Toen Fredericq in maart 1920 overleed, sprak Pirenne – als rector – aan zijn graf.⁸¹ Uit de necrologie die hij daarna schreef, kwam een warme genegenheid naar voren.

Pirenne overleefde zijn collega vijftien jaar. In die vijftien jaar bleef hij de wetenschappelijke successen aan elkaar rijgen. Zijn werk kreeg nog steeds alle lof toegezwaaid: in 1921 werd het voor de tweede keer bekroond met de vijfjaarlijkse prijs voor nationale geschiedenis, in 1933 met de voor het eerst toegekende Francqui Prijs. De ene hulde volgde op de andere, veelal verbonden met de voortgang van de *Histoire de Belgique* of met de status van de gevierde als een nationale personaliteit. In 1921 organiseerde de Ligue du Souvenir een manifestatie ter ere van Pirenne, vijf jaar werden hem bij de veertigste verjaardag van zijn professoraat twee monumentale volumes *Mélanges* aangeboden, in 1932 organiseerde het tijdschrift *Le Flambeau* een banket om de voltooiing van de *Histoire de Belgique* te vieren, in datzelfde jaar eerde het Comité national des historiens français Pirenne in Parijs. Zeventien lidmaatschappen van academies en vijftien eredoctoraten (van Leipzig tot Toulouse) vervolledigden het beeld van wat Jan Dhondt in een nog steeds zeer lezenswaardige studie uit 1966 'het verschijnsel Pirenne' heeft genoemd.⁸²

Dat alles verklaarde de enorme dominantie van Pirenne in zijn eigen universiteit, waar hij leerling na leerling aan de mediëvistische 'Gentse historische school' bleef toevoegen. Uiteindelijk was hij de promotor van meer dan dertig doctoraatsstudenten, onder wie François-Louis Ganshof, Hans van Werveke, Gaston Dept, Charles Verlinden en Fernand Vercauteren de bekendste zijn geworden. Onlangs is zijn laatste nog in levende zijnde studente overleden, op honderdenéénjarige leeftijd: Anne-Marie Bonenfant-Feytmans, die onder meer over Filips de Goede en de geschiedenis van de Brusselse ziekenhuizen publiceerde. Met veel van deze leerlingen had Pirenne, zoals dat het geval was geweest vóór de Oorlog, amicale banden. Het vroege overlijden van Des Marez was een zware slag voor hem.⁸³ Zijn leerlingen zelf bleven zich Pirenne herinneren als de man die glorieerde in zijn seminaries; de tegenstelling tussen hoorcolleges en seminaries vormde ook in de jaren 1930 nog een vast topos in

⁸¹ Paul Fredericq, *ancien recteur, professeur ordinaire à la Faculté de Philosophie et Lettres 12 août 1850 - 31 mars 1920* (Gent 1920).

⁸² J. Dhondt, 'Henri Pirenne: historien des institutions urbaines', in: *Machten en mensen. De belangrijkste studies van Jan Dhondt over de geschiedenis van de 19e en 20e eeuw* (Gent 1976) 53-119.

⁸³ B. Lyon, 'Guillaume des Marez and Henri Pirenne: a remarkable report', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77 (1999), 1051-1078.

het spreken over de moderne geschiedwetenschap.⁸⁴ Daarnaast bleven ze wijzen op de *relations affectueuses* die Pirenne steeds met hen had onderhouden; de *communauté de méthode* was blijkbaar ook een emotionele gemeenschap.⁸⁵ Emotioneel was ook de grootse begrafenis die Pirenne in 1935 te beurt viel en die toonde dat ook zijn maatschappelijke impact – zes ministers ... – onverminderd groot was gebleven.⁸⁶

Na Pirennes overlijden bleef zijn invloed zich uitstrekken. Op het einde van de jaren dertig beschouwden zowat alle Belgische historici, zo is enkele jaren geleden geconstateerd, zich 'min of meer als kinderen van Henri Pirenne'. Er bestond zoiets als een 'pirenistisch model' van de historicus: een mediëvist (van oorsprong), een grote methodologische onderlegdheid, overtuigd van de invloed van economische factoren op de geschiedenis, zowel op de Franse als op de Duitse historische wereld gericht.⁸⁷ Twee decennia later was dat nog niet veranderd. Frits Quicke schreef in 1955 dat de geest van Pirenne nog volop doorleefde, *en chacun de nous*.⁸⁸ Op het grote internationaal historisch congres dat in datzelfde jaar opnieuw in Rome werd georganiseerd, droeg de Belgische delegatie als het ware zijn beeltenis mee.⁸⁹

Succes en invloed dus, het klinkt haast als een *understatement*. Maar er was meer: Pirenne werd ook begrepen als een bij uitstek *modern* historicus. Dat hield onder meer verband met de – goed gedocumenteerde – relatie tussen Pirenne en de *Annales*-historici.⁹⁰ Marc Bloch en Lucien Febvre hadden een hoge achting voor Pirenne en trachtten, toen de eerste plannen voor het tijdschrift ontstonden, de Gentse *maître* er inderdaad van te overtuigen de eerste directeur van het (anti-Duitse) blad te worden. Precies doordat de *Annales*-geschiedschrijving in de twintigste-eeuwse Europese historiografie zo'n radicaal vernieuwende, moderne rol werd toegedicht, kon ook de 'voorloper' van de *Annales*-historici als modern worden begrepen. Dat dit het gevaar van een finalistische lezing van Pirennes werk en historiografische praktijk inhield, was onvermijdelijk. Maar de kracht van de legende was te groot om zich daar zorgen over te maken. En Fredericq? Die was intussen vergeten.

⁸⁴ Zie de getuigenissen van respectievelijk F. Vercauteren ('Henri Pirenne, professeur', 1935), J. Cuvelier ('Souvenirs', 1936) en Ganshof, ('Le maître', 1938) in *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, 68, 59-60 en 37-38.

⁸⁵ Onder meer Ganshof, 'Le maître', 39.

⁸⁶ *Henri Pirenne. Hommages et souvenirs*, dl. 2, 422-439.

⁸⁷ M. Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002) 387-390.

⁸⁸ F.Q. [= F. Quicke], 'Henri Pirenne', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 33 (1955), 1037.

⁸⁹ J. Tollebeek, 'Rome in 1955. Een momentopname van de Belgische en Nederlandse geschiedschrijving', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 85 (2007), 363-386.

⁹⁰ Zie onder meer *The birth of Annales history. The letters of Lucien Febvre and Marc Bloch to Henri Pirenne (1921-1935)*, ed. B. en M. Lyon (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis) (Brussel 1991).

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008¹

Marie Christine Laleman² & Valérie Meillander³

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (3664-3669), Archeologische kronieken (3670-3703), Algemeen (3704-3707), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (3708-3711), Middeleeuwen (3712-3731), Moderne Tijden (3732-3743), Hedendaagse tijd (3744-3770), Industriële archeologie (3771-3795), Kerkgeschiedenis, kloosters (3796-3814), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (3815-3887), Kunst, cultuur (3888-3920), Materiële cultuur (3921-3942), Heemkunde, volkskunde, genealogie (3943-3997), Biografieën (3998-4014).

1. Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

3664. BOMBAY J., *De Norbertijnenabdij van Drogen. Een bibliografie*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 89-130. Bibliografie van de publicaties die betrekking hebben op de Norbertijnenabdij in Drogen en haar domein, vanaf de stichting in 1138 en over een bewogen geschiedenis tot aan de afschaffing met de Franse revolutie, en met de verdere werking van de religieuzen als pastoor in het bisdom Gent.

3665. CHARLES L. (red.), *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)*, (*Stad Gent, Stadsarchief*), Gent, 2007, 256 blz. Overzicht van geschreven en iconografische bronnen in het Stadsarchief, die in aanmerking komen voor de studie van de geschiedenis van de twee wereldoorlogen. Ze worden aangevuld met een overzicht van materiële bronnen en de studie daarvan. Daartoe behoren ook de beschermings- en verdedigingsstructuren die de Dienst Stadsarcheologie op het Gentse grondgebied kon opmeten en registreren. Geïllustreerd.

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/2008. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op hun werk te (of overdruk, of kopie) bezorgen aan het Stadsarchief, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Stadsarcheoloog, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge, 09/266.57.60, fax. 09/266.57.87 e-mail stadsarcheologie@gent.be

³ Historicus, Stadsarchief, De Zwarte Doos, Dulle-Grietlaan 12, 9050 Gentbrugge, tel. 09/266 57 60, fax. 09/223.11.58, e-mail stadsarchief@gent.be

3666. CHARLES L., M.C. LALEMAN & V. MEILLANDER, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2006- 2007*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 363-415.

3667. DE CONINCK R., *Het archief van Raoul Miry*, in *Brood en Rozen*, (2007), p. 74-81. Korte biografische nota en beschrijving van het kleine archief (twee dozen) overgemaakt aan het AMSAB.

3668. DEN HAERYNCK J.P., *Literair Gent: een samenwerkingstraject voor het ontsluiten en beheren van literair erfgoed*, in *@rchieflink*, 8 (2008), nr. 3, p. 4-5. Toelichting bij de structuur, de inhoud en de toepassingsmogelijkheden van de digitale inventaris www.literair.gent.be.

3669. HEYMANS F., *Literatuur, stedelijk cultureel erfgoed* www.literair.gent.be, in *Brood en Rozen*, (2007), p. 55-64. Over het internetproject www.literair.gent.be. Eerst wordt dit project inhoudelijk afgebakend om vervolgens meer uit te wijden over de meer organisatorische aspecten ervan. Tenslotte komt ook aan bod of er zoiets als Gentse literatuur bestaat.

2. Archeologische kronieken

3670. ACKE B., *Seminariestraat*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 104-115. Geïllustreerd.

3671. ANTHEUNIS G., *Kortrijksesteenweg 1026*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 65-68. Geïllustreerd.

3672. ANTHEUNIS G., *Zwijnaarde, Hutsepotstraat*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 193-195. Geïllustreerd.

3673. ANTHEUNIS G., M.A. BRU, M.C. LALEMAN, E. RAEYMAEKERS, P. STEURBAUT, G. STOOPS & G. VERMEIREN, *Archeologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)*, in: *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2008, nr. 31, p. 8-10.

3674. BRU M.A., E. RAEYMAEKERS, P. STEURBAUT & G. VERMEIREN, *Kammerstraat 16-18*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 52-54. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3675. BRU M.A., P. STEURBAUT & G. VERMEIREN, *Hoogpoort 57*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 47-48. Geïllustreerd.
3676. BRU M.A. & G. VERMEIREN, *Archeologisch vooronderzoek op de Korenmarkt, Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2008, nr. 31, p. 28-33.
3677. BRU M.A. & G. VERMEIREN, *Archeologisch vooronderzoek in de Oude Vismijn, Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2008, nr. 31, p. 34-41.
3678. EVERAERT G., M.C. LALEMAN & G. STOOPS, *Hoogpoort 17*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 41-46. Geïllustreerd.
3679. LALEMAN M.C., E. RAEYMAEKERS & P. STEURBAUT, *Kantienberg, Sint-Pietersabdij, keermuur*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 55-58. Geïllustreerd.
3680. RAEYMAEKERS E. & P. STEURBAUT, *Afsnee, Broekkantstraat 19, Hof ten Broecke*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 178-179. Geïllustreerd.
3681. RAEYMAEKERS E. & P. STEURBAUT, *Graaf van Vlaanderenplein 5, De Capitole*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 38-39. Geïllustreerd.
3682. RAEYMAEKERS E. & P. STEURBAUT, *Lindentlei 38*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 81-82. Geïllustreerd.
3683. STEURBAUT P., *Afsnee, Afsneekouter*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 177. Geïllustreerd.
3684. STEURBAUT P. & G. STOOPS, *Drongen, Drongenplein 26, Norbertijnenabdij*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 180. Geïllustreerd.

3685. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Bronsstraat*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 35-36. Geïllustreerd.
3686. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Hoogstraat 41, voormalig Dominicanenklooster*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 49-51. Geïllustreerd.
3687. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Opgeëistenlaan, Nieuw Gerechtshuis*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 91-96. Geïllustreerd.
3688. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Redersplein*, in *Archeologisch onderzoek 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 98-99. Geïllustreerd.
3689. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Scheepzatestraat*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 101-103. Geïllustreerd.
3690. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Sint-Amandstraat 96*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 116-120. Geïllustreerd.
3691. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Sint-Kristoffelstraat*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 153-154. Geïllustreerd.
3692. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Sint-Kruis-Winkel, Sint-Kruis-Winkeldorp 35*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 190-191. Geïllustreerd.
3693. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Sint-Kruis-Winkel, Sint-Kruis-Winkeldorp 55*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 192. Geïllustreerd.
3694. STOOFS G., *Baafse botten. De dodenzorg bij de monniken van de Sint-Baafsabdij in Gent (O.-VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2008, nr. 31, p. 71-75.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3695. STOOPS G., *Bijlokekaai 7, Anatomisch Instituut*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 11-12. Geïllustreerd.
3696. STOOPS G., *Bijlokekaai 7, Hospitaalsite*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 13-16. Geïllustreerd.
3697. STOOPS G., *Emile Braunplein*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2007*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 37. Geïllustreerd.
3698. STOOPS G., *Groentenmarkt, Empirepomp*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 40. Geïllustreerd.
3699. STOOPS G., *Patrijsstraat, stadsschool De Loods*, in *Archeologisch onderzoek 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 97. Geïllustreerd.
3700. STOOPS G., *Sint-Pietersplein*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 155. Geïllustreerd.
3701. VERMEIREN G., *Ketelvest. Grensstenen*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 59-64. Met ook verwijzing en bespreking van grensstenen die in het Museum van de Sint-Baafsabdij bewaard worden. Geïllustreerd.
3702. VERMEIREN G., *Vermanplein & Julius de Vigneplein, Zwembad Van Eyck*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 167-170. Geïllustreerd.
3703. VERMEIREN G., *Voldersstraat 3-5, Braunschouw*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 171-176. Geïllustreerd.

3. Algemeen

3704. CAPITEYN A., *Het Stadsarchief en de plaatsnaamgeving*, in *@rchieflink*, 8, (2008), nr. 1, p. 1-3. Beschrijving van de procedure voor het toekennen van een nieuwe straatnaam: het is één van de opdrachten van het Stadsarchief om suggesties te formuleren en advies te verlenen in de samenwerking met de Dienst Administratie van de Stad Gent.

3705. DE RYNCK P., *Erfgoedbibliotheken in Vlaanderen*, in *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 46, (2008), nr. 1, p. 1-40. In deze speciale katern rondom waardevolle bibliotheken in Vlaanderen wordt een passage gewijd aan de Universiteitsbibliotheken van Leuven en Gent. Aan de hand van een gesprek met hoofdbibliothecaris S. VAN PETEGHEM worden het gebouw, de problematiek rond de restauratie, de samenstelling van de collectie en het Google-initiatief toegelicht. Geïllustreerd.

3706. DEVOLDERE L., *Voor de Schelde het Water. Voor de Leie Den Room*, in *De Franse Nederlanden*, 33, (2008), p. 113-181. Lyrische beschrijving van de loop van de Leie, van Aire-sur-la-Lys over een aantal Noord-Franse stadjes tot in Gent. Geïllustreerd.

3707. JANSSENS P. & S. ZEISCHKA, *La noblesse à table. Des ducs de Bourgogne aux rois des Belges*, Brussel, 2008, 266 blz. Tweede deel uitgebracht in de reeks Food Studies, gebaseerd op de grote verzameling menukaarten van Didier de Meester de Betzenbroeck, die naast een duidelijk artistieke betekenis ook van groot belang is voor de rijkdom van de gastronomische geschiedenis. De twee pijlers waarrond een twaalftal bijdragen werden bijeengebracht, zijn dan ook de gastronomie en de feestcultuur (convivialiteit) van de adel vanaf het einde van de middeleeuwen tot op heden. Geïllustreerd.

4. Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

3708. BOURGEOIS I. & G. STOOPS, *Kouter: een aardewerkensemble uit de late ijzertijd*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 68-75. Geïllustreerd.

3709. DE CLERCQ W., *Figuration et symbolique du chenet dans le monde des vivants et des morts du Nord-Ouest de la Gaule (ca. 250 av. J.-C.-275 ap. J.-C.) Un aspect particulier de la culture matérielle indigène à travers la romanisation*, in *Revue du Nord*, Lille, 2007, nr. 11 hors série Collection Art et Archéologie, p. 191-208. De bijdrage brengt een voorstel van synthese over de oorsprong, de verspreiding, de betekenis en de symbolische dierenvoorstellingen op vuurbokken van de late ijzertijd en de Gallo-Romeinse tijd in Noordwest-Gallië. Dergelijke vuurbokken komen zowel in ijzer als in aardewerk voor. Met verwijzing naar een voorbeeld uit Sint-Denijs-Westrem. Geïllustreerd.

3710. DE CLERCQ W. & P. DEGRYSE, *The mineralogy and petrography of Low Lands Ware I (Roman lower Rhine-Meuse-Scheldt basin; the Netherlands, Belgium, Germany)*, in *Journal of Archaeological Science*, 2008, nr. 35, p. 448-458. Petrografische en geochemische analyses van een 100 stukken uit opgravingen van sites verspreid over België, Nederland en Duitsland maken

het mogelijk om een specifieke groep Romeins aardewerk te definiëren als *Low Lands Ware 1*. De verspreiding omvat ook de Scheldevallei. Geïllustreerd.

3711. HOORNEJ., G. DE MULDER, C. RYSSAERT, B. BARTHOLOMIEUX, M. BERKERS, G. DE DONCKER, N. ISERBYT & S. KLINKENBORG, *Sint-Denijs-Westrem-Flanders Expo. Zone 1 & 2: Archeologisch vooronderzoek en wegkofferbegeleiding van 12 tot 23 juni en van 27 augustus tot 28 september 2007 (Stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen)*, (UGENT *Archeologische Rapporten*, nr. 9), Gent, 2008, 32 blz. Archeologische rapportage van een gedeelte van het archeologische onderzoek dat in het kader van het ontwikkelingsproject The Loop in de omgeving van de Adolphe Pégoudlaan plaatsvond en via projectarcheologie gerealiseerd werd voor de N.V. Grondbank The Loop uit Gent. De geregistreerde sporen en het bijbehorende vondstengoed verwijzen naar nederzettingen en enkele grafcontexten uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de Merovingische periode. Tot de jongere geregistreerde sporen zijn er een aantal van middeleeuwse oorsprong of niet te dateren. Enkele sporen waren te interpreteren als afkomstig van 20ste-eeuws oorlogspatrimonium.

5. Middeleeuwen

3712. BOONE M., *Eine Hassliebe? Die Herzöge von Burgund und ihre Städte*, in *Damals*, 40, (2008), nr. 5, p. 30-39. Naar aanleiding van de tentoonstelling over hertog Karel de Stoute (1433-1477) in Bern (zie K. OSCHEMA) geeft deze bijdrage een overzicht van de verhouding tussen de Vlaamse steden, waaronder Gent, en de hertogen van Bourgondië. Geïllustreerd.

3713. DECLERCQ G., *Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (1879-1128)*, in MARGUE M. (eds), *Sépultures, mort et représentation du pouvoir au Moyen Age. Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter*, Luxembourg, 2006, p. 321-372.

3714. DE CLERCQ W., J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Vivre noblement': *material and elite identity in late medieval Flanders*, in *Interdisciplinary History*, 38, 2007, nr. 1, p. 1-31.

3715. DEPLOIGE J., *Political assassination and sanctification. Transforming discursive customs after the murder of the Flemish Count Charles the Good (1127)*, in DEPLOIGE J. & G. DENECKERE (eds), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history*, Amsterdam, 2006, p. 35-54.

3716. DEVRIESE L., *Willem de Beer - Exponent van de Gentse 'stadstaat'-droom*, in *Gandavum*, 13, (2008), nr. 1, p. 5-23. De auteur vertrekt van de

naam van een straat in de Waterwijk om te achterhalen wie de figuur was die op het straatnaambord als eigenaar wordt vermeld. Op het hoogtepunt van zijn carrière trad hij op als de belangrijkste vertegenwoordiger van de weverij, de machtigste ambachtengroep, maar hij was vooral de exponent bij uitstek van het streven naar autonomie, typerend voor de tweede helft van de 14de eeuw.

3717. HAEMERS J., *Adellijke onvrede. Adolf van Kleef en Lodewijk van Gruuthuse als beschermheren en uitdragers van het Bourgondisch-Habsburgse hof (1477-1482)*, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, X (2007), p. 178-215. In dit artikel beschrijft de auteur de politieke strijd in het graafschap Vlaanderen in het laatste kwart van de 15de eeuw vanuit het standpunt van de adel.

3718. HAEMERS J., *Zegels, eden, taal en liturgie. Ideologie, propaganda en het symbolische gebruik van publieke ruimte in Gent (1483)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 183-212. De auteur vertrekt van de stelling dat ideologie noodzakelijk is voor beleidsmakers en dat zonder ideologische achtergrond een beleid niet te rechtvaardigen is en de nodige legitimatie mist. Ideologie is dus een ideeën kader waarnaar gezagsdragers refereren met de bedoeling hun beleidsdaden te laten aanvaarden door de onderdanen. In dit artikel focust de auteur op een concrete casus, met name de strijd om het regentschap over de minderjarige graaf Filips de Schone tussen Maximiliaan van Oostenrijk en de Drie Leden van Vlaanderen in 1483. Hij ging na hoe één ideologie een andere beconcurrerde en welke middelen beleidsmakers aanwendden om anderen van het beleid te overtuigen. Vooral de verbeelding van een ideologie kwam aan bod, eerder dan de verwoording.

3719. HENDERIKX P.A. (red.), *Cartularium van de heren van Veere uit het geslacht van Borsele 1282-1481, 1555*, Hilversum, 2008, 407 blz. Basis van deze uitgave vormt een codex met de afschriften van tweehonderd oorkonden, die zich in de Gentse Universiteitsbibliotheek bevindt. De documenten die door verscheidene personen en instellingen waren uitgevaardigd, hadden vrijwel alle de heren van Veere als bestemming. De originelen, waarvan er vele verdwenen, maakten het archief uit van die heren van Veere en hadden betrekking op hun rechten, bezittingen en inkomsten. De becommentarieerde uitgave maakt ze opnieuw toegankelijk. Geïllustreerd.

3720. HOOGHE F., W. VERSTRAETEN & L. ROCHTUS, *Het Kasteel van Bornem – Duizend jaar Europese Geschiedenis Deel 1: van het ontstaan tot de komst van Pedro I Coloma*, Bornem, 2007, 496 blz. Overzicht van de geschiedenis van het gebouw, vooral gedocumenteerd op basis van studies en schriftelijke bronnen. De geschiedenis van de gebouwen wordt verbonden met het Land van Bornem. Van elke eigenaar wordt de stamboom opgemaakt, wordt het patrimonium beschreven en wordt onderzocht wat de invloed

geweest is op het kasteel van Bornem en Klein-Brabant. Als tijdsafbakening voor dit eerste deel werd gekozen voor 1007-1586, belangrijke cesuren in de geschiedenis van het kasteel. Het Land van Bornem geldt als geografische afbakening. Zeer veel verwijzingen naar de Gentse geschiedenis. Geïllustreerd.

3721. HOWELL M., *From Land to Love. Commerce and Marriage in Northern Europe during the late Middle Ages*, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, X (2007), p. 216-253.

3722. MALFLIET R., *De domeinvorming van de Vlaamse abdijen Ten Duinen en Ter Doest in Zuid-Beveland en de Vier Ambachten tegen de achtergrond van het politieke conflict tussen Vlaanderen en Holland 1167-1296*, in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, (2006), nr. 9, p. 30-54.

3723. OSCHEMA K., *Im Krieg gegen die Eidgenossen. Die Schlachten von Grandson und Murten*, in *Damals*, 40, (2008), nr. 5, p. 22-29. De veldslagen van Grandson en Murten vormden een voorbode van de slag bij Nancy waar hertog Karel de Stoute (1433-1477) de dood vond. Deze wapenfeiten worden geschetst binnen het politieke gebeuren in die tijd. Geïllustreerd.

3724. OSCHEMA K., *Karl Der Allzu Kühne Herzog*, in *Damals*, 40, (2008), nr. 5, p. 12-21. Introductie tot een themanummer over hertog Karel de Stoute (1433-1477), naar aanleiding van de grote overzichtstentoonstelling die het Historisch Museum van Bern (Zwitserland) van 25 april tot 25 augustus 2008 organiseerde. In de introductie wordt een portret geschetst van de hertog binnen het toenmalige politieke Europese kader waarvan de Lage Landen en Bourgondië deel uitmaakten en krijgt men een zicht op deze 'prins' zoals pracht en praal dit in de beeldvorming weerspiegelden. Geïllustreerd.

3725. PANSTERS K., *De kardinale deugden in de Lage Landen*, (*Uitgeverij Verloren*), Hilversum, 2008, 277 blz. De vier kardinale deugden worden beschouwd als bepalende factoren voor de ontwikkeling van het westerse morele bewustzijn. Het gaat om *prudentia* (verstandigheid), *iustitia* (rechtvaardigheid), *temperantia* (gematigdheid) en *fortitudo* (dapperheid). De auteur ging na welke betekenis deze deugden kregen in het laatmiddeleeuwse discours in de Lage Landen. Dit leidde onder meer ook tot het 'deugdenbewustzijn' in de Moderne Devotie. Geïllustreerd.

3726. RAPP F., *Die reichste Erbin. Maria von Burgund und Maximilian von Habsburg*, in *Damals*, 40, (2008), nr. 5, p. 40-43. Na de dood van hertog Karel de Stoute (1433-1477) in Nancy, volgde zijn dochter Maria van Bourgondië hem op. Dit artikel schetst bondig de implicaties van deze opvolging, van haar huwelijk met Maximiliaan I van Oostenrijk en van haar vroegtijdige dood voor de Lage Landen binnen het Europese politieke gebeuren. Geïllustreerd.

3727. RIJNS H., *De gedrukte Nederlandse Reynaerttraditie. Een diplomatische en synoptische uitgave naar de bronnen vanaf 1479 tot 1700*, (Uitgeverij Verloren), Hilversum, 2008, 424 blz. Verzameling van alle gedrukte Nederlandstalige versies uit de periode van de late 15de tot de 18de eeuw. Ook de houtsneden bij die teksten werden gereproduceerd. De uitgave vormt een welkome toevoeging bij andere Reynaertedities en maakt zo een grondige vergelijkende studie mogelijk van de middeleeuwen tot de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

3728. RYCKBOSCH W., *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)*, (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nr. XXXI), Gent, 2007, 344 blz. Doel van het boek is inzicht te krijgen in het financiële beleid van het laatmiddeleeuwse Gent: opbouw en samenstelling van de uitgaven en de inkomsten van de stad zoals fiscale druk vanuit de centrale overheid, bestuurlijke uitgaven en kosten voor openbare werken, inkomsten uit belastingen en buitengewone ontvangsten zoals confiscaties en muntslag, maar ook oog hebben voor parallelle en verwante processen die in dezelfde periode plaats vonden en waarvan de stadsfinanciën de uiting waren. Het politieke domein werd beheerst door de verschillende bestuursniveaus, het stedelijke en het centrale, maar daarnaast speelden ook andere sociaal-economische elementen een rol. In het laatste deel van de studie komen de kredietoperaties van de stad aan bod. Het werk sluit af met een bibliografie, een hele reeks ondersteunende bijlagen en indices op plaats- en persoonsnamen.

3729. SOMERS A., *Voornaamgeving in het graafschap Vlaanderen in de twaalfde eeuw. Bevindingen van een ontmoeting tussen onomastiek en sociale geschiedenis*, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, X (2007), nr. 10, p. 47-94.

3730. TRIO P. & A.J. VAN BIJSTERVELD, *Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen*, in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, IX (2006), p. 1-29.

3731. VANBOSSELE J., *De Annales Gandenses. Een eigentijdse kroniek van de Vlaamse Vrijheidsstrijd 1297-1310*, in *De Leiegouw*, 50, (2008), 1a, 176 blz. Vertaling en annotaties bij de Annales Gandenses, voorafgegaan door een historische situatieschets, gegevens over de auteur, gegevens over de handschriften, een toelichting bij de vertaling, een genealogische schets en een bibliografie.

6. Moderne Tijden

3732. BILLIET H., *Gentenaar Carlos Habré, eerste drukker op Cuba*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 2, p. 97-102. Over het leven van Carlos Habré die vanaf 1720 in Havana als drukker gesignaleerd werd, is niet zo veel bekend. Mogelijk was hij uit Gent afkomstig en behoorde hij samen met enkele andere Vlamingen tot de eerste kolonisten die vaste voet kregen op Cuba. De bijdrage gaat ook in op drukwerk van Habré. Geïllustreerd.

3733. DE BRUYCKER A. & D. VAN NETTEN, 'Zodat mijn verbanning tegelijk jouw straf is'. *Bloei, verval en migratie van wetenschap in de Republiek en de Spaanse Nederlanden*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 123, (2008), nr. 1, p. 3-30. In de Zuidelijke Nederlanden bloeiden de wetenschappen in het tweede en het derde kwart van de 16de eeuw, in de Noordelijke Nederlanden was dat een eeuw later. Het traditionele verklaringsmodel uit de 19de eeuw wil de massale migratie van zuid naar noord daarvoor verantwoordelijk stellen. Beide auteurs willen dit model niet volledig afbreken, maar toch enigszins nuanceren, vooral wat de timing aangaat. Ook de sociaal-culturele omstandigheden worden bekeken. Met verwijzingen naar Gent.

3734. ESSER R., "They obey all magistrates and all good lawes... and we thinke our cittie happie to enjoy them". *Migrants and urban stability in early modern towns*, in *Urban history*, (2007), nr. 34, p. 64-75. Deze bijdrage gaat dieper in op de manier waarop het bestuur van Engelse steden zoals London en Norwich in de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw omgingen met de vele duizenden vluchtelingen uit de Lage Landen.

3735. HUYS P., *Over het exploitatievoordeel van een olierosmolen (1776)*, in *Molenecho's*, XXXVI, (2008), nr. 2, p. 105-106. In een betwisting tussen twee Gentse olieslaggers wordt in een vooronderzoek door de Luitenant-Civil van Gent de vraag gesteld naar de productiehoeveelheid en de kwaliteit van de olie, gestampt respectievelijk in een rosmolen en in een houten windmolen. De auteur kent de afloop van het eigenlijke proces niet, maar komt te weten dat de 18de-eeuwse molenaars de voorkeur gaven aan de rosmolen.

3736. LACHAERT P. J., *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, Leuven, 2008, 151 blz. Catalogus bij een gelijknamige tentoonstelling die de driehonderdste verjaardag van de Slag bij Oudenaarde herdenkt. De veldslag wordt gekaderd in zijn context van de Spaanse successieoorlog. De auteur staat stil bij de manier waarop oorlogen toen werden gevoerd en wat de weerslag was op de burgerbevolking in Oudenaarde en het omliggende platteland. Het corpus wordt voorafgegaan door een beknopt historisch overzicht van die stad, vanaf haar vroegste geschiedenis tot aan de vooravond van de veldslag. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

3737. LE BAILLY M.C., *Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg (1599-1795)*, (*Procesgidsen*), Hilversum, 2008, 96 blz. De Staatse Raad van Vlaanderen was van 1599 tot 1795 het gerechtshof voor het huidige Zeeuws-Vlaanderen met het Vrije van Sluis en de Vier Ambachten (Hulst, Axel, Assenede, Boekhoute). Het werk gaat in op de samenstelling, de organisatie en de bevoegdheden van de Raad, evenals op procedures in civiele aangelegenheden. De inhoud wordt voorts verduidelijkt aan de hand van twee concrete processen. Geïllustreerd.

3738. LEYDER D., *La fabrication d'honnêtes hommes. Of hoe Maria-Theresia voorbeeldige burgers wilde boetseren in de colleges van de Oostenrijkse Nederlanden (1777-1789)* in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 122, (2007), nr. 4, p. 549-563. In het verlichte Europa werd zeer veel gepraat over opvoeding en onderwijs, discours die doordrenkt waren van pedagogisch optimisme. Ook in de Oostenrijkse Nederlanden deelde men dat geloof in de maakbaarheid van de mens. Enerzijds probeert de auteur uit de doeken te doen waarom de centrale overheid het pre-universitaire onderwijs hier tijdens de tweede helft van de 18de eeuw naar zich toe trok. Anderzijds wordt beschreven hoe de regering haar *collégiens* tot volmaakte burgers dacht te kunnen doen uitgroeien. Met onderzoek naar de normatieve stukken en de didactische richtlijnen, maar ook met aandacht voor de educatieve realiteit.

3739. LEYDER D. & F. JOHAN, *Des monts de papiers pourris et illesibles of waarom de Raad van Vlaanderen in 1778 een nieuwe archiefkamer kreeg*, in *@rchieflink*, 8, (2008), nr. 1, p. 4-6. Aan het einde van de 18de eeuw stond het Gravensteen, zetel van de Raad van Vlaanderen, er vervallen bij. Er werd daarom voorgesteld de Raad over te brengen naar de gebouwen van het geconfisqueerde Jezuïetencollege. Ook de archiefkamer zou dan overgebracht worden naar de voormalige bibliotheek van de paters. Met het relaas van de verbouwingswerken, de verhuis en de financiële implicaties

3740. PARMENTIER I., *L'or et l'ordure. Les initiatives du pouvoir central dans la gestion des déchets urbains au XVIIIe siècle en Belgique*, in *Histoire urbaine*, (2007), nr. 18, p. 61-76. De bijdrage handelt over hoe en waarom de centrale Oostenrijkse overheid de organisatie van de stedelijke afvalverwerking naar zich toe trok.

3741. ROOMS E., *Lodewijk XIV en de Lage Landen*, (*Davidfonds*), Leuven, 2007, 176 blz. De Franse koning Lodewijk XIV wilde steeds meer grondgebied verwerven en zond zijn troepen uit naar de Spaanse Nederlanden. De auteur onderzoekt wat de sociale en economische gevolgen waren van deze troepenaanwezigheid voor de lokale bevolking.

3742. VAN GELDER K., *Tussen veel Vuren 1500-1733*, (*Standen en Landen*, nr. CVI) Kortrijk, 2007, 269 blz. De auteur wenst met dit boek een genuanceerd beeld te geven van de interne ontwikkeling van het soeverein-baljuwschap, de plaats ervan in het institutionele geheel en de personen die dit ambt hebben uitgeoefend. In 1372 werd dit ambt in leven geroepen om een einde te maken aan de openbare wanorde en de straffeloosheid van rondtrekkende delinquenten en om de centralisatie te bewerkstelligen. In deze studie poogt de auteur een link te leggen tussen de middeleeuwse situatie en de zwanenzang van het ambt in het begin van de 18de eeuw, meer bepaald voor de periode 1500-1733, datum waarop de laatste rekening werd ingediend. De ruimtelijke afbakening valt samen met het rechtsressort van de soeverein-baljuw in de vroegmoderne tijd.

3743. VOS B., *Meisjes van plezier: de prostituees in Gent op het einde van de 18de eeuw*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, V, (2007), nr. 3-4, p. 202-222. Onderzoek naar de prostitutie in Gent via de procesdocumenten van de Gentse schepenbank voor de periode 1775-1795. De auteur heeft gepoogd aan de hand van deze documenten het historische beeld van de prostituee en haar omgeving te reconstrueren. Verrassend bleek de grote hoeveelheid getuigenissen te zijn in procesdocumenten lieten toe een beeld op te hangen van deze populatie die zeker geen homogene entiteit vormde: waar kwamen de vrouwen vandaan, wie waren hun minnaars, hadden zij kinderen, met welke tegenslagen werden zij geconfronteerd, en welke ziektes waren hen ten deel gevallen?

7. Hedendaagse tijd

3744. ALLEGAERT P., H. DEFOORT & M. RENDERS (dir.), *Ziek. Tussen lichaam en geest*, (*Museum Dr. Guislain/STAM/Lannoo*), Tielt, 2007, 192 blz. Uitgave naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling die in het Gentse Museum Dr. Guislain toegankelijk was van 10 november 2007 tot 20 april 2008. De publicatie groepeerde een reeks bijdragen die beknopt ingaan op vraagstellingen als waarom is iemand ziek, wat is de oorzaak van hoofdpijn, depressie en alcoholisme, heeft ziek zijn een lichamelijke of geestelijke oorsprong of is de oorzaak elders te zoeken, wat is de invloed van het tijdperk of de culturele context. Voor dit werk leverden verschillende specialisten een bijdrage, onder meer C. DUDMAN, C. GALE, C. SMITH, A. DE GENDT, J. SPRUYT, F. PAUWELS, G. DENECKERE, M. COSIJNS, J. OFFE, D. DRAAISMA, R. POWERS, S. VANDAMME, P. CHIELENS, P. VERMEULEN, P. KOEHLER, M. VAN MOFFAERT en D. BRACKE. De auteurs tonen vooral de relativiteit van de kennis. De klemtoon valt op medische ontwikkelingen in de 19de en de 20ste eeuw. Beide organiserende instellingen zijn gevestigd in 'hospitalen' die in de 19de eeuw explosief uitbreidden ingevolge nieuwe ontwikkelingen en in recentere tijd herbestedd werden,

opnieuw ingevolge de evolutie van een veranderd omgaan met lichaam en geest in de eigentijdse ziekenzorg. Rijkelijk geïllustreerd.

3745. BILTEREYST D. & P. MEERS, *De verlichte stad. Een geschiedenis van bioscopen, filmvertoningen en filmcultuur in Vlaanderen*, Leuven, 2007, 294 blz. Dit boek sluit aan bij een nieuwere stroming binnen het filmonderzoek, waarbij naast de analyse van films, genres, sterren en filmmakers meer aandacht wordt besteedt aan het publiek en aan de ervaring van het 'naar de bioscoop gaan'. In dit werk staat de analyse van de filmexploitatie in Vlaanderen centraal. In een eerste deel wordt de chronologie gebracht van de veranderende structuur van het Vlaamse bioscooplandschap. In een tweede deel worden een aantal gevalstudies gepresenteerd inzake film, verzuiling en ideologie, terwijl in een volgend drieluik de verschillende filmsectoren en de filmcultuur wordt onderzocht in enkele Vlaamse steden, met klemtoon op Gent en Antwerpen. Geïllustreerd.

3746. CAPITEYN A., *Een plaatsnaam voor Timicheg (1885-1913)*, in *Gandavum*, 13, (2008), nr. 1, p. 24-29. Bij het project Gent-Sint-Pieters zijn een tiental nieuwe plaatsnamen voorzien waarvoor onder andere de Wereldtentoonstelling van 1913 de inspiratie leverde. De auteur brengt het verhaal van een eenvoudige Filippijn, Timicheg, die bij het tentoonstellen van een Filippijns dorp tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913 overleed wegens het onaangepaste klimaat. Het presenteren van exotische volkeren tijdens wereldtentoonstellingen was een lucratieve bezigheid voor geldbewuste impresario's.

3747. DECAVELE, J. & C. VANDEWAL, *De tempel van Themis, (Snoeck)*, Gent, 2007, 255 blz. Een keure van zes auteurs schetst de geschiedenis van het gerechtsgebouw, een ontwerp van architect Louis Roelandt, dat in 1846 de deuren opende aan het Gentse Koophandelsplein en toen door Karel Lodewijk Ledeganck geduid werd als 'de tempel van Themis'. De geschiedenis wordt gedragen door verslagen over rechtszaken, beelden van magistraten en advocaten, getuigenissen over wat zich in dit gebouw heeft afgespeeld en waar met enige nostalgie op teruggekeken wordt vermits de meeste rechtszaken en rechtshandelingen overgebracht werden naar het nieuwe gerechtshuis aan de Opgeëistenlaan. Rijkelijk geïllustreerd.

3748. DEDOBBELEER W., *Edward Anseele en het activisme*, in *Brood en Rozen*, (2008), nr. 2, p. 23-37. Dit artikel gaat over de houding van de socialist Edward Anseele in de Vlaamse kwestie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Beschouwd als een sympathisant van de Vlaamse strijd, werd eveneens naar hem gekeken toen de activisten met behulp van de Duitse bezetter hun Vlaamse eisen wilden doorvoeren. Anseele verkoos echter de Belgische optie. Uiteindelijk leidden de tegenstellingen tot zijn ontslag als schepen van de Stad Gent.

3749. DEDOBBELEER W., *Een Gentse godsvrede? Edward Anseele in het licht van de politieke strijd tijdens de Eerste Wereldoorlog*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 289-324. Vanaf het moment dat Duitsland in 1914 aan België de oorlog verklaarde was het opvallend dat de socialisten, zoals overal in Europa, zich bij de stemming van de oorlogskredieten aansloten en zo hun internationalistische en pacifistische standpunt lieten varen. Aan het begin van de oorlog spraken katholieken, liberalen en socialisten af om de strijdbijl te begraven tijdens de duur van de oorlog. De Gentse Godsvrede, een afleiding van het nationale initiatief, kreeg vorm tijdens de eerste oorlogsmaanden. Soep en brood werden aan de behoeftigen uitgedeeld, meer dan 10.000 vluchtelingen werden opgevangen en er werden maatregelen getroffen om de bevoorrading van de stad in stand te houden. In ruil voor steun aan de dure stedelijke initiatieven, werden de katholieken betrokken bij de stedelijke hulpcomité's. In deze bijdrage wordt nagegaan wat de rol van Anseele was in de politieke strijd van de Gentse socialisten tijdens de oorlog. Het uiteindelijke doel van deze bijdrage was te komen tot een betere inschatting van wat de Godsvrede in Gent eigenlijk inhield en of ze überhaupt wel bestond.

3750. DE GROOTE V., *Feiten van de Europese (wereld-)oorlog 1914-1918. "Ik heb de ellende van mijn volk gezien..."*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 217-242. Tekst vertaald uit het Latijn en afkomstig uit het Liber Memorialis van Destelbergen, waarin Ernest Soens, pastoor van 1915 tot zijn dood in maart 1918, een verslag brengt van de Eerste Wereldoorlog. Het is een erudiet relaas van de situatie die hij ook volgde op het internationale front. Daarnaast publiceerde hij ook een Nederlandstalige tekst, waarin hij vooral de oorlogsgeschiedenis van Destelbergen opnam. Dit verhaal werd verder gezet tot aan de wapenstilstand door zijn opvolger, pastoor Van der Wee. Met veel verwijzingen naar de situatie in Gent.

3751. DENECKERE G., 1900. *België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, 2006, 237 blz. De auteur schetst hoe de artistieke en culturele ontwikkelingen in die periode een gespannen verhouding vertolkten tussen elitair en populair, tussen burgerij en volk, tussen oud en nieuw. Dit spanningsveld loopt als een rode draad doorheen het hele boek. Het werk volgt dan ook geen chronologische lijn of biedt geen overzicht van de regeringsvormen, maar is veel eerder opgevat als een sociale geschiedenis van macht en emancipatie in een periode van vernieuwing, die tegelijkertijd de voedingsbodem vormde voor autoritaire stromingen en cultuurpessimisme. Geïllustreerd.

3752. DE NIL B., *Prosopografie*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, V, (2007), nr. 3/4, p. 183-201. Dit artikel werd opgevat als een theoretische inleiding tot de prosopografie, gericht naar contemporaine historici. Er wordt onder andere verwezen naar het werk van G.

VANSCHOENBEEK die een uitgebreid repertorium samenstelde van de leden van de Gentse Coöperatie Vooruit voor de Eerste Wereldoorlog.

3753. DE VISSCHER L., *De repressie. Een vergeten stuk geschiedenis van Destelbergen*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 243-250. Relas van de blinde woede die de gemeente teisterde in de periode die volgde op de bevrijding.

3754. DEVOS R., A. LESAGE, F. HUYGENS, B. STROOBANTS & N. WOUTERS, *Wereldtentoonstelling Brussel 1958. Balans van de wereld voor een humane wereld*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 24, (2008), nr. 2, (themakatern), p. 1-40. Geïllustreerd.

3755. DHONDT P., *Foreign students at Belgian universities. A statistical and bibliographical approach*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXVIII, (2008), nr. 1-2, p.5-44. Tussen 1876 en 1938 werden jaarlijks gemiddeld 1200 buitenlandse studenten ingeschreven aan de universiteiten van Brussel, Gent, Liège en Leuven. Dat toenemende aantal buitenlandse studenten veroorzaakte allerhande problemen: van klachten over te weinig zitplaatsen in de leslokalen tot schrik voor het weggapen van plaatsen op de arbeidsmarkt. Door bronnenonderzoek is het niet alleen mogelijk het statistische materiaal te verzamelen, het wordt ook mogelijk na te gaan waarom de studenten er voor kozen naar België te komen en wat er gebeurde met hen bij hun terugkeer.

3756. ELOY S., *Het dagelijks leven in bewegend beeld*, in *Brood en Rozen*, (2007), p. 47-53. Bijdrage over een project in Het Huis van Alijn 'Op zoek naar Bewegend Beeld', met een oproep om familiefilms, gemaakt in intieme kring, naar het museum te brengen, waar de geselecteerde films worden gedigitaliseerd. Het Huis van Alijn ziet in het project dé manier om de bestaande collectie op een aanvullende manier te ontsluiten. In eerste instantie ging het om de eerste helft van de 20ste eeuw; ondertussen werd het verhaal uitgebreid van 1940 tot 1970. Films zijn gelaagde informatiedragers; naast de zichtbare laag, bieden de films een inzicht in de tijdsgeest, tradities en gebruiken. Familiefilmpjes bevatten zowel cultuurhistorisch als filmisch een schat aan informatie.

3757. GEERS G., *De Arbeidsmeisjes in het kasteel Succa*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 251-264. Het kasteel Succa in Destelbergen vormde tijdens een korte periode het centrum van één bepaalde collaboratiebeweging, namelijk de V.A.V.V. - V.J.

3758. GIELEN P., *De onbereikbare binnenkant van het verleden. Over de enscenering van het culturele erfgoed, (Lannoo Campus)*, Leuven, 2007, 206 blz. De auteur gaat dieper in op de vraagstelling over *Hoe vreemd is het ver-*

leden in onze samenleving? De historische wetenschappen kunnen enkel 'de schil' van de geschiedenis vatten en kunnen niet tot de kern doordringen. Kan de erfgoedsector bij wijlen iets van die binnenzijde laten voelen? Gielen ontleedt vier noties: nostalgie, evenement, bekoren en publiek. Bij de tien 'erfgoedcases' die de auteur onderzocht, hoort het Gentse Huis van Alijn. Zo toont Gielen aan dat de erfgoedsector anders met het verleden kan omgaan dan de historische wetenschappen. Geïllustreerd.

3759. *100 jaar Sterrekundig Observatorium te Gent*, Gent, 106 blz. Bij de oprichting van de Gentse Universiteit in 1816 onder Koning Willem I vormde de schenking van een Gregory-telescoop de start van onderzoek en onderwijs in de astronomie. Een belangrijke mijlpaal in de verdere ontwikkeling was de oprichting van een eerste observatorium op initiatief van Adolphe Quetelet. Tot de jongste ontwikkelingsfase behoorde de inrichting in 1996 van de Oost-Vlaamse Volksterrenwacht, genoemd naar Gentenaar Armand Pien die als oud student en vorser, maar vooral ook als meteoroloog bekendheid genoot. Geïllustreerd.

3760. RUTTE R., *Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland*, in *Stadsgeschiedenis*, 3, (2008), nr. 1, p. 71-86. De recente reeks van historische stedenatlassen, gepubliceerd door uitgeverij SUN (Nijmegen-Amsterdam) wordt vergeleken met de reeks van de Historische Stedenatlas van Nederland en andere gelijkaardige initiatieven rond stedenatlassen in andere Europese landen. Met verwijzing naar de *Historische Atlas van Gent*, eveneens een SUN-uitgave. Geïllustreerd.

3761. STRIJPENS H., *Geschiedenislessen in democratie. Op zoek naar de wortels van de democratie in België en Europa en de Nationale identiteit from below 1830-1888*, Aalst, 2007, 225 blz. In dit derde deel van een reeks die de auteur in 1999 startte, zoekt hij naar de wortels van democratie, Vlaamse beweging en sociale ontplooiing vanaf het ontstaan van België. In die zoektocht ontleedt de auteur de republikeinse stromingen en gaat na wat voor impact die had op de verdere ontwikkeling van de katholieke, socialistische en liberale partijen.

3762. 'T HART M., *Tussen dierenliefde en milieubeleid. Tien jaar ecologische geschiedschrijving in België en Nederland in internationaal perspectief*, in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, (2007), nr. 4, p. 23-44.

3763. THOEN E., C. VERBRUGGEN., H. VAN DER WINDT & H. GREEFS, *'Ecologische geschiedenis': een discipline met oude wortels, vele takken en jonge vruchten*, in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, (2007), nr. 4, p. 1-22.

3764. VAN DAELE J., *Louis Varlez en de sociale kwestie. De liberale burgerij uitgedaagd*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en*

Oudheidkunde te Gent, LXI, (2007), p. 265-288. Louis Varlez, jurist, socioloog en hoogleraar aan de Gentse Universiteit, was geen historicus, maar schreef sociaal-institutionele geschiedenis. Hoewel zijn talrijke ideeën en initiatieven als jurist en socioloog toonaangevend waren voor de oorsprong en de ontwikkeling van sociale politiek en sociaal recht in internationaal perspectief, raakte Varlez na zijn dood in 1930 zeer snel in de vergetelheid. In dit artikel wordt de eigenheid van de ideeën van Louis Varlez bestudeerd in het licht van de snel evoluerende maatschappelijke verhoudingen en de actoren die een essentiële rol speelden op het brede terrein van de sociale politiek.

3765. VAN DE CASTEELE L., *Ideologische spanningsvelden voor en tijdens Wereldoorlog I*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 173-181. Vanuit een onderzoek rondom de Coupure worden in deze bijdrage de volgende figuren belicht: Julius Vuylsteke (1836-1903), Paul Fredericq (1850-1920) en Dirk Jan Domela Nieuwenhuis Nyengaard (1870-1955). Met deze laatste komt ook de rol van het protestantisme in deze vraagstelling aan bod.

3766. VAN VREE F., *Locale geschiedenis, lieux de mémoire en de dynamiek van de historische cultuur*, in *Stadsgeschiedenis*, 3, (2008), nr. 1, p. 62-70. De bijdrage gaat dieper in op de dynamiek van de collectieve herinnering in de hedendaagse samenleving. In hun dagelijkse handelen geven mensen opnieuw betekenis aan het verleden: soms gecultiveerd, soms al dan niet bewust vergeten. Dit proces van vergeten en herinneren valt binnen het brede domein van de historische cultuur dat als studie-onderwerp veel populariteit geniet.

3767. VERBRUGGEN C., *Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXVIII, (2008), nr. 1-2, p. 87-129. Hoewel tijdens de Belle Epoque alles mogelijk leek, deelde niet iedereen dat vooruitgangsoptimisme. Een cultuur- en maatschappijkritische onderstroom werd vooral in de sociale groep van intellectuelen steeds duidelijker waarneembaar. Dit uitte zich onder andere in een complex van nieuwe kleine 'geloven', mensenrechtenorganisaties en feministische groeperingen, die door de historici later in de koepel *Lebensreform* werden ondergebracht. In deze bijdrage wordt 'Reiner Leven', een Gents *Lebensreform*-genootschap opgericht in 1905, niet als een geïsoleerd trefpunt van wereldverbeteraars bekeken, maar als een toegang tot een breder geheel van sociale, culturele en intellectuele bewegingen.

3768. WARMENBOL E., *De loge L'Amenité te Sint-Niklaas (1817-1844)*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, (2007), nr. 110, p. 147-187. Het ontstaan, de werking, de huisvesting in het Castrohof met de specifieke interieurinrichting zijn kenmerkend voor een vrijmetselaarsatelier uit de eerste helft van de 19de eeuw. Onder de leden bij de oprichting ervan op 27 november 1817 behoorden verscheidene Gentenaren. Geïllustreerd.

3769. WILS L., *Het officiële taalgebruik in Vlaanderen in de negentiende eeuw*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LXVII, (2008), nr. 2, p. 115-127. Pleidooi gericht aan de linguïsten voor een betere kennis van de historische literatuur in verband met het taalgebruik in Vlaanderen.

3770. *Het Wit-Gele Kruis 1937-2007*, Gent, 2007, 167 blz. De zorgorganisatie werd in 1937 in Gent opgericht op initiatief van Dr. Henri Van de Putte. Deze uitgave, naar aanleiding van de 70ste verjaardag, situeert het werk van de organisatie ten opzichte van de ontwikkeling van de thuis- en ziekenzorg sinds de middeleeuwen. Geïllustreerd.

8. Industriële archeologie

3771. BOSSCHAERTS J., *Fruitteelt en kunstmest*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 100, p. 20-29. Met aandacht voor zowel de huisnijverheid als de industriële aanpak van de fruitteelt. In een kadertekst licht men de oorsprong van de appel toe en wordt uitgelegd wat onder pomologie wordt verstaan. Geïllustreerd.

3772. BOUCKAERT P., *De geschiedenis van de Gentse pianobouw, van Fuhrmann tot Justin Van Hyfte*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 97, p. 2-31. Gent was een belangrijk centrum van pianohandel en pianoproductie en nam lange tijd in België een tweede marktplaats in. Het artikel gaat in op de ontwikkeling van de pianobouw in het algemeen en biedt een overzicht van de verschillende Gentse productieplaatsen. Geïllustreerd.

3773. CONINCKX A. *Een vergeten beroep: de linotypist in een dagbladderkerij*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 47-49. Memoires uit 1965 van een linotypist bij De Gentenaar.

3774. DAENENS S., *Groenten en fruit in een blikje. Enkele aspecten van de conservenindustrie in België, 1800-1980*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur* 24, (2007), nr. 100, p. 2-16. Geïllustreerd.

3775. DE BLEECKERE L.R., *200 jaar ingeblikt: verpakking en wetenschap*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 100, p. 17-19. Geïllustreerd.

3776. DE HERDT R., *Britse innovaties van stoomlocomotief tot Manchestergebouw*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 100, p. 36-37. Beknopte notitie waarin de klemtoon ligt op de rol van de Britten bij de ontwikkeling van techniek en industrie, wat leidde tot de zogenoemde eerste industriële revolutie. Deze Britse inbreng is terug te vinden in de vaste opstelling van het M.I.A.T. of Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. Geïllustreerd.

3777. DE HERDT R., *De camelia herontdekt*, in *Tijdschrift voor Industriële Archeologie*, 25, (2007), nr. 101, p. 36-37. Beknopte voorstelling van een tentoonstelling over de camelia als eerste industriële plant van de Gentse tuinbouw, opgetrokken in het MIAT of Museum voor Industriële Archeologie en Textiel van 8 maart tot 11 mei 2008. In het begin van de 19de eeuw werd de camelia de modeplant bij uitstek. Befaamde Gentse siertelers zoals Louis Van Houtte, Alexander en Ambroise Verschaffelt kweekten talrijke variëteiten. Samen met andere Gentse telers zorgden ze voor een industriële productie die massaal wereldwijd geëxporteerd werd. De tentoonstelling schonk verder aandacht aan bronnenmateriaal, iconografie zoals plantenuitgaven van camelia's en porseleinen borden met op dergelijke platen geïnspireerde bloemafbeeldingen. Geïllustreerd.

3778. DE HERDT R., *De 20e eeuw. Naar een consumptiemaatschappij*, (M.I.A.T.), Gent, 2007, 20 blz. De brochure begeleidt de museumopstelling op de vijfde verdieping van het M.I.A.T.-gebouw. De klemtoon ligt op de eerste en de tweede industriële revolutie en themata die in het Gentse museum al eerder veel aandacht kregen zoals kinderarbeid. Aan de hand van een opdeling in hoofdstukken zoals de Belle Epoque, de Eerste Wereldoorlog, het Interbellum, de Tweede Wereldoorlog en het consumptietijdperk na 1945, worden talrijke Gentse items beknopt toegelicht. Geïllustreerd.

3779. DE HERDT R., *Katoenkabaal*, (M.I.A.T.), Gent, 2007, 28 blz. Onder de naam 'katoenkabaal' wijdt de derde verdieping van het museumgebouw een permanente opstelling aan de ontwikkeling van de textielnijverheid, in het bijzonder de industriële vervaardiging van katoenproducten in de industriestad Gent vanaf de late 18de eeuw. Geïllustreerd.

3780. DE HERDT R., *1750-1900 naar een nieuwe samenleving*, (M.I.A.T.), Gent, 2007, 28 blz. De brochure begeleidt de museumopstelling op de vijfde verdieping, meer bepaald de ontwikkeling van het industriële produceren vanaf het midden van de 18de eeuw. De Gentse items worden in een ruimer perspectief geplaatst waarbij men vertrekt van de tegenstelling tussen platteland en stad omstreeks 1750. De klemtoon valt verder op de eerste en de tweede industriële revolutie, en de neerslag daarvan in Gent. Geïllustreerd.

3781. DE HERDT R. & T. VAN HECKE, *Dossier AVO. Een getuigenis uit de blekerij van AVO: interview met André Herman (17/10/2006)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 97, p. 46-47. Verwerking van een mondelinge getuigenis over 32 jaar werk in het textielbedrijf Alsberghe-Van Oost, ontstaan uit een in 1879 opgerichte blekerij aan de Drongensesteenweg. Geïllustreerd.

3782. DE HERDT R. & T. VAN HECKE, *Getuigenissen uit de Gentse textiel*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 98, p. 40-43. De bij-

drage vormt de neerslag van een interview met twee vrijwillige medewerkers van het M.I.A.T., Maurice Verwee en Leopold (Pauly) Verhoene, die getuigenis aflegden van hun leven in de Gentse textielnijverheid. Met dit stukje *oral history* willen de auteurs hulde brengen aan Maurice Verwee (1931-2007). Geïllustreerd.

3783. DE HERDT R., R. VIANE & L. DEBERSAQUES, *200 History in Flowers. Gentse Floraliën 1808-2008*, Tielt, 2008, 478 blz. Sinds zijn ontstaan maakt de mens gebruik van planten om te overleven. Reeds zeer vroeg werden bloemen en planten ook gebruikt om hun decoratieve waarde. De industriële ontwikkelingen in de 19de eeuw maakten het mogelijk exotische planten te telen voor hun sierwaarde. Speciaal in Gent en omgeving ontstond toen een bloeiende sierteeltcultuur, een evolutie die voor een groot stuk te danken was aan de in 1808 opgerichte Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde. De auteurs brengen een evocatie van dit sierteeltverhaal waarbij belangrijke hoogtepunten in de evolutie van de kennis van de plantenwereld worden geschetst. De geschiedenis van de Vlaamse en de Gentse sierteelt van de 19de en 20ste eeuw, gelinkt aan de activiteiten van de Maatschappij komen uitgebreid aan bod. Geïllustreerd.

3784. DE KEUKELEIRE E., *Terugblik op een stadslinje met buurspoorwegalures, 1912-1973*, Gent, 2007, 114 blz. De tramspoorlijn van Melle naar het Sint-Pietersstation (lijn 20) vormt de rode draad voor een algemeen overzicht. Geïllustreerd.

3785. DESIMPELAERE N., *Meneer Gustaaf typograaf en duizendpoot*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 25, (2008), nr. 102, p. 40-47. Neerslag van gesprekken die op 26 februari 2007 en 28 januari 2008 plaats vonden met Gustaaf Van den Abeele (° 1924) die zich als bekwaamde als handzetterdrukker, werkte bij het drukkersbedrijf De Graeve en leraar werd aan de drukkersopleiding van het Vrij Instituut voor Secundair Onderwijs. Geïllustreerd.

3786. DE SMET G. & R. DE VRIENDT-MORES, *Emile De Cock. Een vergeten Gentse tuinbouwer*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 25, (2008), nr. 101, p. 40-47. De verenigingen waarvan tuinbouwer Emile De Cock lid was, maken het mogelijk zijn sociaaleconomische en maatschappelijke functioneren in Gent beter te leren kennen. Emile De Cock staat bekend als één van de vele Gentse tuinbouwers die met een uitstekende vakkennis en liefde voor het vakgebied de Gentse tuinbouw mee hebben grootgemaakt. De bijdrage sluit af met een overzicht van het plantenassortiment binnen zijn verzameling en met de prijzen die hij verwierf, onder meer op tentoonstellingen van de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Kruidkunde. Geïllustreerd.

3787. DESMET G. & R. DE VRIENDT-MORES, *Een vergeten Gentse tuinbouwer Emile De Cock*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr.

100, p. 40-47. De bloemisterij van Emile De Cock (1852-?), die in Ekkerghem (Einde Were) gevestigd was, fungeerde slechts gedurende één generatie, maar had niettemin een reputatie tot in het buitenland. De bijdrage gaat niet alleen in op biografische gegevens, maar ook op het woonhuis met schitterende wintertuin, de bloemisterij en de bedrijfsproductie. Het artikel eindigt met genealogische tabellen van de families De Cock en Claes op basis van gegevens die kleinzoon Jacques De Vriendt verzamelde. Geïllustreerd.

3788. DE ZUTTER H., *De giftige onderwereld van een industriële revolutie*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 99, p. 2-25. De bijdrage gaat in op de minder zichtbare erfenis die de industriële revolutie heeft nagelaten. De massale productie van goederen in de 19de eeuw ging gepaard met vervuiling, onder meer van de waterwegen en het grondwater. De auteur analyseerde de situatie in het West-Vlaamse Roeselare en onderzocht welke bedrijven als de grootste vervuilers kunnen worden aangewezen. Zowel de ontleding van de bronnen en gegevens evenals de conclusies overstijgen de lokale betekenis. Geïllustreerd.

3789. DHAENZE-VAN RIJSSEL L. & R. DE HERDT, *Camelia's. De Camelia. Een 'aristocratische roos'. De eerste industriële plant van Gent*, Gent, 2008, 207 blz. Publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling. De wilde soorten van de camelia bloeien in China, Japan, de Himalaya en Maleisië. Vanaf de 19de eeuw kregen Gentse kwekers een enorme belangstelling voor het telen van cameliaplanten. De uitvoer vanuit Gent naar landen als Rusland en Engeland was zo groot dat men weldra sprak over Gentse camelia's, die op industriële schaal werden geteeld. Geïllustreerd.

3790. DHANENS P. & C. DE DECKER, *Een eeuw luchtvaart boven Gent. Deel I 1785-1939, (Flying Pencil)*, Erembodegem, 2008, 240 blz. De ontwikkeling van de luchtvaart wordt in een heel gevarieerd gamma van hoofdstukken weergegeven. Uitgangspunt is de ballonvaart die eind 18de eeuw tot ontwikkeling kwam en zowel op militaire als burgerlijke belangstelling kon rekenen. Dit blijkt ook uit het verdere overzicht waarbij sportclubs, militaire vliegactiviteiten en de burgerluchtvaart aan bod komen. Regelgeving, monumentaal patrimonium, vliegtuigtypes en mensen zijn een aantal van de toegelichte onderwerpen. Voor de Gentse regio speelt het voormalige vliegveld van Sint-Denijs-Westrem een belangrijke pool in de geschetste ontwikkeling. Het werk eindigt onder meer met een aantal bijlagen zoals een overzicht van Gentse militaire vliegeniers, een lijst van de slachtoffers van luchtaanvallen in de periode 1914-1918, een overzicht van vliegend personeel bijgezet op de Westerbegraafplaats, burgerslachtoffers van de Eerste Wereldoorlog, een overzicht van de Duitse aanplakbiljetten met betrekking tot luchtoorloggebeuren in Gent, en ten slotte een index op plaats- en persoonsnamen. Rijk geïllustreerd.

3791. GHYSELEN A., *Waar traditie en kunst elkaar ontmoeten. Quilt Art*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 25, (2008), nr. 102, p. 36-37. Bijdrage over dit onderwerp naar aanleiding van de internationale tentoonstelling die het MIAT voorstelde van 21 juni tot 14 september 2008. Geïllustreerd.

3792. *Stekskes uit Gent. De geschiedenis van een Gentse lucifersfabriek*, Gent, 2007, 64 blz. Deze publicatie begeleidde een tentoonstelling die van 15 juni tot 16 september 2007 in het MIAT of Museum voor Industriële Archeologie en Textiel aan de Minnemeers was opgebouwd. Centraal thema is het Gentse bedrijf Causseville & Roche dat van 1875 tot 1935 lucifers produceerde. Geïllustreerd.

3793. VAN HECKE T., *Steksken uit Gent. De geschiedenis van een Gentse lucifersfabriek*, in *Tijdschrift van Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 98, p. 36-37. Beknopte notitie bij een tentoonstelling over het Gentse stekjesbedrijf Causeville, die in het M.I.A.T. of Museum voor Industriële Archeologie en Textiel werd opgebouwd van 16 juni tot 16 september 2007. Geïllustreerd.

3794. VAN RENSBERGEN H., *Abandoned places – urban exploration*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 24, (2007), nr. 98, p. 2-31. De titel geeft een project aan dat bestond in het fotograferen van leegstaande industriële gebouwen. Hoewel de foto's zelf de meest sprekende getuigen zijn van verloren gegane industriële realiteit, wordt elk ensemble van documentatie beknopt geduid. Met enkele Gentse industriële sites. Geïllustreerd.

3795. VERKENS K., e.a., *Passementerie: terminologie en historiek*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 25, (2008), nr. 102, p. 3-21. De bijdrage vormt de neerslag van een scriptie aan de Hogeschool Antwerpen. De klemtoon ligt op het 'verloren ambacht' van de passementerie, waarvan de samenstelling, de soorten, de technieken, de toepassingen en de makers worden voorgesteld. Met deze bijdrage vraagt de auteur ook aandacht voor behoud en restauratie, voornamelijk van passementerie uit de 19de en de 20ste eeuw. Tot slot worden enige toelichtingen gegeven over passamenten van het bedrijf De Backer, die in het MIAT worden bewaard. Geïllustreerd.

9. Kerkgeschiedenis, kloosters

3796. BALTHAU E., *Gillis Vander Bystert, pastoor van Kalken (1423-1457)*, in *Castellum* 24, (2007), nr. 3, p. 22-40. Korte biografie van Gilles vander Bystert, pastoor van Kalken, die in de bronnen voorkomt van 1423 tot 1457. Het aantal bronnen is zeer beperkt, maar laat toch toe een beeld op te hangen van de gemiddelde plattelandspastoor in het midden van de 15de eeuw.

3797. BOONE M., *De Sint-Lievensbedevaart. Bouwsteen van de stedelijke identiteit van Gent (late middeleeuwen en vroege 16de eeuw)*, in *Handelingen*

der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, LXI, (2007), p. 105-147. De auteur komt tot de vraagstelling of het politiek decoderen van stedelijke processies een exclusieve Gentse aangelegenheid was, of niet. Hij verwijst naar de Parijse situatie waar in een periode van verscheurende conflicten tussen de Armagnacs en de Bourguignons, onder de leiding van hertog Jan zonder Vrees, toen ook graaf van Vlaanderen, een mobilisatie van het gekende ritueel van religieuze processies in gang werd gezet, een opmerkelijke explosie van een publiek uitgedragen collectieve behoefte aan zekerheid. De laatmiddeleeuwse processie zou aldus een gebeuren zijn dat onder invloed van strategieën tot een ceremonieel werd waarin het visuele en auditieve kader drager werden van politieke boodschappen. De verstedelijkte samenleving van de Bourgondische Nederlanden vormde een uitgelezen terrein waarbinnen dergelijke strategieën zich hebben kunnen ontwikkelen.

3798. BOONE M., *Woord vooraf*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, (2007), nr. LXI, p. 5-6. Als voorzitter van de vermelde vereniging-uitgever geeft de auteur een inleiding op de publicatie van bijdragen die een vervolg vormen op het op 5 mei 2007 in Sint-Lievens-Houtem georganiseerde colloquium rond Livinus en de Sint-Lievensprocessie van Gent naar Sint-Lievens-Houtem.

3799. CASSIMAN P., *De pastoors van Baarle in de 19de en 20ste eeuw*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 25-38. Opgetekend uit het Liber Memorialis van de Sint-Martinusparochie, waarin de opeenvolgende pastoors vermeld staan die de parochie bedienden. Terwijl het voor het Ancien Régime enkel om reguliere geestelijken ging van de nabijgelegen Norbertijnenabdij van Drogen, werd in 1837 de eerste seculiere pastoor door de bisschop van Gent benoemd. Curriculum per pastoor, met hun voornaamste verwezenlijkingen en enkele belangrijke gebeurtenissen binnen de parochie.

3800. CASSIMAN P., *Drongense priesters en kloosterlingen in de 19de en 20ste eeuw*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 39-41. Aanvulling op de lijst van Drongense priesters en kloosterlingen gepubliceerd in het jaarboek van 2007.

3801. CHARRUADAS P., *Principauté territoriale, reliques et Paix de Dieu. Le comté de Flandre et l'abbaye de Lobbes à travers les Miracula S. Ursuari in itinere per flandriam facta (vers 1060)*, in *Revue du Nord*, 89, (2007), nr. 372, p. 703-728. In 1066 verlieten enkele monniken de abdij van Lobbes. Zij namen de relieken van Ursmarus mee voor een tocht van ongeveer 600 km door het toenmalige graafschap Vlaanderen. De gebeurtenissen speelden zich af in de periode die volgde op de troebelen tussen keizer Hendrik III en graaf Boudewijn V van Vlaanderen. De auteur heeft het over de rol van de 'heilige' tijdens de tocht, zoals het verstrekken van genezingen. Hij beklemtoont echter vooral de pacificerende rol in de conflicten tussen rivaliserende clans van

Vlaamse ridders. De auteur pleit voor een meer kritische tekstanalyse van de *Miracula* om de motieven te achterhalen voor een dergelijke trektocht. In de analyse komen een aantal interessante bedenkingen naar voren in verband met de opbouw van de Vlaamse grafelijke macht en in verband met de geschiedenis van een benedictijnenabdij die geconfronteerd wordt met territoriale evoluties uit die tijd.

3802. DE MOERLOOSE R., *De pastoors van Afsnee 1665-1803*, in *Gentse Cadenas*, 26, (2007), nr. 4, p. 6-7.

3803. DEPLOIGE J., *Eremitische helden, verdrongen vaderfiguren. Over moeizame institutionaliseringsprocessen en selectieve herinnering in de middeleeuwse Zuidelijke Nederlanden*, in *Trajecta*, 16, (2007), nr. 4, p. 289-310. Dit artikel is gewijd aan twee eremieten, Garember van Bony en Boudewijn van Boekel, die persoonlijk aan de basis hebben gelegen van een geslaagde kloosterstichting. Hun levensgeschiedenis werd bovendien heel snel na hun overlijden in een aantrekkelijke hagiografische tekst gegoten. Dit is blijkbaar niet altijd het geval geweest: heel wat eremitische ondernemingen hebben blijkbaar niet altijd geleid tot institutionalisering. Met veel verwijzingen naar de Gentse Sint-Pietersabdij.

3804. DEPLOIGE J., *Twisten via heiligen. Hagiografische dialogen tussen de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, 941-1079*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, (2007), nr. LXI, p. 31-82. Na het uiteenvallen van het Karolingische rijk en de noormanneninvallen ontwikkelde er zich in beide monasteria een bijzondere omgang met het verleden. Dit ging gepaard met creatieve processen van vergeten en herinneren. Hagiografische narratieve teksten illustreren hoe beide monasteria tussen 941 en 1079 zochten naar een nieuwe identiteit voor de eigen instelling en naar een machtsevenwicht ten opzichte van de andere. De auteur wil aantonen dat de overgeleverde heiligenlevens, translatieverslagen en mirakelcollecties uit beide concurrerende instellingen niet kunnen worden gereduceerd tot geïsoleerde vrome verhalen maar dat ze hebben gefunctioneerd als een soort argumenten in de opeenvolgende twistpunten.

3805. GEVAERT L., *Geestelijken in connectie met Beervelde, Destelbergen en Heusden*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 265-336. Overzicht van de geestelijken werkzaam in de parochies van Destelbergen, Beervelde en Heusden.

3806. KOLDEWEIJ J., *Kreeg de onthoofde heilige ook een reliekhoofd? Over bedevaarten naar Sint-Lieven, pelgrimstekens en reliekbustes...*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 123-148. In het begin van de 16de eeuw verscheen er onder de bedevaartplaatsen waarheen vanuit de Zeeuwse stad Zierikzee criminelen op

boetevaart werden gezonden, een nieuwe bestemming: Sint-Lieven in Gent. Het gerecht in de andere Zeeuwse steden koos echter nooit helemaal voor Sint-Lieven als doel van een strafbedevaart. Als verklaring geldt dat de plaatselijke kerk van Zierikzee aan Livinus was gewijd; hij was er ook de patroonheilige van de stad, een patronaat dat direct samenhangt met de bezittingen en rechten van de Sint-Baafsabdij in Gent die tot in de 10de eeuw teruggaan. Deze bedevaart ter ere van Livinus was uitsluitend gericht op Gent. De auteur is ervan overtuigd dat dit de Sint-Baafsabdij moet geweest zijn, aangezien het gebeente van Livinus zich daar bevond en waar de fel gepropageerde Livinuscultus op geconcentreerd was. Met verder informatie over onder meer reliekhouders, insignes, bedevaartvaantjes medailles.

3807. MAES D., *Drongen in oorkonden van de Gentse kartuizers*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 67-82. Integrale weergave van de tekst van zes oorkonden die betrekking hebben op percelen grond in Drongen, samen met het commentaar van C.P. SERRURE die de oorkonden uitgaf in de reeks *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche Letterkunde, Oudheid en Geschiedenis* (1855-1863).

3808. MAIER C.T., *Saints, tradition and monastic identity: the Ghent relics, 850-1100*, in *Revue belge de philologie et d'histoire*, (2007), nr. 85, p. 223-277. Het onderzoek naar de Gentse heiligen werd vanuit cultuurhistorisch perspectief benaderd. Hoofdonderwerp is de omgang met relieken en de manier waarop dit heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van een monastieke identiteit, voornamelijk in de Sint-Baafsabdij.

3809. ONGENA O., *Wase pastoors tussen conservatisme en moderniteit, 1780-1830*, in *Trajecta*, 16, (2007), nr. 2, p. 125-156. Zowel voor de hoge clerus als voor de lokale parochieclerici gingen de opeenvolgende regimes van Oostenrijks, Frans en Nederlands bestuur tussen 1780 en 1830 niet onopgemerkt voorbij. De auteur onderzocht hoe de parochieclerus van het Waasland, ressorterend onder het bisdom Gent, reageerde op die verschillende regimewisselingen. In deze bijdrage wordt gefocust op de methodologische aanpak, een evenwichtsoefening tussen prosopografische en biografische methode.

3810. PAS P., *De Gentse Sint-Baafsabdij en haar domeinen: een schets van de materiële groei van deze abdij sinds haar ontstaan, met link naar de opkomst van Sint-Lievens-Houtem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, (2007), nr. LXI, p. 7-30. Het eerste gedeelte van deze bijdrage omvat een samenvatting van wat over het ontstaan en de ontwikkeling van het abdijbezit sinds het ontstaan van het klooster in de 7de eeuw bekend is. Vervolgens schetst de auteur de casus Holthem binnen de ontwikkeling van dat monastieke domeinenbezit.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3811. ROTTIER H., *De abdij Roosenberg in Waasmunster en haar 'slaper'*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas*, (2007), nr. 110, p. 27-51. De manier waarop deze abdij tot stand kwam, zich ontwikkelde en bezit opbouwde is kenschetsend voor de evolutie van de middeleeuwse nederzettingen tussen Meetjesland en Waasland, waartoe bijvoorbeeld ook Sint-Kruis-Winkel behoorde. Geïllustreerd.

3812. STROBBE K., *Zusters Kindsheid Jesu. Nieuwe congregatiegeschiedenis in voorbereiding*, in *KADOC Nieuwsbrief*, (2008), nr. 4, p. 4-7. Doelstellingen van de te verschijnen publicatie over de Zusters van de Kindsheid Jesu, zoals onderzoek naar de evolutie van het interne kloosterleven, naar de uitbouw van de apostolaatdomeinen en naar de ontwikkeling van het materiële en spirituele leven. Deze congregatie bouwde in de loop van de 19de en de 20ste eeuw een aanzienlijk netwerk van scholen, weeshuizen en bejaardentehuizen onder meer in Gent. De oorsprong van de congregatie lag bij de charismatische Gentse kannunik Petrus-Jozef Triest.

3813. TRIO P., *Handel en wandel met een heilige. Organisatie van en deelnemers aan de laatmiddeleeuwse Sint-Lievensprocessie vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem (tot 1540)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, (2007), nr. LXI, p. 83-104. De afschaffing van de georganiseerde Sint-Lievensprocessie door Keizer Karel V in 1540 was geïnspireerd door oproer en baldadigheden waartoe ze geregeld aanleiding had gegeven. Dit heeft ertoe geleid dat de processie voornamelijk ook vanuit dat perspectief onderzocht werd. In deze bijdrage gaat de auteur nader in op de vraagstelling waarom de Sint-Lievensprocessie een zo duidelijke politieke en sociale connotatie kreeg.

3814. VANMALDEGEM A., *Geschiedenis van de congregatie O.-L.-Vrouw-Visitatie Gent 1669-1984*, Gent, 2007, 264 blz.

10. Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

3815. ACKE B., e.a., *Bisdomplein*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 17-34. Geïllustreerd.

3816. ANTHEUNIS G., *Het vliegveld van Sint-Denijs-Westrem en het de Ghellinckdomein te Zwijnaarde tijdens Wereldoorlog I en II*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (2007), nr. XXXVI, p. 5-24. In de omgeving van Flanders Expo, thans het nieuwe projectgebied The Loop, waar in beide wereldoorlogen een militair vliegveld was gevestigd, zijn overal sporen of restanten terug te vinden van militaire structuren. De bijdrage licht deze structuren toe en situeert ze binnen de militaire organisaties. Geïllustreerd.

3817. BAILLIEUL B., *Het Huis Thuysbaert in Lokeren: een notaris- en burgemeesterswoning die een museale bestemming kreeg*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, (2007), nr. 110, p. 189-204. In 1882-1883 vertrouwdde oliehandelaar en brouwer Hector Thuysbaert (1855-1899) het ontwerp voor zijn nieuwe huis aan het Stationsplein in Lokeren toe aan de Gentse architect Emile Van Hoecke-Peeters (1837-1919). Via deze opdracht gaat de auteur dieper in op de biografie en het oeuvre van Van Hoecke, zijn opdrachtgevers en de uitvoerders waarmee hij samenwerkte zoals stukadoor Leopold Bruyneel die een atelier had aan de Jan Botermanstraat in Gent. Het architectonische concept, de ruimteverdeling, decoratie en inrichting van de Lokerse woning worden uitgediept en vergeleken met het Huis De Jaeger, Kortemeer 5, eveneens gerealiseerd naar ontwerp van Van Hoecke-Peeters. Geïllustreerd.

3818. BEECKMAN M., A. CAPITEYN & G. VAN DOORNE, *Straatnamen Gentbrugge, (Snoeck & Stad Gent)*, Gent, 2007, 96 blz. Beknopte historische schets en verklarende duiding bij de straatnamen over de deelgemeente Gentbrugge. Alfabetisch overzicht. Geïllustreerd.

3819. BERKERS M., B. CLAES, S. DE DECKER & J. DE MEULEMEESTER, *Châteaux à motte des anciens Pays-Bas méridionaux: un état de la question après quinze ans de silence*, in *Château Gaillard. Bilan de recherches en castellologie*, Caen, 2008, nr. XXIII, p. 21-31. Zeer beknopt algemeen overzicht van de *status quaestionis* omtrent het onderzoek van mottekastelen (11de-13de eeuw) in de zuidelijke Nederlanden. Met enkele verwijzingen naar het Gentse Gravensteen. Geïllustreerd.

3820. BEYAERT M., e.a., *België in kaart. De evolutie van het landschap in drie eeuwen cartografie, (Lannoo)*, Tielt, 2006, 248 blz. Bedoeld als een naslagwerk over de geschiedenis van de cartografie, komen thematisch uitgewerkte hoofdstukken aan bod: het rurale landschap, het stedelijke landschap, het toekomstige en in het industriële landschap. Geïllustreerd.

3821. BISSCHOPS T., *Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen*, in *Stadsgeschiedenis*, 2, (2008), nr. 2, p. 121-138. De auteur stelt dat het afzonderlijke perceel als kleinste traceerbare eenheid van stedelijke ruimte wellicht het beste vertrekpunt is om het ruimtelijke sediment van het historische menselijke handelen en de patronen daarin aan het licht te brengen en te verklaren. Experimenten met interdisciplinair huizenonderzoek en GIS-toepassingen zoals onder meer in Gent, ontvouwden nieuwe onderzoeksmogelijkheden voor de studie van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3822. BOUCKAERT C. & P. VAN AALST, *Tolhuis, Sluizeken, Ham. Kortom 't Seleskest*, (Uitgeverij *Ultima Thule*), Gent, 2008, 185 blz. Beschrijving, historische duidingen en gebouwenpatrimonium van de wijk omheen de Heilig-Kerstkerk, ten noorden van de Gentse kernstad. Geïllustreerd.
3823. BOUCKAERT J., *Het Museum voor Geschiedenis van de Geneeskunde te Gent*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, V, (2007), nr. 3/4, p. 234-238. Korte geschiedenis van de museumsite, het Pand in de Onderbergen, en overzicht van de collecties, namelijk instrumenten, apparaten, toestellen, boeken, iconografie en archivalia uit het privé-bezit van de oprichters van het museum en in bewaring gegeven aan de Universiteit.
3824. BRU M.A., e.a., *Nederpolder 1-5*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 88-90. Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van deze panden. Geïllustreerd.
3825. BRU M.A., P. STEURBAUT & G. VERMEIREN, *Sint-Veerleplein 2-3 & Kleine Vismarkt 7*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 156-166. Met bouwkundige gegevens over de opeenvolgende Sint-Veerlekerken, gelegen aan de zuidzijde van het voorhof dat deel uitmaakte van de grafelijke residentie met het Gravensteen. Geïllustreerd.
3826. BRYSSSE A., *Provinciale Hoogere Arbeidsschool*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37 (2008), nr. 1, p. 27-34. In 1919 besloot de Oost-Vlaamse provincieraad tot de oprichting van een 'Hoogeschool van den Arbeid'. Voor de inrichting van de leergangen werd het Casino aan de Casino aangekocht van de Koninklijke Maatschappij voor Land- en Tuinbouw.
3827. COENE A., *Tijdens de scharnierjaren 1976-1977 kantelden het denken over en de praktijk van de stedenbouw. De case Gent. Jacques Monsaert als Gentse 'brugfiguur' tussen stedenbouw als wetenschap en stedenbouw als beleidsinstrument*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 83-124. In de verkiezingscampagne voor de gemeenteraadsverkiezingen in 1976 kreeg stedenbouw meer dan de gewone aandacht van de politici, meer bepaald van Jacques Monsaert. Stedenbouw werd ingezet als cement voor beleidsvoorstellen in de context van de fusies van gemeenten. De bijdrage beschrijft en illustreert het kantelend denken over stedenbouw tijdens de scharnierjaren 1976-1977 en vooral de dialectiek tussen stedenbouwkundige benadering versus vertaling door het beleid.
3828. COOMANS T., *Belfries, Cloth Halls, Hospitals, and Mendicant Churches: a new Urban Architecture in the Low Countries around 1300*, in GAJEWSKI A. & Z. OPACIC, *The Year 1300 and the Creation of a new*

European Architecture, (*Architectura Medii Aevi*, nr. 1), Turnhout, 2007, p. 185-202. Aan de hand van gekozen voorbeelden in diverse Nederlandse en Vlaamse steden probeert de auteur een beeld op te hangen van de onder impuls van de steden ontstane nieuwe architectuurtendenzen omstreeks 1300. Door de disparate en erg ongelijke opgenomen gegevens evenals door de afwezigheid van heel wat recente onderzoeksresultaten blijft het overzicht zeer algemeen. Geïllustreerd.

3829. CORNILLY J., *Bouwen aan de Belgische kust in de periode 1945-1975*, (*Erfgoedgidsen Provincie West-Vlaanderen*), Brugge, 2007, 160 blz. Diverse aspecten van het naoorlogse bouwen aan de Belgische kust komen aan bod, zowel woningbouw als publieke gebouwen en infrastructuur voor het ontwikkelende toerisme. In dit werk wordt er tevens aandacht geschonken aan het oeuvre van enkele architectuurpersoonlijkheden zoals Gaston Eysselinck. Geïllustreerd.

3830. CORNILLY J., *Kastelen in het Brugse Ommeland*, in *In de steigers*, (*Provincie West-Vlaanderen*), 14, (2007), nr. 3, p. 87-96. Bij de kastelen die in deze bijdrage worden toegelicht, wordt er verwezen naar de kastelen van Wijnendale bij Torhout en Male bij Brugge, die beide belangrijke verblijfplaatsen waren van de graven van Vlaanderen. Andere kastelen waren in de late middeleeuwen het centrum van heerlijkheden en kwamen tot stand door of waren in handen van adellijke families, naderhand vaak opgevolgd door kapitaalcrachtige burgers en industriëlen. Geïllustreerd.

3831. CORNILLY J., *De studie van het historische woonhuis in de 19de en vroege 20ste eeuw*, in *In de steigers*, (*Provincie West-Vlaanderen*), 14, (2007), nr. 3, p. 97-111. In de loop van de 19de eeuw groeide de belangstelling voor de architectuurgeschiedenis. Een grondige kennis van de historische bouwkunst werd noodzakelijk geacht voor het bouwen in historische traditie als voor het restaureren. In de tweede helft van de 19de eeuw nam ook de belangstelling toe voor het historische woonhuis. Met tekening geïllustreerde werken dienden als handboeken voor de architecten. Deze publicaties geven ook een beeld van de toenmalige architectuurkennis en de streekgebonden architectuur. Toonaangevend was het *Histoire de l'architecture en Belgique* van Antoine Schayes (1808-1859) uit 1848-1850. Brugge en de documentatie over deze stad speelden een belangrijke rol in deze ontwikkeling van het omgaan met het historische gebouwde patrimonium. De publicaties van de Gentse oudheidkundige Armand Heins (1856-1938) brachten niet enkel Gent in beeld. De bijdrage beklemtoont ook de betekenis van historische en archeologische genootschappen evenals van architecten als Jean Baptiste Bethune (1821-1894), Louis Cloquet (1849-1920) en Valentin Vaerwyck (1882-1959). Geïllustreerd.

3832. DAEM K., *Museumalbum. Het gebouw van Charles Van Rysselberghe*, Gent, 2007, 95 blz. Architectuurfoto's van het gebouw, de plannen en de restauratie tonen het Museum van Schone Kunsten op een treffende manier. Bijschriften in het Nederlands en het Engels geven enige duiding in dit gerenoveerde meesterwerk van architect Charles Van Rysselberghe. De uitgave geschiedde ter gelegenheid van de heropening van het museum in 2007. Rijkelijk geïllustreerd.

3833. de BURLET V., *Nieuwe beschouwingen over het park van het kasteel van Leeuwergem*, in *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 27, (2008), nr. 3, p. 6-25. De ontdekking van een aantal eerder niet gekende documenten maken het mogelijk om de evolutie van de ontwikkeling van het kasteelpark te traceren. Leeuwergem was het zomerverblijf van de familie d'Hane die haar hoofdwooning aan de Gentse Veldstraat had, thans bekend als het Hotel d'Hane Steenhuyse. Via geschreven archief en planmateriaal worden de inspanningen van de opeenvolgende eigenaars d'Hane gereconstrueerd en in hun filosofisch-ideologische achtergrond geplaatst. Doorheen dit verhaal maakt de lezer kennis met de klassieke parkaanleg van 1762, het Engelse bos van 1789-1790 en een tuinparcours dat van maçonnieke inspiratie getuigde. Mogelijk waren dezelfde heren d'Hane, hun ontwerpers en leveranciers verantwoordelijk voor de tuinen van het stedelijke stadspaleis, documenten die echter niet bewaard bleven. Geïllustreerd.

3834. DECEUNYNCK M., e.a., *Kouter, Handelsbeurs*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1)*, Gent, 2007, p. 76-80. Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van dit monument. Geïllustreerd.

3835. DE CLERCQ L. & J. NAUWELAERTS, *Van Wintercircus naar Garage. De bouwgeschiedenis van het 'Nieuw Circus' in Gent (Sint-Pietersnieuwstraat-Lammerstraat 13)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 325-357. Het stenen circus van Gent is aan het verkommeren evenals de wijk die er omheen ligt. Vermits het vinden van een nieuwe bestemming voor deze site een prangende vraag is, is het ook van belang te weten wat er nog rest van het originele circusgebouw. Klarheid scheppen in de bouwgeschiedenis van het Nieuw Circus was het opzet van dit artikel. De auteurs proberen te achterhalen wat in de loop der jaren verdwenen is en na te gaan of de verbouwingen tot garage mogen afgedaan worden als waardeloos, of juist niet.

3836. DE KEUKELEIRE E., *75 jaar zaal 'capitole' aan Gent-Zuid. De eerste jaren (1932-1941)*, in *Ghentsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 2, p. 74-90. Overzicht van het Capitolegebouw aan het Graaf van Vlaanderenplein op basis van excerpten uit de *Gazette van Gent*. Geïllustreerd.

3837. DE KEUKELEIRE E., *Gedenktekens voor Charles en Oswald de Kerchove de Denterghem (1896-1923)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 4, p. 217-229. Aan de hand van passages in de *Gazette van Gent* schetst de auteur de geschiedenis van twee monumenten. Het monument met fontein voor burgemeester Charles de Kerchove, thans te lokaliseren aan de Charles de Kerchovelaan, was in 1898 afgewerkt. In 1908 kwam het tweede monument tot stand, ter herdenking van zijn zoon Oswald de Kerchove, vooral bekend als voorzitter van de Koninklijke Maatschappij van Hofbouw- en Kruidkunde. Het oorspronkelijk op het Graaf van Vlaanderenplein opgerichte monument werd in 1971 verplaatst naar het Citadelpark. Geïllustreerd.

3838. DE KEUKELEIRE E., *Vaarwel Citadel-gegroet Leopoldskazerne. Deel 1 1882-1898*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 6, p. 345-361. Chronologisch overzicht samengesteld aan de hand van berichten in de *Gazette van Gent*.

3839. DE KEUKELEIRE E., *Vaarwel Citadel, gegroet Leopoldskazerne. Deel 2 1899-1907*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 10-20. Ontwikkelings- en bouwgeschiedenis van de Leopoldskazerne aan de hand van excerpten uit de *Gazette van Gent*.

3840. DE KEUKELEIRE E., *De Velodroom aan de Godshuizenlaan (1892-1902)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 150-167. De voorloper van de Wintervelodroom in het Citadelpark, beter bekend als Het Kuipke, was een openluchtwielerpiste die van 1892 tot 1901 in functie was langsheen de 'stadsboulevard' en op de plaats waar naderhand de Koning Albertlaan werd aangelegd. De auteur volgt de geschiedenis van deze velodroom aan de hand van excerpten uit de *Gazette van Gent*. Geïllustreerd.

3841. DE MAEGD C., *Tuinen inventariseren: nodig, nuttig, boeiend, leerrijk*, in *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 27, (2008), nr. 2, p. 55-74. De bijdrage legt uit waarom het nodig is om tuinen te inventariseren en reikt daarvoor enkele nuttige stapstenen aan. Als bijdrage wordt een overzicht gegeven van de inventarissen die de gewestelijke patrimoniumzorgdiensten tot op heden rond dit thema uitwerkten. Geïllustreerd.

3842. DEMOOR J., B. VAN DYCK & K. MARCHAND, *De ontwikkeling van de Trefil Arbedsite te Gent: zorgvuldig ruimtegebruik als motor voor stadsvernieuwing*, in *Stadsinnovatie: herbruik is herwaarderen... op zoek naar succesvolle managementpraktijken*, (Politeia), Brussel, 2007, p. 89-112. Geïllustreerd.

3843. DENEWET L., *Dreigende bouw van appartementen naast de stenen molen van Zwijnaarde*, in *Molenecho's*, XXXVI, (2008), nr. 1, p. 15-17. Bijdrage over het feit dat de molensite van Zwijnaarde bedreigd wordt door

een bouwaanvraag voor appartementen in de aangrenzende schapenweide. De auteur pleit voor het opnieuw maalvaardig worden, wat door een hoogbouw onmogelijk zou worden.

3844. DEROM S., *Gravensteen Gent, een burcht voor graven, rechters en werklieden*, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg), Gent, 2007, 27 blz. De brochure belicht beknopt de bouwevolutie van het Gravensteen in samenhang met bewoners en enkele gebruikers van het kasteel. De eerste grafelijke residentie, de burcht van Filips van den Elzas, de zetel van de Raad van Vlaanderen, het industriële complex van Jean-Baptiste Brismaille en de uiteindelijke herwaardering, restauratie en evolutie tot toeristische attractie zijn de verschillende onderwerpen die worden behandeld. Geïllustreerd.

3845. DE SCHEPPER R., *Gentse bioscopen*, in *@rchieflink*, 8, (2008), nr. 2, p. 4-6. Bondig overzicht van de veelheid aan bioscopen in Gent, vooral tijdens het Interbellum.

3846. DESEIJN G., *1775-1914. Volkshuisvesting in Gent*, in BAILLIEUL, B., (dir.), *Stadsmussen onder dak. Wonen in Gent van de middeleeuwen tot 1914*, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg), Gent, 2007, p. 56-69. Beknopt overzicht in een thematische uitgave rond wonen in Gent, gepubliceerd naar aanleiding van de Open Monumentendag van 9 september 2007. Geïllustreerd.

3847. DESIMPELAERE N. & B. DE MEYER, *Les maisons de plaisance. Kastelen van textielbaronnen en industriëlen in het noordwesten van Gent*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 25, (2008), nr. 102, p. 24-27. De tekst begeleidde bezoeken aan havenloodsen (Voorhavenlaan, Loodsenstraat) en aan de buitenhuizen van Gentse industriëlen in Vinderhout, Lovendegem en Zomergem. Geïllustreerd.

3848. DE VOS J., *Twee bijzondere memorialen te Gent*, in *Interbellum*, 28, (2008), nr. 1, p. 5-9. Over twee herdenkingsmonumenten van de hand van Geo Verbanck, één aan de ingang van het Jules Otten stadion in Gentbrugge, de andere aan de Dendermondsesteenweg.

3849. DEVRIESE L., *Heilig Kerstparochie en Sint-Baafsdorp*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 201-216. De auteur schetst de geschiedenis van het Sint-Baafsdorp dat in de 16de eeuw van de kaart geveegd werd ten behoeve van de 'grote politiek': hoe belangrijk was dat dorp, hoeveel inwoners waren er, verdween het samen met de abdij?

3850. DEVRIESE L., *Huis en stede gestaan en gelegen...* in *@rchieflink*, 8, (2008), nr. 2, p. 4-6. De auteur verklaart de inhoud van de begrippen huis en stede die nu als een pleonasme worden geïnterpreteerd maar die in de duizenden aktes uit de 14de tot de 16de eeuw daadwerkelijk een dubbele betekenis hadden.

3851. DEVRIESE L., *Naamsveranderingen van Gentse stadspoorten. Deel 2. Twee dammen en één poort: de Dampoort*, in *G.O.V.-Heraut*, 42, (2007), nr. 4, p. 3-10. Stedenbouwkundige en bouwhistorische ontwikkeling vanaf de 14de eeuw. Geïllustreerd met situeringskaart.
3852. DEVRIESE L., *Naamsveranderingen van Gentse poorten. Deel 3*, in *G.O.V.-Heraut*, 43, (2008), nr. 1, p. 3-12. Beknopte ontwikkelingsgeschiedenis van de opeenvolgende Muidepoorten en de Sassepoort in relatie tot de stadsontwikkeling ten noorden van de middeleeuwse stad. Geïllustreerd.
3853. DEVRIESE L., *Naar het Gentse stadscentrum via Sint-Baafsdorp of Dampoort*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg, XLIV*, (2007), p. 179-200. De auteur probeert na te gaan hoe men vijf, zes eeuwen terug, vanuit het platteland in het oosten naar het stadscentrum trok om via de Spitaalpoort of de Dendermondse Poort in de stadswijk van Sint-Baafs te belanden, het Sint-Baafsdorp dat bij de Sint-Baafsabdij hoorde
3854. DE VRIESE L., *De Nieuwbrug. Splinternieuw en eeuwenoud*, in *G.O.V.-Heraut*, 43, (2008), nr. 2, p. 3-11. Bouwhistorisch overzicht van de Nieuwbrug die de Keizer Karelstraat met de Sint-Jacobsnieuwstraat over de Schelde verbindt en situering ten opzichte van de wijkontwikkelingen op beide Schelde-oeveren. Geïllustreerd.
3855. DE VRIESE L., *De Nieuwbrug. Splinternieuw en eeuwenoud. Deel 2. Van hout naar beton*, in *G.O.V.-Heraut*, 43, (2008), nr. 3, p. 3-9. Bouwgeschiedenis van de 14de eeuw tot de openstelling van de nieuwe betonnen Nieuwbrug op 21 december 2007. Geïllustreerd.
3856. DEVRIESE L., *Platteberg en Kattenberg. Twee hoogst zonderlinge Gentse 'bergen'*, in *Gandavum*, 12, (2007), nr. 4, p. 36-39. Oorsprong van de benamingen van het zijstraatje van de Lammerstraat en van de voormalige Lange Kazernestraat.
3857. DEVRIESE L., *De Sint-Pietersnieuwstraat en haar verdwenen steegjes*, in *Gandavum*, 12, (2007), nr. 4, p. 29-35. Centraal thema van deze bijdrage is een nieuw inzicht betreffende de plaatsnaamgeving van het bouwblok begrepen tussen de Sint-Pieters-Nieuwstraat en de Muinschelde. Dit bouwblok wordt gedomineerd door de gebouwen van de Universiteit en werd tot op heden nog weinig historisch onderzocht.
3858. DEVRIESE L., *Speuren naar bastions in de Heirnis*, in *G.O.V.-Heraut*, 43, (2008), nr. 3, p. 16-20. Beknopte bouwgeschiedenis van bastions die deel uitmaakten van de oostelijke stadsomwalling uit de Calvinistische tijd. Geïllustreerd.

3859. DEVRIESE L., *Stadsverdediging aan de Keizerbrug en de Sint-Lievenspoort. Een vergeten relict van het gebastioneerde Gent*, in *G.O.V.-Heraut*, 42, (2007), nr. 2, p. 3-15. Over de waterhuishouding, de infrastructuurwerken en de industrialisering rond de Keizerpoort en de Sint-Lievenspoort. Geïllustreerd.

3860. DEVRIESE L. & A. VERBEKE, *Schetsalbum Gaston De Bruyker Gent 1918-1920*, in *Ghentsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 2, p. 103-109. Een verzameling van zeventig potloodschetsen van de hand van Gaston De Bruyker (1894-1960) toont vooral bouwkundige Gentse rijkdom. De tekeningen met hoofdzakelijk documentaire waarde werden geïnventariseerd en gedeponereerd in het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis in het Groot Begijnhof in Sint-Amansberg. Geïllustreerd.

3861. DE VRIESE S. & K. MOTMANS, *Wonen in toen en nu, 22 keer binnenkijken*, Turnhout, 2007, 174 blz. Met het thema van de Open Monumentendag Vlaanderen 2007 als achtergrond biedt deze publicatie een inkijk in tweeëntwintig uitgekozen panden met monumentwaarde. De keuze omvat verschillende types zoals landhuis, kasteel, stadswoning, sociale woning, kunstenaarswoning, landelijke woning en zeewoning. Een beknopte tekst met historische en bouwhistorische duiding begeleidt de voorstelling van elk geselecteerd item. Om het thema van de burgerij en haar landhuis te illustreren koos men voor de Villa of het Huis Blancquaert aan de Gentse Ferdinand Lousbergskaaai. Het gaat om een empirelandhuis van 1793, gerealiseerd naar ontwerp van architect Jean Baptiste Pisson. Bij de selectie van de stadswoningen viel de keuze onder meer op het huis Decaluwe in Deinze, in feite een interbellumwoning uit de jaren 1920 die architect Jules Van den Hende, van wie ook werk in Gent bekend is, ontwierp voor zijdefabrikant Emile De Coutere. Rijk geïllustreerd.

3862. DEVROE A., *Gent. Franciscanenklooster aan de Houtlei*, (*Erfgoedmemo*, nr. 25), Gent, 2007, 4 blz. Samenvattende bouwgeschiedenis van dit klooster. Geïllustreerd.

3863. DE VUYST W., *18de eeuw. Wonen volgens stand en rang*, in BAILLIEUL, B. (dir.), *Stadsmussen onder dak. Wonen in Gent van de middeleeuwen tot 1914*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2007, p. 30-41. De auteur legt enkele kenmerkende woontrends uit het 18de-eeuwse Gent toe aan de hand van gegevens uit bekende geschreven bronnen en voorbeelden uit het historische architectuurpatrimonium. Het werk werd uitgegeven naar aanleiding van de Open Monumentendag 2007. Geïllustreerd.

3864. D'HONDT J., *Het historisch huizenonderzoek in Brugge: van werkgroep tot website*, in *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 26, (2007), nr. 5, p. 45-54. Voorstelling van de toepassingen en realisaties van de methode

van huizenonderzoek, een interdisciplinaire aanpak van onderzoek rond huis, erf en mens zoals die in 1992 ook in Gent werd op punt gesteld. Geïllustreerd.

3865. DUQUENNE X., *Drie Duitse tuinarchitecten waren in België actief in de 19de eeuw*, in *Historische Woonsteden en Tuinen*, 157, (2008), nr. 1, p. 19-22. De 19de eeuw was een gouden tijdperk voor parken en tuinen, tuinbouwkunde, verenigingen en publicaties in die sector. Deze scène werd gedomineerd door Duitse tuin- of landschapsarchitecten, vooral wegens het ontbreken van opleiding in eigen land. De auteur analyseert het werk van Petersen, Fuchs, Keilig en Weyhe. Fuchs die beroemd was om zijn wintertuinen, legde in 1873 in Gent de wintertuin aan van graaf de Kerchove de Denterghem.

3866. EVERAERT G., *Tot leven gewekte adel en hun domestiquen*, in *@rchieflink*, 8 (2008), nr. 3, p. 6-7. De auteur licht toe hoe de drie historische evocaties die de Dienst Monumentenzorg in het Hotel d'Hane Steenhuyse opzette, georganiseerd werden, wat ze brengen en vooral op welk bronnenmaterieel ze gesteund werden. De sleuteljaren die op basis van de beschikbare informatie gekozen werden, waren 1778, 1808 en 1888.

3867. EVERAERT G. & G. VAN DOORNE, *16de-17de eeuw. De elite, de middenklasse en de laagste klasse*, in BAILLIEUL B. (dir.), *Stadsmussen onder dak. Wonen in Gent van de middeleeuwen tot 1914*, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg), Gent, 2007, p. 16-29. Tweede chronologisch hoofdstuk in een uitgave die naar aanleiding van de Open Monumentendag van 9 september 2007 gewijd is aan wonen in Gent. Een aantal karakteristieke ontwikkelingen voor de 16de-17de eeuw worden beknopt toegelicht, aan de hand van voorbeelden zowel uit geschreven bronnen als van materiële relictten. Geïllustreerd.

3868. GOEDLEVEN E., *Hoe het succesverhaal van de Open Monumentendag Vlaanderen begon*, in *Monumenten, Landschappen & Archeologie*, 27, (2008), nr. 4, binnenkrant p. 14-16. Een getuigenis naar aanleiding van de 20ste Open Monumentendag Vlaanderen.

3869. HEMELINGS E., *Gent. Bouwhistoriek klooster Nieuwenbos*, (*Erfgoedmemo*, nr. 26), Gent, 2007, 4 blz. Samenvatting van de bouwgeschiedenis van de Nieuwenbosabdij in Gent over de periode 16de-18de eeuw. Geïllustreerd.

3870. HOOFT E., *1800-1914. De stad als kunstig decor voor het trotse burgerleven*, in BAILLIEUL, B. (dir.), *Stadsmussen onder dak. Wonen in Gent van de middeleeuwen tot 1914*, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg), Gent, 2007, p. 43-55. Deze bijdrage kadert in een chronologisch overzicht rond het thema wonen in Gent en sloot aan bij het motto van de Open Monumentenzorg in Vlaanderen op 9 september 2007. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3871. HOOZEE R., *Museum voor schone kunsten Gent. Het gebouw van Charles Van Rysselberghe*, Gent, 2007, 95 blz. Album uitgebracht ter gelegenheid van de heropening van het Museum voor Schone Kunsten na een sluiting van vier jaar voor renovatie. Het album schetst een beeld van de honderdjarige geschiedenis van dit gebouw, van de renovatie zelf en van het resultaat. Geïllustreerd.

3872. *150 jaar Sint-Annakerk Gent*, Gent, 2008, 202 blz. Gedenkboek ter gelegenheid van 150 jaar kerkgeschiedenis, met aandacht voor de architectuur, het interieur, de glasramen en het orgel. Ook de problemen rond het voortbestaan en de toekomst van de kerk worden onder de aandacht gebracht. Geïllustreerd.

3873. JONCKHEERE E., *Gentse variététheaters van 1880 tot 1914*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 25, (2008), nr. 101, p. 2-29. De bijdrage vormt de neerslag van een scriptie op basis van archiefonderzoek rond het thema van het variététheater in Gent in de late 19de en het begin van de 20ste eeuw. Verscheidene aspecten zoals de beschikbare bronnen, het ontstaan, de lokalisering, de theatergebouwen, de exploitatie, de organisatie, het financiële kader en de programma komen aan bod. De situering van de Gentse theaters wordt ook geduid op een stadsplattegrond. Geïllustreerd.

3874. LALEMAN M.C., *Gent. Middeleeuwse baksteenarchitectuur*, (*Erfgoedmemo*, nr. 27), Gent, 2007, 4 blz. Samenvatting van enkele aspecten van actuele kennis over laatmiddeleeuwse baksteenarchitectuur in Gent. Geïllustreerd.

3875. LALEMAN M.C., *Middeleeuwen. Wonen in Gent*, in BAILLIEUL B. (dir.), *Stadsmussen onder dak. Wonen in Gent van de middeleeuwen tot 1914*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2007, p. 5-15. Het thema 'wonen' voor de Vlaamse Open Monumentendag die op 9 september 2007 plaats vond, vormde de aanleiding voor een chronologisch opgebouwd overzicht over de kennis rond dit onderwerp in Gent. In dit eerste hoofdstuk wordt beknopt voorgesteld welke aspecten thans (al) bekend zijn voor de periode van de 10de tot de 16de eeuw, en dit geschiedt aan de hand van een aantal uitgelezen voorbeelden. Geïllustreerd.

3876. LALEMAN M.C., E. RAEYMAEKERS, P. STEURBAUT & G. VERMEIREN, *Mahatma Gandhistraat 30, Hoosmolen*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 1), Gent, 2007, p. 83-87. Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van dit molencomplex. Geïllustreerd.

3877. MEGANCK L. & N. POULAIN (red.), *Henry Van de Velde. Verspreide geschriften*, (*Interbellum v.z.w.*), Gent, 2007, 208 blz. Henry Van de Velde

(1863-1957) geldt als een toonaangevende vernieuwer van kunst en architectuur, zowel in België als in Duitsland. Van de Velde was tevens de ontwerper van de Boekentoren voor de Gentse Universiteit (Rozier). Hij publiceerde ook heel wat beschouwingen. Voor de vijftigste verjaardag van zijn overlijden brachten de auteurs in dit volume een reeks teksten samen die voorheen in verscheidene tijdschriften werden gepubliceerd en die een beeld geven van Van de Velde's inzichten over architectuur en vormgeving in de periode 1923-1949. Geïllustreerd.

3878. MOENS J., *Gent. Graanstapelhuis De Spijker, (Erfgoedmemo, nr. 28)*, Gent, 2007, 4 blz. Samenvatting van de bouwhistorische kennis over dit 13de-eeuwse stapelhuis aan de Hooiaard. Geïllustreerd.

3879. POULAIN N., *Nederlandse invloeden op de architectuur van villa De Bondt*, in *Interbellum*, 28, (2008), nr. 4, p. 9-19. Kort overzicht van de carrière en de voornaamste creaties van Jan-Albert De Bondt, een Gentse 20ste-eeuwse architect waarvan de woning in het kader van de Open Monumentendag 2008, met als thema de 20ste eeuw nogmaals in de kijker kwam te staan. Geïllustreerd.

3880. RUYS C., *Thema. Modemuseum Provincie Antwerpen*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007-2008), nr. 6, themakatern 40 blz. Sinds 2002 is het Antwerpse Modemuseum één van de uithangborden van de provincie Antwerpen. Eén van de in deze bijdrage behandelde themata handelt over het gebouw. Het Modemuseum of MOMU kreeg onderdak in de Modenatie aan de Nationalestraat, een 19de-eeuws classicistisch gebouw dat in 1999 ingrijpend werd gerenoveerd en tot museum verbouwd onder leiding van de Gentse architecte Marie-Josée Van Hee. Een ander gedeelte van de bijdrage belicht de historische museumcollectie. Daartoe behoren onder meer archieven en stukken van de Gentse katoendrukkerij Voortman (1790-1890). Geïllustreerd.

3881. STERCKX M., *Agorafobie of hagarafilie? Publiek beeldhouwwerk van vrouwelijke makelij in Parijs, Londen en Brussel, 1750-1950*, in *Stadsgeschiedenis*, 3, (2008), nr. 1, p. 1-22. Deze bijdrage brengt een introductie op de aanwezigheid en zichtbaarheid van door vrouwen gecreeërd beeldhouwwerk in de publieke en semipublieke stedelijke ruimte. Vanuit dit thema worden de twee Europese grootsteden vergeleken met Brussel. Analyse, bevindingen en conclusies overschrijden echter de vermelde steden. Geïllustreerd.

3882. STEURBAUT P. & G. VERMEIREN, *Sint-Kruis-Winkel, Heilig-Kruiskerk*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1)*, Gent, 2007, p. 181-189. Geïllustreerd.

3883. STOOFS G., *Gent. De Bijloke: abdijkerk I, (Erfgoedmemo)*, nr. 29), Gent, 2007, 4 blz. Samenvatting van de kennis over het archeologisch onderzoek naar de eerste, 13de-eeuwse monialenkerk in de abdij van de Bijloke. Geïllustreerd.

3884. VANDAMME G., *De Karmelieten en het Caermersklooster. Een bouw-historische benadering*, in *Gandavum*, 12, (2007), nr. 4, p. 5-28. Beknopte bouwgeschiedenis van het voormalige klooster van de ongeschoeide karmelieten de Lange Steenstraat.

3885. VAN EENOOGE D., *Middeleeuwse Brugse huizen en hofsteden langs de Spiegelrei*, in *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 26, (2007), nr. 5, p. 22-44. Neerslag van een bouwblokonderzoek volgens de interdisciplinaire methode van huizenonderzoek. Archiefgegevens uit het begin van de 14de eeuw worden gekoppeld aan materiële relictten die bouwarcheologisch worden geregistreerd. De oudste vastgestelde erven worden in de eerste helft van de 13de eeuw gesitueerd. De geschetste ontwikkeling vertoont interessante parallellismen met Gentse bouwblokevoluties. Geïllustreerd.

3886. VELDEMAN P., *Voorbijganger gedenk... Op zoek naar Gentse oorlogsmonumenten*, in *@rchieflink*, 7, (2007), nr. 4, p. 7. Voorstelling van een rondleiding langs Gentse oorlogsmonumenten georganiseerd bij de gelegenheid van de publicatie over de oorlogsbronnen in De Zwarte Doos. De rondleiding kaderde in een project van inventarisatie van alle oorlogsgedenktekens op Gentse bodem.

3887. VERDONCK A. & M. DUBOIS, *De woning Peeters in Deurne (1932-34) van Gaston Eysselinck: een Vlaamse 'machine à habiter'*, in *Monumenten, Landschappen & Archeologie* 26, (2007), nr. 5, p. 4-28. Over een eengezinswoning, gelegen in een residentiële wijk in het Antwerpse. Met eveneens aandacht over zijn studiereizen naar Nederland en de eerste werken van Eysselinck in Gent, aan de De Pintelaan en de Afsneelaan. Geïllustreerd.

11. Kunst, cultuur

3888. BEKKERS L., *Edgar Barbaix, een fotograaf*, in *Zuurvrij. Berichten uit het AMVC-Letterenhuis*, 14, (2008), nr. 1, p. 20-27. De Gentse fotograaf E. Barbaix werkte aan een soort inventaris van Vlaamse literaire koppen. Dit gebeurde op een moment dat in de jaren 1920 de avant-garde zich opvallend manifesteerde in de literatuur. De auteur komt echter tot de conclusie dat van de nieuwe strekkingen in de fotografie van Barbaix niet veel merkbaar is. Geïllustreerd.

3889. BORCHERT T.H., *De dageraad van de Bourgondische eeuw: André Beauneveu, kunstenaar aan het Franse en Vlaamse hof*, in *Museumbulletin*, 27, (2008), nr. 3, p. 16-19. Via de ontleding van een stenen Mariabeeld uit een private verzameling, dat in het Brugse Groeningemuseum werd tentoongesteld, worden aspecten van het culturele leven aan het hof van Lodewijk van Male (1346-1384) beknopt geschetst. Geïllustreerd.

3890. BRAEKMAN W.L., *Rhetorische sprokkelingen*, in *Jaarboek Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Rhetorica "De Fontaine" te Gent*, 2006-2007, LVI-LVII, p. 107-134. Bundeling van zes korte hoofdstukjes, dispaaraat van inhoud, maar met het rederijdersbedrijf tot en met de 16de eeuw als gemeenschappelijke noemer. De eerste drie bespreken lexicologische problemen, een eigenaardige uitdrukking en enkele zeldzame woorden. De andere maken nieuwe refrains bekend, besteden aandacht aan een klaaglied van een huurling die door een wapenbestand zonder werk gevallen was en aan een lamentatie over de religieuze tweespalt.

3891. CARSON P., *Nota van professor John Gilissen over het terugvinden van het Lam Gods in Oostenrijk in 1945*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 359-362. Relas van John Gilissen, rechts- en kunsthistoricus, over het terugvinden van het Lam Gods in 1945 in Bad Aussee in Oostenrijk, samen met hoofdconservator Leo Van Puyvelde.

3892. *Catalogus van de schilderijen in het bezit van het Museum voor Schone Kunsten*, Gent, 2007, 2 delen, 582 blz. Catalogus in alfabetische volgorde op auteursnaam van de werken die de museumcollectie uitmaken. Geïllustreerd.

3893. COPPENS C., C. KESTELOOT & J. ROEGIERS, *Jeanne Hebbelynck (1891-1959)*, Leuven, 2008, 64 blz. Catalogus bij een tentoonstelling, georganiseerd in de universiteitsbibliotheek van Leuven over de Gentse kunstenaressen die op kleurrijke en frisse wijze vorm gaf aan de catechetische en spirituele idealen die de katholieke opvoeding tijdens het Interbellum en in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog inspireerden. Geïllustreerd.

3894. DE DONCKER T., *De Gentse Sint-Lucasgilde: kunstenaars in de periode 1574-1773. Een prosopografische benadering*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 213-264. De auteur probeert na te gaan wat de socio-economische positie van de Gentse kunstenaar was gedurende de periode 1574-1773. Naast Brussel en Antwerpen bleek Gent tijdens de 17de en 18de eeuw op gebied van kunstproductie slechts een provinciestad met een regionale uitstraling. Toch is de rol van de stad niet helemaal marginaal te noemen. De onderzoekspopulatie bestaat immers uit 988 individuen, die terug te vinden zijn op de bestuurs- en ledenlijsten van de Gentse Sint-Lucasgilde in een tijdsspanne van twee-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

honderd jaar. Het artikel is opgebouwd uit een algemene schets van de Sint-Lucasgilde en zijn leden, met andere woorden de onderzoekspopulatie. Daarna wordt de sociaal-economische positie van de kunstenaar in kaart gebracht.

3895. DE GEEST J., *Aquarelkunst na 1800. De zin in een gekleurde waterdruppel*, in *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 46, (2008), nr. 4, thema-katern 40 blz. Schilderen met waterverf op papier of op doek ontstond in het Oosten en kende vooral een grote bloei in China. Vanaf de 16de eeuw waren er ook aquarellisten in Europa. Na 1800 werd het werken met aquarel niet alleen een mode, er werd ook geëxperimenteerd met materie om zeer snel transparante beelden te realiseren. Met de oprichting van de *Société belge des aquarellisten* in 1856 nam Brussel het voortouw. Aan de hand van werk van verscheidene kunstenaars wordt een overzicht gebracht. Daarin komen ook werken voor die zich in het Gentse Museum voor Schone Kunsten bevinden. Geïllustreerd.

3896. DELSAERDT P. (red), *Magistraal. Meester van het Plantin Genootschap 1951-1974*, Antwerpen, 2007, 135 blz. Publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling over de school voor drukkunst, die in Antwerpen in 1951 werd opgericht door J.M. Pelckmans. Hij wou terug aanknopen bij de traditie van de boekdrukkunst, zoals die in Antwerpen beoefend werd tijdens de gouden eeuw. Met een bijdrage over de Gentse kunstenaar Jozef Cantré. Geïllustreerd.

3897. DE SCHRIJVER A., *Das Gebetbuch Karls des Kühnen. Ein flämisches Meisterwerk für den Hof von Burgund*, Luzern-Regensburg, 2007. Becommentarieerde fac-similé-uitgave van het getijdenboek van hertog Karel de Stoute (1433-1477), dat in het J. Paul Getty Museum in Los Angeles (Verenigde Staten van Amerika) wordt bewaard. Dit boek omvat zeventenveertig miniaturen die getuigen van de prachtige vernieuwende boekverluchting die Vlaanderen in de 15de eeuw had bereikt.

3898. DE WULF B., *Philippe Vandenberg. Visite*, in *Museumkrant*, (*Museum voor Schone Kunsten*), Gent, 19, (2008), nr. 2, s.p., extra-editie. Aan de hand van een interview wordt schilder en tekenaar Philippe Vandenberg (°1952) bevraagd over zijn werk dat hij in dialoog liet treden met stukken uit de verzameling van het Museum voor Schone Kunsten, een project dat van februari tot april 2008 in het museum liep. Geïllustreerd.

3899. *Het edelsmeedwerk uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van Sint-Michiël te Gent*, Gent, 2007, 264 blz. Uitgave ter gelegenheid van een tentoonstelling rondom de zilvercollectie die deel uitmaakt van het kunstpatrimonium van de in 1613 opgerichte schermersgilde. Behalve hoofdstukken over de geschiedenis van de gilde en haar personalia worden er een tachtigtal stukken zilver in detail besproken. Geïllustreerd.

3900. MARTI S., *Gemalte Repräsentation Herzog Karl der Kühne und der Bücher*, in *Damals*, 40, (2008), nr. 5, p. 44-48. Als kunstmecenas zette hertog Karel de Stoute (1433-1477) het werk van zijn vader hertog Filips de Goede (1396-1467) die over een zeer rijke kunstbibliotheek beschikte, verder. Zelf gaf hij ook opdrachten aan Willem Vrelant, Loyset Liédet, Jean Hennecart, Philippe Maserolles, Lieven van Lathem en kalligraaf Nicolas Spierinc. Hun werk is bekend door een aantal prachtige handschriften en getijdenboeken die tot op heden bewaard bleven. Geïllustreerd.

3901. MUNRO J., *Chasing Happiness. Maurice Maeterlinck, The Blue Bird and England*, Cambridge, 2006, 85 blz. Prachtig geïllustreerde catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling van recent ontdekte plannen voor toneeldecors, gemaakt door Frederick Cayley Robinson en Sidney Sime voor de opvoering van Maeterlincks *L'oiseau bleu* in de Theatre Royal, Haymarket London. Met klemtoon op de inhoud van het stuk en op het belang ervan in de carrière van Maeterlinck. Geïllustreerd.

3902. POULAIN N., *Illustratrices uit het Interbellum: 2. Jeanne Hebbelynck, Godelieve Thuysbaert, Nelly Degouy*, in *Interbellum*, 28, (2008), nr. 2, p. 11-15. Drie korte biografieën van illustratriekunstenaressen die werkten tijdens het Interbellum. Alleen Jeanne Hebbelynck is een Gentse.

3903. RAMAKERS B., *Kunst en kunstenaarschap bij Lucas d'Heere*, in *Jaarboek Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fonteyne" te Gent*, (2006-2007), LVI-LVII, p. 43-73. Over de brede waaier van artistieke capaciteiten van Lucas d'Heere, een veelzijdigheid die hét kenmerk was van de renaissancekunstenaar, en hem de bijnaam van Vlaamse Vasari opleverde. Hij was artistiek, maar bovendien sociaal en intellectueel begaafd. De auteur beklemtoont vooral het werk *Den hof en Boomgaard der Poësie*, waarin figuren uit de hoogste sociale lagen figureerden als onderwerp of adressant van gedichten.

3904. STALPAERT C., *Een mirakel verrichten... een koud kunstje? De Heilige Livinus verbeeld in de schilderkunst*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LXI, (2007), p. 149-173. De wereld van volksbedevaarten, boetedoeningen en andere devotie praktijken zoals de Livinusverering kaderen in een diepgeworteld geloof die de mens een houvast bood bij de fundamentele angst voor de vele onverklaarbare fenomenen die de mens in het verleden omringden. In deze bijdrage onderzoekt de auteur hoe de kunstproductie met betrekking tot de heilige Livinus in de loop der tijden inhaakte op het discours van volksdevotie en heiligenverering. Eerder dan de intrinsieke kunsthistorische waarde van de kunstwerken die Livinus als onderwerp hebben, staan het effect en de werking van een schilderij op een toeschouwer in een specifieke devotie context centraal. De tekst is een pleidooi om verder te kijken dan de traditionele kunsthistorische aandachtspunten, zoals schoonheid en stijl.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3905. STAUTEMAS G., *Francine Somers, een Gentse kunstenares. Beredeneerde catalogus van de kunstwerken in metaal geïllustreerd met teksten en tekeningen van de kunstenares*, Gent, 2007, 243 blz. Publicatie die de bedoeling heeft een huldeboek te zijn over Francine Somers, een veelzijdige kunstenares die zowel het tekenen, het schilderen, het graveren, het boetseren, het beeldhouwen, het ciseleren, het maken van medailles en het ontwerpen van juwelen onder de knie heeft. Naast een hulde aan de kunstenares is dit boek eveneens een catalogus van haar werk in metaal. Dit overzicht werd thematisch opgebouwd rond de medailles die vervaardigd werden in opdracht, degenen die vervaardigd werden als eerbetoon en tenslotte de medailles ontstaan in vrije creatie. Het boek is het resultaat van een samenwerking tussen Numismatica Gandavensis en Gentse Verzamelaarsclub De Draak. Geïllustreerd.

3906. STROOBANTS A., *Florimond Van Duyse (Gent 1843-1910) 'Hij leerde zijn volk zingen'* in *Dendermondse Museum-en Archiefberichten*, 21, (2008), 64, p. 7-9. Florimond Van Duyse, zoon van de Gentse stadsarchivaris Prudens Van Duyse, doctor in de rechten en krijgsauditeur voor Oost-Vlaanderen te Gent, besteedde zijn vrije tijd aan het componeren van blijspelen, zangspelen, koorwerken, cantates en liederen. Met een korte biografische nota.

3907. STYNEN L., *Virginie Loveling door Willem Geets*, in *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 57, (2008), nr. 3, p. 161-162. Commentaar bij het portret van Virginie Loveling door de kunstenaar Willem Geets: tijds kader, Met een korte biografie van de kunstenaar, personage. Geïllustreerd.

3908. THEYS H., *Guillaume Bijl in het S.M.A.K. Een dansante toreador en zijn Apollinische voorhang*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 24, (2008), nr. 2, p. 26-29. De bijdrage licht kort de overzichtstentoonstelling toe, die het Stedelijke Museum voor Aktuele Kunst of SMAK van 5 april tot 31 augustus 2008 wijdde aan de Belgische kunstenaar Guillaume Bijl, vooral bekend om zijn installaties. Geïllustreerd.

3909. VAN BESIEN F., *'La Société de Rhétorique'. De Fontaine op het eind van de Franse tijd (1807-1815)*, in *Jaarboek Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fontaine" te Gent*, (2006-2007), LVI-LVII, p. 135-175. Reconstructie van de activiteiten van De Fontaine tussen 1807 en 1815, gebaseerd op de vele bewaarde bronnen uit deze periode: verslagen van vergaderingen, rapporten van wedstrijdjury's, ingezonden stukken, reglementen, toespraken, briefwisseling, rekeningen enz. In bijlage een overzicht van het theaterrepertoire.

3910. VANDAMME G., *Lucas d'Heere en/in Engeland. Een speurtocht naar een netwerk*, in *Gandavum*, 13, (2008), nr. 1, p. 31-43. Over de migratie van Lucas d'Heere naar London in 1568, kort voor hij officieel verbannen werd verklaard, en zijn verblijf in de Nederlandse vluchtelingengemeente. De

auteur bespreekt de contacten die hij had met tal van Engelse notabelen en intellectuelen.

3911. VANDENBERGHE S., *De propagandafilm van de krant Vooruit: kritische beeldanalyse van een filmhistorisch curiosum van Paul-Gustave Van Hecke*, in *Brood en Rozen*, (2008), nr. 2, p. 4-21. De auteur onderzoekt op welke manier de artistieke carrière van Paul-Gustave Van Hecke en zijn positie als voorvechter van de avant-gardekunst, een stempel hebben gedrukt op de regie van de propagandafilm van de krant Vooruit. Zijn belangrijkste inspiratiebronnen worden hierbij in kaart gebracht, zijn voorliefde voor de contemporaine kunst, zijn kennis van de avant-garde film en zijn interesse voor de vernieuwende montagetechnieken van de Russische formalisten.

3912. VANDENBERGHE S., *Jean Del Cour. Meester van de barokke beeldhouwkunst*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 45, (2007-2008), nr. 6, p. 26-30. Bijdrage naar aanleiding van een tentoonstelling in de Saint-Barthélémy te Liège (Luik). Jean del Cour (+ 1707) is één van de meest bestudeerde Luikse beeldhouwers. Tot de barokke meesterwerken in Vlaanderen behoort onder meer het praalgraf van bisschop Eugène Albert d'Allamont in de Gentse Sint-Baafskathedraal, gerealiseerd tussen 1667 en 1670. Geïllustreerd.

3913. VAN ELSLANDE R., *Het Land van Waas in relatie tot de laatgotische Gentse kunst*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, (2007), nr. 110, p. 53-130. Met deze bijdrage levert de auteur een hele reeks nieuwe gegevens over kunstenaars, kunstproductie en mecenaat, evenals over linken tussen het Gentse milieu en bestellingen in het Waasland. Zo wordt er dieper ingegaan op een aantal aspecten uit het kunstpatrimonium van de abdij van Baudelo. Tot de vele kunstenaars die aan bod komen behoren onder meer de families van Eyck, van der Goes, de Bont, David, Bouts, van Beerevelt en Horenbault. Een register met overzicht van de vermelde kunstenaars op naam gaat de noten vooraf. Enkele ondersteunende archiefbronnen worden in extenso meegegeven. Geïllustreerd.

3914. VAN HAUTE P. & R. HOOZEE, *Vlaamse Gemeenschap geeft topstuk van Ensor in bruikleen*, in *Museum voor Schone Kunsten*, 18, (2007), nr. 4, s.p. Bij de heropening van het Museum voor Schone Kunsten op 26 mei 2007 werd de collectie verrijkt met de bruikleen van *Pierrot een skelet in gele toga*, een topwerk van 1893 uit het oeuvre van James Ensor. Geïllustreerd.

3915. VANHECKE J., *Het fotoarchief van Marcel de Backer*, in *Zuurvrij. Berichten uit het AMVC-Letterenhuis*, 14, (2008), nr. 1, p. 34-41. Opnames van de humanistisch geïnspireerde Marcel De Backer, die in de jaren 1950 huisfotograaf was van Toneelstudio '50 en Arca, en veel foto's maakte voor Fotoclub Vooruit. Hij was echter vooral bekend voor de vele schrijversportretten gemaakt tijdens de maandelijkse lezingen in de Gentse stadsbibliotheek. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3916. VAN PARYS J., *Emile Claus: portret van Cyriel Buysse*, in *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 57, (2008), nr. 3, p. 163-164. Bespreking van het onafgewerkte geschilderd portret van Cyriel Buysse, een werk dat vermoedelijk na de Eerste Wereldoorlog werd geschilderd door Emile Claus. Geïllustreerd.

3917. VAN PARYS J., *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse & zijn tijd*, Antwerpen, 2007, 956 blz. Biografie die de cruciale betekenis wil documenteren van Cyriel Buysse die lange tijd in Vlaanderen werd verketterd als een vuilschrijver omdat hij als enige schrijver rond 1900 de dingen bij naam noemde, de feodale verhoudingen op het verpauperde platteland blootlegde en het leven van boeren en buitenmensen beschreef zoals het was. Bovendien zette hij de landadel en de geldaristocratie te kijk in hun parasietenbestaan. Zijn werk botste dan ook met zowat alle taboes in vooroorlogs Vlaanderen, maar was cruciaal voor de herleving van de Vlaamse literatuur na 1890, voor de geestelijke ontvoogding van Vlaanderen en voor het herstel van het evenwicht in de literaire contacten met Nederland. Geïllustreerd.

3918. VAN POUCKE, T., *Observatie en verbeelding. British Vision in het Museum voor Schone Kunsten in Gent*, in *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, Antwerpen, 2007, jg. 45 nr. 5, p. 24-28. Relas over de tentoonstelling die van 6 oktober 2007 tot 13 januari 2008 in het Museum voor Schone Kunsten werd opgebouwd. Geïllustreerd.

3919. VAN WAADENOIJEN J., *De 'geheimtaal' van Jheronimus Bosh. Een interpretatie van zijn werk*, (Uitgeverij Verloren), Hilversum, 280 blz. Aan de hand van de werken die met zekerheid aan Jheronimus Bosh kunnen worden toegeschreven, bestudeerde de auteur de voorstellingen en probeerde ze te ontleden vanuit de eigentijdse politieke, literaire en moraalfilosofische context. Geïllustreerd.

3920. VERROKEN E., *Tournai, Audenarde et Gand: un axe artistique scaldien (XVe siècle)*, in *Campin in Context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin 1375-1445. Actes du Colloque International organisé par l'Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis, l'Institut Royal du Patrimoine Artistique et l'Association des Guides de Tournai*, 2007, p. 223-238.

12. Materiële cultuur

3921. BAECK M., *Schoonheid uit klei en cement. Vloer- en wandtegels in de provincie Antwerpen*, (Provincie Antwerpen & Openbaar Kunstbezit Vlaanderen), Antwerpen, 2008, 128 blz. In de reeks Erfgoedgidsen van de provincie Antwerpen verscheen een overzicht over de productie van wand- en

vloertegels vanaf de middeleeuwen – waarvoor opgravingen gegevens aanreikten -, over de voor Antwerpen bekende majolicaproductie tot de industriële tegels uit de 19de en de 20ste eeuw. Kenmerkend voor deze laatste periode was het bedrijf dat Georges Gilliot in 1897 te Hemiksem oprichtte en de verzameling die er in het plaatselijke Roelantmuseum wordt bewaard. Dit overzicht heeft ook buiten de provincie Antwerpen betekenis als referentiewerk. Geïllustreerd.

3922. BAILLIEUL B., *Het pottenbakkersatelier Maes-Gent, (Interbellum-cahier, nr. 15)* Gent, (2006), 40 blz.. Tot op heden werd weinig onderzoek verricht naar de Gentse keramische productie tussen 1850 en 1940. Dankzij dossiers in de stedelijke en provinciale archieven en genealogische opzoekingen kon de geschiedenis van het atelier en van de familie Maes enigszins gereconstrueerd worden. Geïllustreerd.

3923. BRU M.A., G. STOOPS & G. VERMEIREN, *Gent. Antropomorfe graven in Gent, (Erfgoedmemo, nr. 30)*, Gent, 2007, 4 blz. Samenvattend overzicht van de actuele kennis over dit graftype dat in Gent in de 10de en 11de eeuw goed vertegenwoordigd was in de beide abdij sites. Geïllustreerd.

3924. COMPERNOLLE L. & E. VAN REGENMORTEL, *Een pionier van het moderne meubel*, Gent, 2007, 64 blz. Initiatiefnemers voor deze publicatie zijn het Designmuseum Gent en de vzw Designcentrum Vlaanderen, die de zorg voor designarchieven op zich neemt. De archiefstukken, bewaard in het Designmuseum Gent, vormen het uitgangspunt voor deze publicatie die de bedrijvigheid van een Vlaamse meubelfabriek van Deinze uit de jaren 1950, tot 1970 brengt. Het verhaal werd opgebouwd aan de hand van getuigenissen van medewerkers, referenties uit bekend archiefmateriaal en advies van specialisten. Aan de hand van de folders, catalogi en foto's krijgt men zo een beeld van de wooncultuur in die jaren. Geïllustreerd.

3925. DE CLERCQ W., e.a., *Living in times of war: waste of c. 1600 from two garderobe chutes in the castle of Middelburg-in-Flanders (Belgium)*, in *Post-Medieval Archaeology*, 41, (2007), nr. 1, p. 1-63. De kern van deze bijdrage waaraan ook D. CALUWE, B. COOREMANS, F. DE BUYSER, K. DE GROOTE, K. DEFORCE, A. ERVYNCK, A. LENTACKER, S. MORTIER, P. PYPE, S. VANDENBERGHE, W. VAN NEER en H. WOUTERS hun medewerking verleenden, bestaat uit de vulling van twee stortkokers die op de kasteelsite van Middelburg (Oost-Vlaanderen) werden opgegraven en per materiaalsoort werden uitgewerkt. Het samenbrengen van deze gegevens maakt het mogelijk meer te weten te komen over het leven en de omgeving van een locatie in oorlogstijd, en dit overstijgt het lokale belang van dit onderzoek. Het kasteel en het bijbehorende stadje ontstonden midden 15de eeuw op initiatief van Pieter Bladelin, tesorier en raadgever van de hertogen van Bourgondië Filips de Goede en Karel de Stoute. Na zijn overlijden

werd het kasteel overgenomen door de familie d'Oignies. Na 1578 ging de residentiële functie echter verloren en kwam de site in de frontlinie terecht van de tachtigjarige oorlog. Geschreven bronnen geven heel wat inlichtingen over de militaire occupatie waarvan ook nog het archeologische vondstengoed getuigde. Beide kokervullingen kunnen in de tweede helft van de 16de of het begin van de 17de eeuw gedateerd worden. Een aantal archeologica zoals bijvoorbeeld de fragmenten van vensterglas en kacheltegels zijn ouder en hebben te maken met de ontmanteling en degradatie van het 15de-eeuwse kasteel. Geïllustreerd.

3926. DE GROOTE K., *L'évolution de la céramique dans la vallée de l'Escaut (Flandre) du IXe au XIIIe siècle. Interprétations culturelles, sociales et économiques*, in HINCKER V. & HUSI P. (red.), *La céramique du Haut Moyen Age dans le Nord-Ouest de l'Europe Ve-Xe siècles, (Actes du colloque de Caen 2004)*, Caen, 2006, p. 249-264. De bijdrage geeft een reeks resultaten weer die mogelijk waren ingevolge een doctorale verhandeling over de keramiek uit archeologische sites in de regio van Oudenaarde en bij uitbreiding zuidelijk Oost-Vlaanderen voor de periode van de 11de tot de 16de eeuw. In dit artikel dat tot stand kwam in het kader van een colloquium aan de Universiteit van Caen in 2004, ligt de klemtoon op de algemene bevindingen voor de periode van de 9de tot de 12de eeuw, gebaseerd op het archeologisch onderzoek van de sites Petegem en Ename. De auteur behandelt zowel de lokale en/of regionale waar als de importkeramiek, en onderstreept het belang van lokale en/of regionale imitatie van importproducten. Wat de import betreft, worden verschillende mogelijkheden nader onderzocht, waaronder de handelsstad Gent die misschien in handel en verspreiding een economische rol vervulde, en de invloed van domaniale structuren. De bijdrage focust ook op het gebruik van keramische voorwerpen, zowel voor opslag als voor huishoudelijk gebruik. In een volgend hoofdstuk ontleedt de auteur de technische ontwikkelingen, vooral de belangrijke vernieuwingen die zich tussen de late 11de en het begin van de 13de eeuw in de keramiekproductie voordeden. Een van de belangrijkste transformaties was de evolutie van huisnijverheid naar gecommercialiseerde en georganiseerde markteconomische bedrijvigheid in de nabijheid van steden. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

3927. DESMET G., *Drinkschaaltje of schoteltje. Het verhaal van een vergeten gebruik*, in *De Gonde*, 35, (2007), nr. 3, p. 12-14. Met verwijzing naar Gentse bodemvondsten. Geïllustreerd.

3928. *Inventaire archeologique – fiche n° 162*, in Ghendtsche Tydinghen, 36, (2007), nr. 6, p. 344. Vertaalde heruitgave van een kroniekttekst over een stempeltegels met ruitervoorstelling zoals die in 1899 verscheen als steekkaart in de *Inventaire archéologique*. Geïllustreerd.

3929. *Inventaire archéologique-fiche n° 163*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 9. Vertaalde heruitgave van een bijdrage van E. LACQUET uit 1899 over een tegel uit een middeleeuwse tegelvloer die in het Kinderen Alijnhospitaal, nu Huis van Alijn, werd ontdekt. Geïllustreerd.

3930. *Inventaire archéologique-fiche n° 164*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 2, p. 91-92. Vertaalde uitgave van een in 1899 verschenen kroniekttekst van E. LACQUET over gehistorieerde, laatmiddeleeuwse vloertegels. Geïllustreerd.

3931. *Inventaire archeologique – fiche n° 168*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 148-149. Heruitgave van een fiche, opgesteld door A. HEINS over trofeeën afkomstig van de Hoofdwacht aan de Kouter (18de eeuw) in het Museum van de Sint-Baafsabdij. Geïllustreerd.

3932. JASPERS N.L., *Met de Franse slag. Franse compendiariofaïence uit Nederlandse bodem (ca. 1600-1660)*, in *Vormen uit vuur. Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas*, (2007), nr. 4, p. 2-16. Bijdrage van grensoverschrijdende betekenis over faïence-import uit Nevers en Rouen, hier ontleed aan de hand van vondsten uit archeologische contexten. Geïllustreerd.

3933. PAUWELS T., *Mathildis is gegoten*, in *Clocke Roeland*, 12, (2008), nr. 2, p. 9. Relas door de Gentse Beiaardkring van het gieten op 28 mei 2008 van, de nieuwe klok Mathildis, in de ateliers van de klokkengieterij Koninklijke Eijsbouts in Asten (Nederland).

3934. ROBIN J. M., *Entraves, fers & menottes à travers les siècles (jusqu'au milieu du 19ème siècle.)*, Mariembourg, 2007, Volume I, 212 blz. Geïllustreerd.

3935. SPITZERS, T.A., *Market strategies in a late medieval craft: bone head production in Constance and elsewhere*, in *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie in Hanseraum V. Das Handwerk*, (2006), p. 359-379. De auteur gaat dieper in op de vervaardiging van paternosterkralen uit botafval, handwerk dat zeer populair was tussen de tweede helft van de 13de en de 17de eeuw. De kennis van productieproces en handel is vooral bekend door archeologische bodemvondsten in het vroegere Heilig-Roomse Rijk en gebieden die daarmee warme contacten onderhielden. Zo wordt ook de ruimere context geschetst van een gelijkaardige productievondst die in 1992 door archeologie in het klooster van de geschoeide karmelieten aan de Vrouwebroersstraat ontdekt werd. Geïllustreerd.

3936. TAYMANS H., *De medailles uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van St-Michiel te Gent*, Gent, 2006, 181 blz. Catalogus van de 238 medailles van de gilde. De verzameling werd opgesplitst in medail-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

les die belangrijk zijn voor de geschiedenis van de gilde en van de stad, de prijsmedailles en de kunstmedailles met betrekking tot de scherm sport. Het gaat om een chronologische klassering op jaartal. Geïllustreerd.

3937. TAYMANS H., *De medailles uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van St-Michiel te Gent (Deel II)*, Gent, 2007, 70 blz. Het verschijnen van een inventaris van de medailles uit het patrimonium van de gilde, bracht verscheidene leden ertoe om een schenking te doen van de eigen stukken en om zo een betere bewaring te garanderen. In deze aanvullende inventaris gaat het dan ook om hedendaagse stukken die dateren van de Tweede Wereldoorlog, aangevuld met de nieuwe uitgaven van de confrerie zelf. Geïllustreerd.

3938. TAYMANS H., *De tweede Duitse Luchtvloot op bezoek in het Gentse stadhuis*, in *@rchieflink*, 8, (2008), nr. 1, p. 7. Beschrijving van een Gentse stadsmedaille geslagen als aandenken aan het bezoek van de Duitse luchtmacht aan Gent dat zich toen in de frontlijn bevond van een luchtaanval op Engeland.

3939. TEN BOKUM A., L. & A. VAN HYFTE, *Het edelsmeedwerk uit het patrimonium van de Koninklijke en Ridderlijke Hoofdgilde van Sint-Michiel te Gent*, Gent, 2007, 263 blz. Tentoonstellingscatalogus uit twee delen. In het eerste deel wordt een toelichting gegeven over de materie zilver, de evolutie van de zilversmeedkunst in West-Europa, de zilvermerken, de geschiedenis van de Sint-Michielsgilde en de verschillende functies binnen de gilde. De eigenlijke catalogus onderstreept drie categorieën: kunstvoorwerpen en gelegenheidszilver, prijsbekers en gebruiksvoorwerpen. Ten slotte werden een aantal biografieën van edelsmeden opgenomen. Geïllustreerd.

3940. TYS D. & P. DECKERS, *Waarom een kip nooit zomaar een kip is: ecologische geschiedenis en archeologie: een inleiding*, in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, (2007), nr. 4.

3941. VAN DER MEIJDEN K.J. *De Queeste*, in *Gent Festival van Vlaanderen*, Gent, 2007, nr. 50, p. 41-43. In een beknopte zoektocht naar muzikaal erfgoed in de provincie Oost-Vlaanderen verwijst de auteur naar een leisteen met notenschrift die in een afvalput op het Sint-Baafsplein werd opgegraven.

3942. VAN ISEGHEM K., *Sint-Baafsplein: het vondstenmateriaal uit een afvalput*, in *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 1)*, Gent, 2007, p. 121-152. Met gegevens over huisraad uit de late middeleeuwen en de postmiddeleeuwse periodes tot de 18de eeuw.

13. Heemkunde, volkskunde, genealogie

3943. BRACKE L., *100 jaar geleden. Wat gebeurde in Drongen in 1908*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 7-24. Overzicht van de gebeurtenissen van 1908, gebaseerd op artikels verschenen in de *Gazette van Gent*.

3944. BRACKE L., *De staat van goed van Pieternelleken Haenebalcke*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 131-146. Uitgave van de staat van goed van Pieternelleken Haenebalcke, op 27-jarige leeftijd overleden in 1697 in de turbulente jaren die het einde van het Ancien Regime kenmerkten.

3945. CALLEBAUT N., *Het oprichten van een Antisocialistische Bond in de Sint-Eligius parochie*, in *Land van Rode*, 35, (2007), nr. 139, p. 64-66. Over de Bond opgericht door pastoor van Pottelsberghe de la Potterie in 1893 in de arbeidersparochie Sint-Eligius.

3946. CASSIMAN P., *Baarle varia*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 83-88. Verzameling historische weetjes over de parochie Baarle.

3947. CASSIMAN P., *Dopen 1901-1950*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 216-222.

3948. CASSIMAN P., *De familie Verbiest te Baarle*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 175-186. Genealogie van de familie Verbiest, waarvan de laatste telgen smeden en wagenmakers waren.

3949. CASSIMAN P., *De staten van goed van Baarle*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 147-158. In dit artikel wordt per familie de vindplaats van de staat toegelicht alsook – in zoverre mogelijk – de gegevens uit een landboek van Baarle en de kadastrale gegevens uit het Belgische kadaster. Zo kan de ligging van het onroerende goed kan worden bepaald. De opsomming van de bezittingen werd niet opgenomen.

3950. CLAUWAERT J., *December 1944*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 4, p. 252-253. Korte persoonlijke getuigenis van december 1944.

3951. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 10-11-12 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 6, p. 368-378.

3952. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 13-14-15 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 51-64.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3953. COLLUMBIEN H., *Gentse Memoriedagen: 16-17-18-19 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 2, p. 110-119.
3954. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 20-21-22-23-24 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 182-193.
3955. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 25-26-27 september*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 4, p. 233-245.
3956. COLLUMBIEN H., *Godsdienstvrijheid...vroeger*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 21-26. Een aantal voorbeelden van godsdienstige onverdraagzaamheid van 1568 tot 1572.
3957. DE BACKER L., *Bibliografie voor genealogen. Werkterrein: Oost-Vlaanderen*, in *Vlaamse stam*, 43, (2007), nr. 6, p. 602-620.
3958. DE BLEECKER M., *Hoor! De muzikanten!*, Gentbrugge, 2008, 289 blz. Overzicht van de muziekmaatschappijen die in de 18de-20ste eeuw in Oost-Vlaanderen actief waren: fanfares, harmonieën, *brass bands*, orkesten, zangverenigingen. Ter afsluiting vindt men een index op naam voor alle dirigenten en een overzicht van de provinciale toernooien over de periode van 1946 tot 2007. Met verwijzingen naar Gent en deelgemeenten. Geïllustreerd.
3959. DE SCHRYVER X., *Is een achterwaersterighe of een achtergaras, een onbekend beroep?* in *Gentse Cadenas*, 27, (2008), nr. 1, p. 8-13. Lijst van personen die wettelijk aangesteld werden tot het beoefenen van de geneeskunde, onder andere als vroedvrouwen, in de provincie. Deze lijst verscheen in de *Mémorial Administratif* op 15 oktober 1818.
3960. DE SCHRYVER X., *Overleden militairen in Franse Dienst 1813-1814*, in *Gentse Cadenas*, XXVII, (2008), nr. 2, p. 13-16. Publicatie van een lijst met namen van militairen in dienst van de Franse overheid, die in het hospitaal van Erfort (Duitsland) verbleven.
3961. DE SCHRYVER X., *De tour de France kwam even langs*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 197-199. Over de tweede etappe van de Tour de France in Gent op maandag 2 juli 2007.
3962. DEVRIESE L., *Herbergen in het Patershol (1709-1909)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 4, p. 246-251. De lijst van de herbergen werd opge maakt aan de hand van bronnen in het Stadsarchief.
3963. . DEVRIESE L., *De naam Persellepoort (Kortrijksepoort) ontraadseld*, in *G.O.V.-Heraut*, 43, (2008), nr. 1, p. 13.

3964. DE WEERDT D., *Mijn waarheid. Herinneringen aan een Gentse jeugd*, (AMSAB), Gent, 2008, 199 blz. Historica Denise De Weerd, afkomstig uit de Bloemekenswijk, blikt terug op Gent in haar jeugdtijd, in de periode 1930-1958. Geïllustreerd.

3965. *Een eeuw vol jeugd – 100 jaar Koninklijk Lyceum Gent*, Gent, 2008, 119 blz. Ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan wordt een overzicht geboden van de geschiedenis van deze school, vanaf de eerste vestiging aan de Poeljemarkt tot het latere adres aan de Kortrijksesteenweg. Geïllustreerd.

3966. ERVYNCK G., *De Heren en Vrouwen van Rode bij het begin van de 14de eeuw. Een probleemstelling*, in *Land van Rode*, 35, (2007), nr. 139, p. 76-91. De auteur baseert zich op gepubliceerde bijdragen om een context te schetsen en een synthese te brengen over het ontstaan en de geschiedenis van het Land van Rode en om een antwoord te vinden op de vraag wat er gebeurde met het Land van Rode in het begin van de 14de eeuw.

3967. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 6, p. 334-343. Postume uitgave over Engelse relaties in het Gent van de 19de eeuw.

3968. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 2-8.

3969. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 2, p. 93-96.

3970. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 168-171.

3971. KLUYSKENS P., *Gent en de Engelsen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 4, p. 210-214.

3972. LEVIS E., *Reinoart de Vos, (Gentsche Sossiteit)*, Gent, 2007, 117 blz.

3973. LYBAERT K., *De lochte Genteneirs*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 6, p. 382-386. Naar sprokkels die in 1925 door Lodewijk De Vriese werden verzameld.

3974. MAES A., *Meer dan een naam: een straat voor Edmond Helderweirdt (Broeder Adon)* in *Oostakker*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 3, p. 10-16. Korte biografie van broeder Adon, Edmond Helderweirdt, Algemene Overste (1931-1937) van de broeders van O.L. Vrouw van Lourdes, de Oostakkerse kloostergemeenschap die het Glorieux Instituut bestuurde.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2007-2008

3975. MAES D., *De Broel, een Drongense enclave in Sint-Martens-Latem*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 211-215. Bij de opheffing van Baarle als zelfstandige gemeente op 22 januari 1805 werd het territorium verdeeld over Drongen en Sint-Martens-Latem. Na een geschil werd een meers, De Broel genoemd, verdeeld over de twee gemeentes.

3976. MAES D., *Sprokkelingen*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 201-210.

3977. MAES D., *De veldwachter. Een verdwenen ambt*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 187-195. Taken van een veldwachter en overzicht van de Drongense veldwachters van 1801 tot 1882.

3978. MAES D., *Wat gebeurde in Drongen in 2007*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 241-280.

3979. MATTENS D., *Bezitters van Ketsbage tot en met 1738*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 3, p. 6-10. Het is meestal niet gemakkelijk om in de periode voorafgaandelijk aan de kadastrale registratie te achterhalen wie de bezitter of de medebezitter was van een stuk land of een leen. Daar een datering op plakken is eveneens moeilijk. De auteur heeft voor Ketsbage geprobeerd een overzicht te bieden van de bezitters, gebaseerd op het archief van de Sint-Baafsabdij in het Rijksarchief Gent.

3980. MATTENS D., *800 roeden land in Roosbroek*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 1, p. 10-12. Over een reeks van negen denombrementen (1478-1655) met betrekking tot een zelfde leen.

3981. MUSSCHOOT D., *Sint-Pietersinstituut Gent 1908-2008*, Gent, 2008, 110 blz. De honderdste verjaardag was de aanleiding om een geschiedenis van de school weer te geven. In 1904 hadden de Dames de l'Instruction chrétienne daarvoor een perceel van 1 hectare aangekocht omgeven door de Koning Albertlaan, de Meersstraat, de Smidsestraat en de Sint-Paulusstraat. Geïllustreerd en vergezeld van een CD-rom met foto's.

3982. OSSIEUR E., *Drieling Coppens in 1654 in Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 199-200. Over de geboorte van drie dochters op 30 januari 1654 in het gezin van Maria Valcke en Willem Coppens. Dit feit wordt aangegrepen om te verduidelijken wat met *exorcisata* of duivelsuitbanning bedoeld werd.

3983. OSSIEUR E., *Drieling De Prince in 1607*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 198. De Gentse stadsrekeningen van 27 maart 1607 vermelden een toelage aan Mattheus de Prince, sergeant van de Burgerwacht voor de geboorte van een drieling.

3984. OSSIEUR E., *De monsterrol van Sint-Kruis-Winkel anno 1583*, in *Vlaamse stam*, 43, (2007), nr. 5, p. 466-470. Alle parochies van de Vier Ambachten kregen van de Gentse schepenen de opdracht een gewapende militie op de been te brengen tegen de Spaanse troepen en door Spanje gesteunde bendes. Als parochie van dit gebied werd ook in Sint-Kruis-Winkel een lijst opgesteld van gegraduateerden en conditie van ingeboren mannen met de wapens waarover zij beschikten.

3985. POELMAN R., *Openbare verkoping van eigendommen te Oostakker in 1849*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 1, p. 7-9. Gebaseerd op een affiche uit 1849 in de verzameling Vliegende Bladen van de Gentse Universiteitsbibliotheek. Het affiche vermeldt zeer gedetailleerd welke percelen te koop werden aangeboden.

3986. POELMAN R., *45 Jaar Heemkundige Kring De Oost-Oudburg: Onze eigen geschiedenis*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2007), p. 5-82.

3987. QUINTELIER A., *Het zeemanshuis Stella Maris vierde feest*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 3, p. 2-5. Bijdrage bij de gelegenheid van de viering van het 45-jarig bestaan van het zeemanshuis en van het 20-jarig bestaan van het gebouw dat gebruikt wordt door zeelieden die de Gentse haven aandoen. Wegens de groeiende expansie van de haven keek men in de jaren '60 uit naar een dienst die de zorg voor de zeelieden zou coördineren en bestendigen.

3988. RUMMENS M., *Koninklijke Roeivereniging Sport Gent 1883-2008. Een stukje Gentse sportieve geschiedenis*, Gent, 2008, 200 blz. Geïllustreerd.

3989. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Ledeberg (1542-1796)*, in *Vlaamse stam*, 43, (2007), nr. 5, p. 520.

3990. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Turnhout (1542-1796)*, in *Vlaamse stam*, 43, (2007), nr. 5, p. 519.

3991. TAELEDAMAN J. (red.), *Het Gentse Dialekt. Klank- en vormleer*, (*Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*), Gent, 2008, 454 blz. Honderd jaar geleden promoveerde Oscar De Gruyter (1885-1929) met een proefschrift over dit onderwerp tot doctor in de Germaanse filologie. Onder leiding van J. Taeldeman en met de medewerking van andere auteurs werd het proefschrift van De Gruyter in een actuele, becommentarieerde en geactualiseerde vorm uitgegeven. In de inleidende hoofdstukken wordt het personage van Jan Oscar De Gruyter uitvoerig toegelicht.

3992. VANGANSBEKE J., *De klokkenluiders van de Sint-Gerolfkerk*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 159-173. Over de

geschiedenis van de toren van de Sint-Gerolfkerk, de klokken en enkele markante personages in verband met het klokkenluiden.

3993. VANGANSBEKE J., *De Luchterenkerkweg omstreeks 1950*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 49-66. Overzicht van de inwoners en allerhande weetjes over het dagelijkse leven langs deze weg.

3994. VAN GENT G., *Jean Adolphe Vermander Prefect Koninklijk Atheneum Gent in 1917*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 6, p. 361-367. Een uitlating van H. VAN WERVEKE in *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd* vormt de aanleiding voor een beknopte biografische schets over de uit Gistel herkomstige Jean Adolphe Vermander (°1864). Vanaf 1889 was hij leraar aan het Koninklijk Atheneum van de Ottogracht waar hij onder meer Latijn, Grieks en Frans doceerde. Zijn aanstelling als vervangend prefect tijdens de Eerste Wereldoorlog was niet zonder gevolgen, zoals onder meer een vervroegde op pensioenstelling. Geïllustreerd.

3995. VAN KEYMEULEN J., *De benamingen voor de spin in de Zuidelijk-Nederlandse dialecten*, in *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, V, (2007), nr. 3-4, p. 175-201. In 1999 werd de eerste digitale taalkaart op de website van de Regionale Woordenboeken geplaatst. Nadien konden tekst, afbeelding en geluid met elkaar verbonden worden wat een cyberlemma opleverde. Met de leuze van het cyberlemma 'spin' werd hulde gebracht aan prof. Blanquaert, grondlegger van de dialectologie aan de Universiteit Gent, en aan prof. Pee, de initiatiefnemer van het Woordenboek der Vlaamse dialecten. Beiden wijdden reeds in 1933 een uitgebreid artikel aan de dialectnamen voor de spin. Dit etymologische artikel is dan ook grotendeels op hun inzichten gebaseerd.

3996. VERHOOSELE F., *1818: Benoeming van burgemeesters in de provincie Oost-Vlaanderen*, in *Gentse Cadenas*, 27, (2008), nr. 1, p. 14-18. Gebaseerd op de drie lijsten, verschenen in de *Mémorial administratif* van de provincie Oost-Vlaanderen voor de periode 1818-1819.

3997. WAERI K., *Gentse liedjes: De Clarinetzak*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 36, (2007), nr. 6, p. 379-381. Weergave van de tekst van een 'vetje' van K. Waeri.

14. Biografieën

3998. CAPITEYN A., *Maeterlinck. Een Nobelprijs voor Gent*, (Uitgeverij Snoeck & Stad Gent), Gent, 2008, 112 blz. Deze nieuwe biografie van Gentenaar **Maurice Maeterlinck** (1862-1949) schetst zijn origine, zijn leven, zijn oeuvre en kunstuitingen die door zijn werk werden geïnspireerd. Als bij-

lagen vindt men onder meer een overzicht van zijn originele werken, een lijst van alle schrijvers die de Nobelprijs voor literatuur ontvingen – voor Maeterlinck was dat in 1911 – en een overzichtsplan van de plekken in Gent die aan de roots van de Franstalige schrijver zijn gelinkt. Geïllustreerd.

3999. CAPITEYN A., *Maeterlinck, een Nobelprijs voor Gent*, in *@rchieflink*, 8 (2008), nr. 3, p. 1-3. Beknopte toelichting bij een nieuwe biografie over schrijver **Maurice Maeterlinck** (1862-1949).

4000. DE BRUYKER G., *Philemond Looockx (Ledeberg 1869-Sint-Amandsberg 1938)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 1, p. 38-46. Biografische kroniek van de niet zo bekende musicus, pianist, componist, dirigent en pedagoog **Philemond Looockx** (1869-1938). Geïllustreerd.

4001. DEFOORT E., *Een dochter van Duitsland Tony Simon-Wolfskehl 1893-1991*, Leuven, 2007, 256 blz. Portret van een boeiende joodse vrouw **Tony Simon-Wolfskehl** die in 1936, op de vlucht voor de nazi's, in Gent belandde en de Holocaust overleefde. Na de oorlog heeft ze veel banden met de Vlaamse avant-garde. Na de Eerste Wereldoorlog maakte ze deel uit van de artistieke scène in Weimar, waar ze een van de eerste vrouwelijke leerlingen werd aan het Bauhaus van Walter Gropius. Haar laatste levensjaren bracht zij door in Koksijde en bij haar overlijden kwam een deel van de erfenis, schilderingen maar ook een waardevol archief, in handen van het Museum voor Schone Kunsten in Gent.

4002. DE KEYSER E., *Vina Bovy overleed 25 jaar geleden*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 142-148. Biografische schets van de bekende Gentse operadiva **Vina Bovy**, geboren als Malvina Bovy (1900-1983) en niet als Van Overberge zoals vermeld in verscheidene publicaties. De bijdrage geeft verder toelichtingen over haar familiale origine, haar levensloop en haar muzikale carrière. Geïllustreerd.

4003. DE MEYER A., *Gentse Componisten. Michel Julien*, in *VLK magazine*, 50, (2007), p. 3-7. Korte biografie en overzicht van het werk van de Gentse componist **Michel Julien**, geboren in Ekkerghem op 3 mei 1874 en gestorven in 1962.

4004. DE VOS J., *De gevoelige ziel en hand van Berten Schepens*, in *Interbellum*, 28, (2008), nr. 2, p. 7-10. Korte bijdrage over Gentse illustrator **Bert Schepens** (1911-2003) die zich ook aan poëzie en aan reisverhalen heeft gewaagd.

4005. EVRARD A.K., *Een eeuw geleden overleed V. Deneffe*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 194-197. In deze beknopte kroniek wordt de levensgeschiedenis weergegeven van **Victor Deneffe** (1835-1908) die genees-

kunde studeerde en als hoogleraar bekendheid genoot in de oogheelkunde en de chirurgie. Deneffe was ook een tijdlang gemeenteraadslid voor de liberale partij. Maar voor alles is Deneffe's naam bekend gebleven als verzamelaar van chirurgische instrumenten, waarvan een gedeelte sinds 1991 deel uitmaakt van de Jan Palfijn-Stichting die haar verzameling voorstelt in de Musea van de Universiteit in het Pand aan Onderbergen. Geïllustreerd.

4006. LEKENS L., *Gentse componisten Oscar Roels*, in *VLK magazine*, 50, (2007), p. 16-17. Korte biografie en overzicht van het werk van deze Gentse componist **Oscar Roels** (1864-1938).

4007. LEKENS L., *Kunstschilder Karel De Bondt*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Dronghine*, 27, (2008), p. 43-47. Korte levensbeschrijving van de kunstenaar **Karel De Bondt** die in 1888 geboren werd in Evergem, studeerde en werkte in Gent en overleed in Dronghen in 1973.

4008. LEMMENS D., *Karel Miry, componist van de Vlaamse leeuw en zijn relatie met Melle*, in *De Gonde*, 35, (2007), nr. 3, p. 15-18. Met biografische gegevens over de Gentse musicus **Karel Miry** (1823-1889). Geïllustreerd.

4009. MAES A., *Meer dan een naam: een straat voor Hertog Engelbert van Arenberg in Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 2, p. 4-13. Levensgeschiedenis van de katholieke hertog **Engelbert van Arenberg** die enerzijds het begijnhof van Ter Hooie opkocht en anderzijds een nieuw onderkomen vond voor de begijnen van het Elisabeth begijnhof die in 1872 in allerijl hun begijnhof moesten verlaten. Op 29 september 1874 werd het nieuwe begijnhof in Sint-Amandsberg ingehuldigd. De straat die door toedoen van Maurits Gyseling werd genoemd naar de hertog, loopt langs het begijnhof.

4010. POELMAN R., *Octaaf Declercq, slachtoffer van de Eerste Wereldoorlog*, in *Heemkundig Nieuws*, 36, (2008), nr. 1, p. 5-9. Het verhaal van de 43-jarige priester **Octaaf Declercq** die op 28 juni 1916 ter dood veroordeeld en op 11 augustus in de Gentse schietbaan terechtgesteld werd door een Duits vuurpeloton.

4011. VANDAMME G., *Bert De Clerck (1912-1989) Een vergeten Gents kunstenaar*, in *Gandavum*, 13, (2008), nr. 2, p. 3-29. Biografische schets van **Bert De Clerck**, geboren in Gentbrugge in een arbeidersgezin en leerling aan de Gentse Academie. Later gaf hij les in plastische kunsten, een galerij openhouden, een lokaal openhouden voor een kunstgroep, en zo meer. Vanaf 1962 reisde hij veel, gaf daar lezingen over en stierf in 1989. Geïllustreerd.

4012. VAN PARIJS J., *Het leven, niets dan het leven Cyriel Buysse en zijn tijd*, Antwerpen-Amsterdam, 2008, 956 blz. Levensportret van de Nevelse auteur **Cyriel Buysse** (1859-1932).

4013. VAN RYSSEL D., *Adolphe Barthélemy Dufranne (Gent 1833-Gent 1858)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 37, (2008), nr. 3, p. 171-172. Gentenaar **Adolphe Dufranne** (1833-1858) genoot in zijn tijd bekendheid als vrijzinnig denker en voorvechter van bepaalde arbeidersidealen.

4014. WATIER K. & D. SEGERS, "*Nothing succeeds like success*". *Het levensverhaal van Leo Baekeland, de uitvinder van het bakeliet*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XLIV, (2007), p. 125-178. Levensverhaal van **Leo Baekeland**, een Gentse volksjongen, geboren in 1863, die de *American dream* waarmaakte, uitgroeide tot een van de meest succesvolle Amerikaanse industriëlen en zijn leven wijdde aan wetenschap en industrie.

NAAMINDEX BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT

ACKE B.	3670, 3815	DE BLEECKER M.	3958
ALLEGAERT P.	3744	DE BLEECKERE L.R.	3775
ANTHEUNIS G.	3671, 3672, 3673, 3816	DE BRUYCKER A.	3733
BAECK M.	3921	DE BRUYKER G.	4000
BAILLIEUL B.	3817, 3867, 3875, 3870, 3922	DE BURLET V.	3833
BALTHAU E.	3796	DE BUYSER F.	3925
BARTHOLOMIEUX M.	3711	DECAVELE J.	3747
BEECKMAN M.	3818	DECEUNYNCK M.	3834
BEKKERS L.	3888	DECKERS P.	3940
BERKERS M.	3711, 3819	DECLERCQ G.	3713
BEYAERT M.	3820	DE CLERCQ L.	3835
BILLIET H.	3732	DE CLERCQ W.	3709, 3710, 3714, 3925
BILTEREYST D.	3745	DE CONINCK R.	3667
BISSCHOPS T.	3821	DE DECKER C.	3790
BOMBAY J.	3664	DE DECKER S.	3819
BOONE M.	3712, 3797, 3798	DEDOBBELEER W.	3748, 3749
BORCHERT T.H.	3889	DE DONCKER G.	3711
BOSSCHAERTS J.	3771	DE DONCKER T.	3894
BOUCKAERT C.	3822	DEFOORT E.	4001
BOUCKAERT J.	3823	DEFOORT H.	3744
BOUCKAERT P.	3772	DEFORCE K.	3925
BOURGEOIS I.	3708	DE GEEST J.	3894
BRACKE D.	3744	DE GENDT A.	3744
BRACKE L.	3943, 3944	DE GROOTE K.	3925, 3926
BRAECKMAN W.L.	3890	DE GROOTE V.	3750
BRU M.A.	3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3824, 3825, 3923	DEGRYSE P.	3710
BRYSSA A.	3826	DE HERDT R.	3776, 3777, 3778, 3779, 3780, 3781, 3782, 3783, 3789
CALUWE D.	3925	DELSAERDT P.	3896
CALLEBAUT N.	3945	DE KEUKELEIRE E.	3784, 3836, 3837, 3838, 3839, 3840
CAPITEYN A.	3704, 3746, 3818, 3998, 3999	DE KEYSER E.	4002
CARSON P.	3891	DE MAEGD C.	3841
CASSIMAN P.	3946, 3947, 3948, 3949, 3799, 3800	DE MEULEMEESTER J.	3819
CHARLES L.	3665, 3666	DE MEYER A.	4003
CHARRUADAS P.	3801	DE MEYER B.	3847
CHIELENS P.	3744	DE MOERLOOSE R.	3802
CLAES B.	3819	DEMOOR J.	3842
CLAUWAERT J.	3950	DE MULDER G.	3711
COENE A.	3827	DENECKERE G.	3715, 3744, 3751
COLLUMBIEN H.	3951, 3952, 3953, 3954, 3955, 3956	DEN HAERYNCK J.P.	3668
COMPERNOLLE L.	3924	DENEWET L.	3843
CONINCKX A.	3773	DE NIL B.	3752
COOMANS T.	3828	DEPLOIGE J.	3715, 3803, 3804
COOREMANS B.	3924	DEROM S.	3844
COPPENS C.	3893	DE RYNCK P.	3705
CORNILLY J.	3829, 3830, 3831	DE SCHEPPER R.	3845
COSIJNS M.	3744	DE SCHRIJVER A.	3897
DAEM K.	3832	DE SCHRYVER X.	3959, 3960, 3961
DAENENS S.	3774	DESEYN G.	3846
DEBACKER L.	3957	DESIMPELAERE N.	3785, 3847
DEBERSAQUES L.	3783	DE SMET G.	3786, 3787, 3927
		DE VISSCHER L.	3753

NAAMINDEX

DEVOLDERE L.	3706	KOEHLER P.	3744
DE VOS J.	3848, 4004	KOLDEWEIJ J.	3806
DEVOS R.	3754	LACHAERT P.J.	3736
DEVRIENDT-MORES R.	3786, 3787	LACQUET E.	3929, 3930
DEVRIESE L.	3716, 3849, 3850, 3851, 3852, 3853, 3854, 3855, 3856, 3857, 3858, 3859, 3860, 3962, 3963	LALEMAN M.C.	3666, 3673, 3678, 3679, 3874, 3875, 3876 3737
DE VRIESE S.	3860	LE BAILLY M.C.	3737
DEVROE A.	3862	LEKENS L.	4006, 4007
DE VUYST W.	3863	LEMMENS D.	4008
DE WEERDT D.	3964	LENTACKER A.	3925
DE WULF B.	3898	LESAGE A.	3754
DE ZUTTER H.	3788	LEVIS E.	3972
DHAEZE-VAN RIJSSEL L.	3789	LEYDER D.	3738, 3739
DHANENS P.	3790	LYBAERT K.	3973
DHONDT J.	3864	MAES A.	3974, 4009
DHONDT P.	3755	MAES D.	3807, 3975, 3976, 3977, 3978
DRAAISMA D.	3744	MAIER C.T.	3808
DUBOIS M.	3887	MALFLIETR.	3722
DUDMAN C.	3744	MARCHAND K.	3842
DUMOLYN J.	3714	MARTI S.	3900
DUQUENNE X.	3865	MATTENS D.	3979, 3980
ELOY S.	3756	MEERS P.	3745
ERVYNCK A.	3925	MEGANCK L.	3877
ERVYNCK G.	3966	MEILLANDER V.	3666
ESSER R.	3734	MOENS J.	3878
EVERAERT G.	3678, 3866, 3867	MORTIER S.	3925
EVARD A.K.	4005	MOTMANS K.	3861
GALE C.	3744	MUNRO J.	3901
GEERS G.	3757	MUSSCHOOT D.	3981
GEVAERT L.	3805	NAUWELAERTS J.	3835
GHYSELEN A.	3791	OFFE J.	3744
GIELEN P.	3758	ONGENA O.	3809
GOEDLEVEN E.	3868	OSCHEMA K.	3723, 3724
GREEFS H.	3763	OSSIEUR E.	3982, 3983, 3984
HAEMERS J.	3714, 3717, 3718	PANSTERS K.	3725
HEINS A.	3931	PARMENTIER I.	3740
HEMELINGS E.	3869	PAS P.	3810
HENDERIKX P.A.	3719	PAUWELS F.	3744
HEYMANS F.	3669	PAUWELS T.	3933
HOOFT E.	3870	POELMAN R.	3985, 3986, 4010
HOOGHE F.	3720	POULAIN N.	3877, 3879, 3902
HOORNE J.	3711	POWERS R.	3744
HOOZEE R.	3871, 3914	PYPE P.	3925
HOWELL M.	3721	QUINTELIER A.	3987
HUYGENS F.	3754	RAEYMAEKERS E.	3673, 3674, 3679, 3680, 3681, 3682, 3876
HUYS P.	3735	RAMAKERS B.	3903
ISERBYT N.	3711	RAPP F.	3726
JANSSENS P.	3707	RENDERS M.	3744
JASPERS N.L.	3932	RIJNS H.	3727
JOHAN F.	3739	ROBIN J.M.	3934
JONCKHEERE E.	3873	ROCHTUS L.	3720
KESTELOOT C.	3893	ROEGIERS J.	3893
KLINKENBORG S.	3711	ROOMS E.	3741
KLUYSKENS P.	3967, 3968, 3969, 3970, 3971	ROTTIER H.	3811
		RUMMENS M.	3988

NAAMINDEX

RUTTE R.	3760	VAN HYFTE A.	3939
RUYS C.	3880	VAN ISEGHEM K.	3942
RYCKBOSCH W.	3728	VAN KEYMEULEN J.	3995
RYSSAERT C.	3711	VAN MALDEGHEM A.	3814
SEGERS D.	4014	VAN MOFFAERT M.	3744
SMITH C.	3744	VAN NEER W.	3925
SOMERS A.	3729	VAN NETTEN D.	3733
SPITZERS T.A.	3935	VAN PARYS J.	3916, 3917, 4012
SPRUYT J.	3744	VAN POUCKE T.	3918
STALPAERT C.	3904	VAN REGENMORTELE E.	3924
STAUTEMANS G.	3905	VAN RENSBERGEN H.	3794
STEEGHERS W.	3989, 3990	VAN RYSSEL D.	4013
STERCKX M.	3881	VAN VREE F.	3766
STEURBAUT P.	3673, 3674, 3675, 3679, 3680, 3681, 3682, 3683, 3684, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3825, 3876, 3882	VAN WAADENOIJEN J.	3919
STOOPS G.	3673, 3678, 3684, 3694, 3695, 3696, 3697, 3698, 3699, 3700, 3708, 3883, 3923	VAN WERVEKE H.	3994
STROBBE K.	3812	VELDEMAN P.	3886
STROOBANTS A.	3906	VERBEKE A.	3860
STROOBANTS B.	3754	VERBRUGGEN C.	3763, 3767
STRIJPENS H.	3761	VERDONCK A.	3887
STYNEN L.	3907	VERHOOSELE F.	3996
TAELEDAN J.	3991	VERKENS K.	3795
TAYMANS H.	3936, 3937, 3938	VERMEIREN G.	3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3701, 3702, 3703, 3825, 3876, 3882, 3923
TEN BOKUM A.L.	3939	VERMEULEN P.	3744
'T HART M.	3762	VERROKEN E.	3920
THEYS H.	3908	VERSTRAETEN W.	3720
THOEN E.	3763	VIANE R.	3783
TRIO P.	3730, 3813	VOS B.	3743
TYS D.	3940	WAERI K.	3997
VAN AALST P.	3822	WARMENBOL E.	3768
VAN BESLEN F.	3909	WATIER K.	4014
VAN BIJSTERVELD A.J.	3730	WILS L.	3769
VAN BOSSELE J.	3731	WOUTERS H.	3924
VAN DAELE J.	3764	WOUTERS N.	3754
VANDAMME G.	3884, 3910, 4011	ZEISCHKA, S.	3707
VAN DAMME S.	3744		
VAN DE CASTEELE L.	3765		
VANDENBERGHE S.	3911, 3912, 3925		
VAN DER MEIJDEN K.J.	3941		
VAN DER WINDT H.	3763		
VANDEWAL C.	3747		
VAN DOORNE G.	3818, 3867		
VAN DYCK B.	3842		
VAN EENOOGHE D.	3885		
VAN ELSLANDE R.	3913		
VANGANSBEKE J.	3992, 3993		
VAN GELDER K.	3742		
VAN GENT G.	3994		
VAN HAUTE P.	3914		
VANHECKE J.	3915		
VAN HECKE T.	3781, 3782, 3793		

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. A.-L. Van Bruaene, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LXII - 2008

(onvolledig in de jaren 1950, 1960 en 1970)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) € 6,25.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), € 6,25.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), € 6,25.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssee de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), € 6,25.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), € 15.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen € 15.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), € 15.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), € 15.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), € 15.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 15.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), € 15.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), € 15.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), € 15.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), € 8,75.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), € 15.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), € 15.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), € 22,50.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), € 15.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), € 17,50.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), € 15.
- L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk 1480-1520* (1999), € 15.
- K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof* (2000), € 18,75.
- J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
- S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 24.
- J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 35.
- J. BACKS, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* (2003), € 20.
- K. LAMONT, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck* (2005), € 20.
- W. RYCKBOSCH, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495)* (2007), € 20.
- M. MERTENS, *Een liberale zuil in Gent? Aspecten van het Gentse (georganiseerde) liberalisme tijdens het interbellum* (2008), € 15.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.